

ЈАЈИНЦИ

СТРЕЛИШТЕ, СТРАТИШТЕ, МЕМОРИЈАЛ

JAJINCI

SHOOTING RANGE, EXECUTION SITE, MEMORIAL

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

Аутори каталошких текстова:

Јасмина Тутуновић – Трифунов, др Милица Карић,
Никола Милошевски, Марко Мартиновић, Милица Мољски

Ликовно – графичко уређење:

др ум. Никола Радосављевић, кустос у Музеју жртава геноцида

Реализацију и објављивање ове публикације подржали су

Министарство културе Републике Србије и
Фондација Музеја жртава геноцида

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

Author of the texts of the catalogue:

Jasmina Tutunović – Trifunov, PhD Milica Karić,
Nikola Miloševski, Marko Martinović, Milica Moljski

Visual design by

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

This project is supported by

Ministry of Culture of Republic of Serbia
Genocide Victims Museum Foundation

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2025

Јасмина Тутуновић – Трифунов, др Милица Карић,
Никола Милошевски, Марко Мартиновић, Милица Мољски

ЈАЗИМЦИ

СТРЕЛИШТЕ, СТРАТИШТЕ, МЕМОРИЈАЛ

Jasmina Tutunović – Trifunov, PhD Milica Karić,
Nikola Miloševski, Marko Martinović, Milica Moljski

ЈАЗИНСИ

SHOOTING RANGE, EXECUTION SITE, MEMORIAL

БЕОГРАД / BELGRADE
2025.

ПРЕДГОВОР

Постоје места у историји једног народа која превазилазе географију. Она нису само тачке на карти већ симболи – болни, темељни и заувек присутни у колективном памћењу. Спомен-парк Јајинци, највеће место страдања невиних жртава у Другом светском рату на тлу Републике Србије, припада управо том реду трагичних простора чија тишина говори гласније од сваке речи. То је место где је нацистичка политика терора оставила своје најмрачније трагове.

Књига која је пред нама представља рад стручњака Музеја жртава геноцида, настала као плод вишегодишњег научног рада. Од самог почетка као идеја водиља наметнула се морална обавеза да се страдали у Јајинцима сачувају од заборавља, да се њихово присуство у нашем колективном памћењу обнови, али и да се створи јасан и потпун приказ онога што се у Јајинцима догодило.

У времену када се у Европи и свету поново отварају питања односа према прошлости, оваква дела имају двоструку улогу. Она подсећају на важност утемељених истраживања заснованих на чињеницама, али и на неодложност културе сећања. Сећање није само обавеза према жртвама – оно је и заштита живих од понављања истих зала. Масовни злочин почињен у Јајинцима учи нас о томе на најтежи могући начин.

У сагласју са наведеним, ова књига више је од студије. Она је уједно и опомена из прошлости и захвалност онима који су своје животе положили на овом својеврсном олтару слободе. Напослетку, публикација је и покушај да се један трагичан период наше историје прикаже одговорно и са дужношћу према сваком мушкарцу, жени и детету које је у Јајинцима изгубило живот. Они, нажалост, немају гроб, али имају своје место у нашем колективном сећању. А наша је обавеза да их се сећамо.

Никола Милошевски

PREFACE

There are places in the history of a nation that transcend geography. They are not merely points on a map but symbols – painful, foundational, and eternally present in the collective memory. The Memorial Park Jajinci, the largest site of destruction for innocent victims during the Second World War on the territory of the Republic of Serbia, belongs to this category of tragic spaces whose silence speaks louder than any words. It is a place where Nazi terror policies left their darkest marks.

The book before us is the result of the efforts of experts from the Genocide Victims Museum, stemming from years of dedicated research. From the very beginning, a guiding principle emerged: a moral obligation to ensure that the victims of Jajinci are not forgotten, to keep their presence alive in our collective memory, and to create a clear and comprehensive account of what happened in Jajinci.

In a time when issues concerning relationships with the past are being revisited in Europe and around the world, such works serve a dual purpose. They remind us of the significance of well-founded research based on facts, as well as the urgency of a culture of remembrance. Remembering is not merely an obligation to the victims – it is also a safeguard for the living against the recurrence of the same evils. The mass crime committed in Jajinci teaches us this in the most harrowing way.

This book is not just a study, considering everything mentioned above. It serves as both a reminder from the past and a tribute to those who sacrificed their lives on this unique altar of freedom. Ultimately, this publication represents an effort to portray a tragic period of our history with responsibility and due respect for every man, woman, and child who lost their lives in Jajinci. They, unfortunately, do not have graves, yet they hold a place in our collective memory. It is our duty to remember them.

Nikola Miloševski

ПУТ ЗЛОЧИНА: ОД САЈМИШТА ДО ЈАЈИНЦА

THE PATH OF CRIME: FROM SAJMIŠTE TO JAJINCI

Марко Мартиновић,
кустос-приправник у Музеју жртава геноцида

ЈАЈИНЦИ 1941–1942.

Холокауст и злочини који су започели средином 1930-их у Немачкој нису заобишли ни окупирану Краљевину Југославију. Спровођење коначног решења јеврејског питања отпочело је 19. априла 1941. године, седам дана након уласка немачке војске у Београд.¹ Јеврејско становништво, делећи судбину српског и ромског становништва, масовно је одвођено у логоре на Београдском сајмишту, Топовске шупе и Логор Дедиње (Бањица). Од свих немачких логора и затвора у Србији, београдски логори на Бањици и Сајмишту имали су главно место, док се посебност логора на Сајмишту огледала у повезаности са логорима Независне Државе Хрватске (НДХ). Такође, управо из логора у Београду, заточеници су упућивани како на стрељање које је обављано у Јајинцима, тако и на присилан рад у радне и концентрационе логоре нацистичке

¹ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, (Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1962), 1–2.

Marko Martinović,
Curatorial Assistant, Genocide Victims Museum

ЈАЈИНЦИ 1941–1942

The Holocaust and the crimes that began in the mid-1930s in Germany did not spare the occupied Kingdom of Yugoslavia. The implementation of the Final Solution to the Jewish Question began on April 19, 1941, seven days after the German army entered Belgrade.¹ The Jewish population, sharing the fate of the Serbian and Roma communities, was systematically taken to concentration camps at Sajmište, Topovske šupe, and Dedinje (Banjica). Among all German camps and prisons in Serbia, the Belgrade camps at Banjica and Sajmište held a prominent position, with the uniqueness of the Sajmište camp reflected in its connection to camps in the Independent State of Croatia (NDH). Also, it was from the camp in Belgrade that prisoners were sent both for execution carried out in Jajinci and for forced labor in the labor and concentration camps of Nazi Germany. The pre-war shooting range of the

¹ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, (Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1962), 1-2.

Немачке. Предратно стрелиште Војске Краљевине Југославије у селу Јајинци на Авалском друму, надомак Београда, представља једну од мање познатих тема о којој постоје ретки поуздани подаци, нарочито за период 1941–1942. године, када је извршен велики број стрељања затвореника београдских логора. Осим у Јајинце, затвореници логора на Сајмишту одвођени су на стрељање на стратиште на Бежанијској коси, недалеко од Земунa.²

Војно стрелиште у Јајинцима, слично многим другим местима масовних ликвидација, изабрано је пре свега због погодних логистичких услова. Простор стрелишта окружен густом шумом, уз постојећу инфраструктуру и објекте, спречавао је бекство жртава и омогућавао ефикасно и тајно извршење злочина.³ Значајну улогу у одабиру стрелишта имала је и близина бањичког логора, што је пружало добру повезаност.⁴ Одабир оваквих места у околини Београда потврђује и случај стратишта код Јабукe, које је по многим карактеристикама било слично Јајинцима.⁵

Стрељања у Јајинцима изводиле су различите оружане формације у различитим временским интервалима. Нека од тих стрељања су пописана, док већи број није. Реконструкција тих догађаја заснива се на сећањима преживелих логораша,

Army of the Kingdom of Yugoslavia, located in the village of Jajinci on the Avala road near Belgrade, is a lesser-known topic with scarce reliable data, particularly concerning the period from 1941 to 1942, when a significant number of executions of prisoners from Belgrade camps occurred at this site. In addition to Jajinci, prisoners from the Sajmište camp were taken for execution to the killing site at Bežanijska Kosa, not far from Zemun.²

The military shooting range in Jajinci, similar to many other sites of mass executions, was chosen primarily due to its favorable logistical conditions. The area of the shooting range, surrounded by dense forest, along with the existing infrastructure and facilities, prevented the escape of victims and facilitated the efficient and covert execution of the crime.³ A significant factor in the selection of the shooting range was the proximity to the Banjica camp, which provided good connectivity.⁴ The selection of such places in the vicinity of Belgrade is also confirmed by the case of the execution site near Jabuka, which shared many characteristics with the site at Jajinci.⁵

The shootings in Jajinci were carried out by various armed formations at different time intervals and times of day. Some of these executions have been documented, while a larger number remain unrecorded. The reconstruction of these events is based on the

² Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: Просвета, 1970), 145.

³ Миодраг Милић, „Јајинци“, *Годишњак града Београда*, VIII, 1 (1961), 392.

⁴ Миодраг Милић, „Јајинци“, н.д., 392.

⁵ Н. Милошевски, „Стратиште – Од места страдања до знаменитог места“, *Годишњак за истраживање геноцида*, XV, бр. 1 (2023), 129–140.

² Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, (Beograd: Prosveta, 1970), 145.

³ Miodrag Milić, „Jajinci“, *Godišnjak grada Beograda*, VIII, 1 (1961), 392.

⁴ Miodrag Milić, „Jajinci“, n.d., 392.

⁵ N. Miloševski, „Stratište – Od mesta stradanja do znamenitog mesta“, *Godišnjak za istraživanje genocida*, XV, br. 1 (2023), 129-140.

сведочењима гробара који су вршили ископавања и сахране жртава, као и на изјавама немачких официра и војника датим током суђења пред југословенским и међународним судовима у послератном периоду. Стрелиште у Јајинцима било је током целе окупације главно стратиште за затворенике бањичког логора.

Прве вести о стрељањима јавиле су се у листу „Ново време“. Дана 5. јула 1941. године објављена је вест о стрељању 13 функционера комунистичког покрета и Јевреја због припремања аката насиља и саботаже, 17. јула о стрељању 16 лица, док су 19. јула објављена њихова имена.⁷ Лешеве стрељаних почетком јула превезени су на Централно гробље у Маринковој бари и закопани у заједничкој раци коју су ископали локални гробари.⁸ Сва остала сахрањивања вршена су на самом месту стрељања.

Појединачни случајеви стрељања у Јајинцима, које дневна штампа бележи на насловним странама током јуна и јула 1941. године са прецизношћу административног извештаја, сведоче о настојању окупационе власти да злочин стрељања прикаже као регуларну меру јавног реда. Понекад су бележена имена жртава, презимена, име оца и место рођења, уз устаљено објашњење да су „и поред преко штампе и радија објављених опомена и упозорења да ће се применити најоштрије противмере“ почињена дела саботаже. Саопштења су на свом крају садржала и опомену да се „још

memories of surviving camp inmates, testimonies from gravediggers who conducted the excavations and burials of the victims, as well as statements from German officers and soldiers given during trials before Yugoslav and international courts in the post-war period. The shooting range in Jajinci served as the main execution site for prisoners from the Banjica camp throughout the entire occupation.

The first reports of the shootings appeared in the newspaper “Novo vreme”.⁶ On July 5, 1941, news was published about the execution of 13 officials of the communist movement and Jews due to their involvement in planning acts of violence and sabotage. On July 17, reports emerged about the execution of 16 individuals, and on July 19, their names were released.⁷ The bodies of those executed in early July were transported to the Central Cemetery in Marinkova Bara and buried in a mass grave dug by local gravediggers.⁸ All other burials were carried out at the shooting site.

Individual cases of shooting in Jajinci, which the daily press recorded on the front pages during July 1941 with the precision of an administrative report, testify to the efforts of the occupying authorities to portray the crime of execution as a regular measure of public order. Occasionally, the names of victims, surnames, fathers' names, and places of birth were noted, accompanied by the usual explanation that, despite the warnings and alerts published through

⁶ „Ново време“ је био назив дневног листа које је издавао окупациони режим у Србији од 16. маја 1941. године до 5. октобра 1944. године.

⁷ Миодраг Милић, „Јајинци“, н.д., 392.

⁸ Исто.

⁶ “Novo vreme” was the title of a daily newspaper published by the occupying regime in Serbia from May 16, 1941, until October 5, 1944.

⁷ Miodrag Milić, “Jajinci”, n.d., 392.

⁸ Ibid.

једном указује на то да ће се код поновљених дела саботаже и насиља применити најоштрије противмере.⁹ У случају када у штампи не би био објављен идентитет стрељаних, њихов идентитет приказан је колективном формулацијом „комунистичко-јеврејски противнародни елементи“¹⁰. Један од таквих чланака објављен је у форми саопштења 16. августа 1941. године. Повод је био напад „једне комунистичке банде“ на немачки војни аутомобил. Према саопштењу, утврђено је да су „неки“ становници села запазили припреме за препад на возило, да су били у могућности да „неопажено узбуне“ оближњу српску жандармеријску станицу и да су могли „сасвим неопажено“ да обавесте немачка војна возила о припреманом нападу. Наводећи да „они ту могућност нису користили и тиме су стали на страну разбојника“, великим словима је истакнуто: „СЕЛО СКЕЛА ЈЕ СПАЉИВАЊЕМ СРАВЊЕНО СА ЗЕМЉОМ.“ Као додатан доказ саучесништва мештана дат је пример експлозије муниције у појединим кућама. Стрељани су мушки становници села „чије је саучесништво утврђено“. Такође, тог дана обешено је педесет комуниста на лицу места.¹¹

Поручник Валтер Липе из II одељења 521. немачког армијског обавештајног пука у свом „Извештају о стрељању Јевреја на дан 9. и 11. октобра 1941. године“ наводи: „Притворенике смо запослили осам километара од места стрељања и затим доводили према потреби. Место је било

⁹ „Стрељање десет комуниста“, *Ново време*, 16. јул 1941, бр. 40, 1.

¹⁰ „Стрељање 16 комуниста и Јевреја у Београду“, *Ново време*, 18. јул 1941, бр. 62, 1.

¹¹ „Саопштење“, *Ново време*, 16. август 1941, бр. 89, 1.

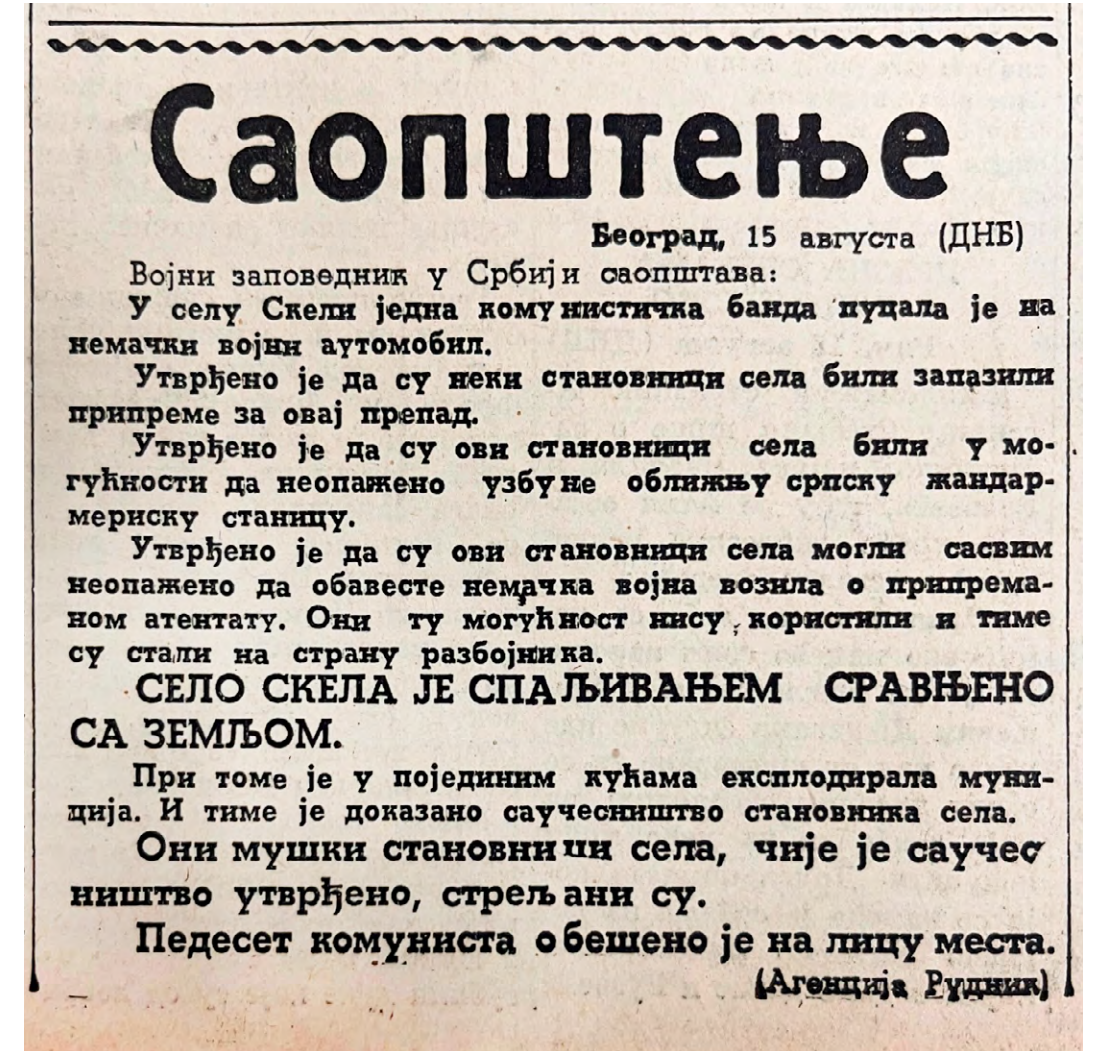
the press and radio that the most severe countermeasures would be applied, acts of sabotage were committed. The announcements concluded with a reminder that it is “once again emphasized that in the case of repeated acts of sabotage and violence, the most severe countermeasures will be applied.” When the identities of those executed were not published in the press, their identities were represented by the collective phrase “communist-Jewish anti-national elements”.¹⁰ One such article was published in the form of a statement on August 16, 1941. The reason for this was an attack by “a communist gang” on a German military car. According to the statement, it was established that “some” villagers had noticed preparations for an ambush on the vehicle, and that they were able to “unnoticed alert” the nearby Serbian gendarmerie station, and that they could “completely unnoticed” inform German military vehicles about the planned attack. It was emphasized in capital letters that “THE VILLAGE OF SKELA WAS REDUCED TO ASHES AND LEVELLED TO THE GROUND” by stating that “they did not take advantage of that opportunity and thus sided with the bandits.” As additional evidence of the villagers' complicity, an example was given of the explosion of ammunition in certain houses. The male villagers “whose complicity was established” were executed. Furthermore, on that day, fifty communists were hanged on the spot.¹¹

Lieutenant Walter Lipe from the II Department of the 521st German Army Intelligence Regiment states in

⁹ “Streljanje deset komunista“, *Novo vreme*, 16. jul 1941, br. 40, 1.

¹⁰ “Streljanje 16 komunista i Jevreja u Beogradu“, *Novo vreme*, 18. jul 1941, br. 62, 1.

¹¹ “Saopštenje“, *Novo vreme*, 16. avgust 1941, br. 89, 1.

Ново време, 16. август 1941
Novo vreme, August 16, 1941.

довољно осигурано и за припрему и за стрељање. Стрељање је извођено пушком на одстојању од дванаест метара. За сваког притвореника одређено је пет стрелаца. Осим тога, лекару су стајала на располагању два стрелца, који су у случајевима где је он сматрао за потребно, пуцањем у главу изазивали сигурну смрт. Предмети од вредности и преостале ствари одузете су под надзором и касније предате СиПо (SiPo)¹², односно полицији безбедности. Држање притвореника на стрељању било је прибрано. Два човека покушала су да беже и била су на месту убијена.¹³ Из извештаја поручника Липеа види се да је 9. октобра 1941. године стрељано 180 људи, а стрељање је завршено у 18.30 часова без нарочитих инцидената. Идуће стрељање, 11. октобра 1941. године, извршено је по плану, када је убијено 296 људи. Укупно су наведене јединице извршиле стрељање 449 људи.¹⁴

Стрељања су најчешће вршили припадници СС одреда¹⁵, а прозивање одређених лица за стрељање обављао је Светозар Вујковић¹⁶ у оквиру

¹² Sicherheitspolizei (SiPo) – дословно „полиција безбедности“; обједињени назив за: Gestapo (Geheime Staatspolizei) – тајна државна полиција, задужена за откривање и сузбијање „државних непријатеља“, Kripo (Kriminalpolizei) – криминалистичка полиција, која се бавила општим кривичним делима.

¹³ *Zločini fašističkih okupatora I njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 21.

¹⁴ Исто, 21–22.

¹⁵ СС одреди (нем. Schutzstaffel, што значи „одреди заштите“) били су паравојна организација Нацистичке партије (НСДАП) у Немачкој, која је постојала од 1925. до 1945. године. Првобитно су настали као лична гарда Адолфа Хитлера, али су временом израсли у једну од најмоћнијих и најстрашнијих институција Трећег рајха.

¹⁶ Светозар Вујковић (1899–1949), управник логора на Бањици,

his “Report on the Execution of Jews on October 9 and 11, 1941”: “We detained the prisoners eight kilometers from the execution site and then brought them in as needed. The location was sufficiently secured for both preparation and execution. The shootings were carried out with rifles from a distance of twelve meters. Five shooters were assigned for each prisoner. Additionally, two shooters were available to the doctor, who, in cases he deemed necessary, would ensure death by shooting in the head. Valuable items and remaining belongings were confiscated under supervision and later handed over to the SiPo (Security Police).¹² The prisoners maintained their composure during the execution. Two men attempted to flee and were shot on the spot.¹³ Lieutenant Lipe’s report indicates that on October 9, 1941, 180 individuals were executed, and the shooting concluded at 6:30 p.m. without any significant incidents. The next execution, on October 11, 1941, was carried out according to plan, when 296 people were killed. In total, the above-mentioned units executed 449 people.¹⁴

The shootings were most often carried out by members of the SS unit¹⁵, and the roll call of certain

¹² Sicherheitspolizei (SiPo) – literally “security police”; a collective term for: Gestapo (Geheime Staatspolizei) – the secret state police, responsible for identifying and suppressing “state enemies”, and Kripo (Kriminalpolizei) – the criminal police, which dealt with general criminal offenses.

¹³ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, uednik dr Zdenko Levental, n.d., 21.

¹⁴ *Ibid*, 21-22.

¹⁵ The SS (German: Schutzstaffel, meaning “Protection Squadron”) was a paramilitary organization of the Nazi Party (NSDAP) in Germany, existing from 1925 to 1945. Initially formed as Adolf Hitler’s personal guard, it eventually evolved into one of the most powerful and feared institutions of the Third Reich.

бањичког логора. У почетку није имао никакве спискове, већ је лица прозивао „одока“, док је од 1942. године прозивање вршено на основу списка које су састављали Гестапо и Специјална полиција. Поступак је био следећи: око седам часова изјутра долазили су немачки официри и одељење војске или полиције које је вршило стрељање, док је шири круг око стрелишта обезбеђивало одељење Српске државне страже¹⁷. Гестапо је на стрелишту подигао две бараке, испред којих су обично задржавали затворенике пре стрељања. Наређивано им је да ситне ствари побацају у једну јаму, а одећу оставе у бараци.

Жртве су на стрељање изводили у групама од по шест особа и постављали их уз саму раку, при чему им је претходно један официр скидао прстење, а други бележио крст у висини леве плећке. За сваку жртву одређивана су два целата, а десно и лево од жртава стајао је по један митраљез, за случај евентуалног бекства. Када би све било спремно, командир одељења командовао је „ватра“. Одмах после стрељања долазио је Херберт Јунг, лекар са бањичког логора и логора на Сајмишту, у пратњи два болничара, како би довршио ликвидацију оних који су још показивали знаке живота.¹⁸ СС поручник Јунг, према

предатни експерт за антикомунистичку борбу, познат по употреби недозвољених метода приликом истраге.

¹⁷ Српска државна стража (СДС) била је полицијско-војна формација коју су током немачке окупације Србије у Другом светском рату (1941–1944) основале окупационе власти, али је деловала под контролом колаборационистичке владе Милана Недића.

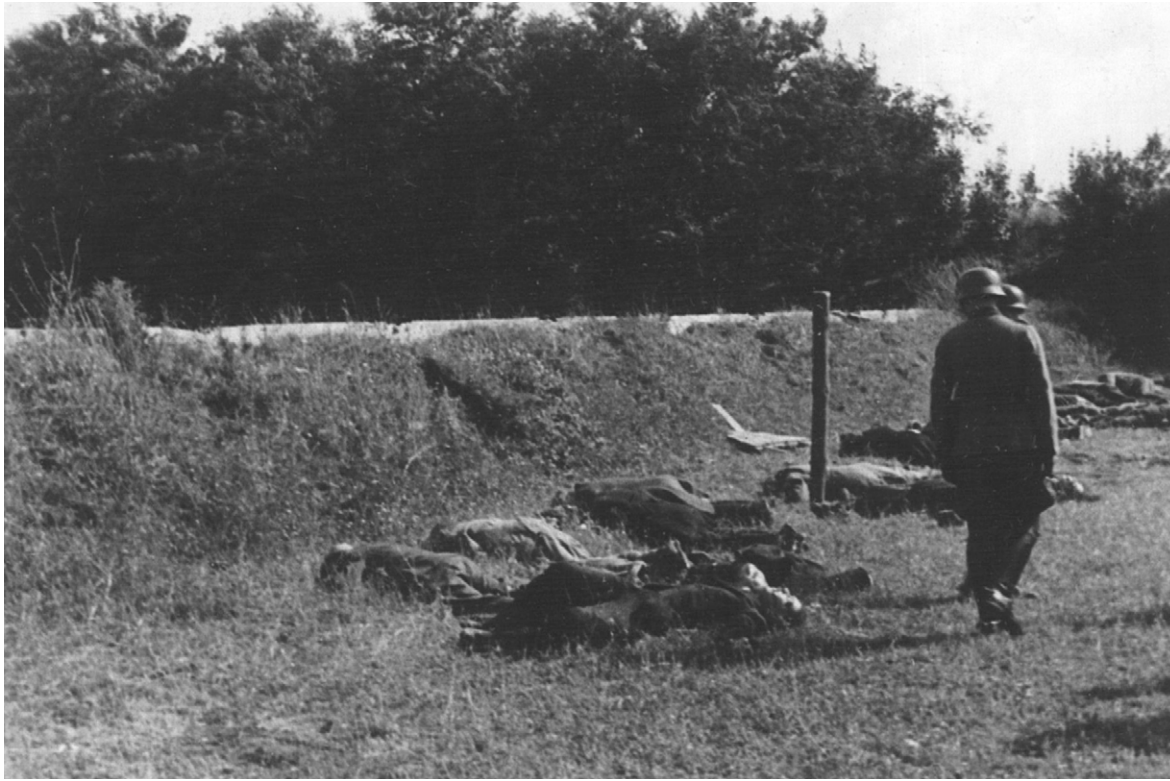
¹⁸ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, н.д., 139.

individuals for execution was carried out by Svetozar Vujković¹⁶ within the Banjica camp. In the beginning, no lists existed, and people were summoned “by sight.” From 1942 onwards, the summons was based on lists created by the Gestapo and Special Police. The process unfolded as follows: at approximately seven in the morning, German officers, along with a military or police unit tasked with carrying out the executions, would come, while the Serbian State Guard secured a wider area surrounding the execution site.¹⁷ The Gestapo erected two barracks at the execution site, where prisoners were typically held before their execution. They were ordered to discard small items into a pit while leaving their clothing in the shack.

The victims were taken for execution in groups of six and positioned right next to the grave, with one officer removing their rings while another marked a cross at the height of the left shoulder blade. Two executioners were assigned for each victim, and one machine gun was stationed to the right and left of the victims to prevent any potential escape. Once everything was prepared, the squad commander would give the command “fire.” Immediately following the execution, Herbert Jung, a doctor from the Banjica camp and the Sajmište camp, would arrive, accompanied by two medics, to complete the

¹⁶ Svetozar Vujković (1899-1949), warden of the Banjica camp, pre-war expert in the anti-communist struggle, known for using illegal methods during investigations.

¹⁷ The Serbian State Guard (*SDS) was a police-military formation established by the occupying authorities during the German occupation of Serbia in the Second World War (1941–1944), but it operated under the control of the collaborationist government of Milan Nedić.

Стрељање код Јајинаца (AJ-RZ-II-523)
Shooting near Jajinci (AJ-RZ-II-523)

изјавама сведока, лично је уживао у стрељању људи на стрелишту у Јајинцима.¹⁹

Прве масовне ликвидације заточеника Београдског сајмишта извршене су у пролеће 1942. године, на путу логораша до стратишта у Јајинцима као и на стратишту. Један од команданата у овом

¹⁹ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 26.

liquidation of those who still showed signs of life.¹⁸ SS Lieutenant Jung, according to witness statements, personally took pleasure in killing individuals at the execution site in Jajinci.¹⁹

¹⁸ Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, n.d., 139.

¹⁹ *Zločini fašističkih okupatora I njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 26.

логору био је и СС подофицир Едгар Енге²⁰, упамћен у београдском Гестапоу под надимком *Целай*, управо због свог учешћа у бројним стрељањима у Јајинцима.²¹

Приликом стрељања поједини егзекутори су се понашали садистички према жртвама. Тако је лице по имену Еуген секао багремове гране и њима тукао затворенике, гурајући их на ивицу раке. Догађало се да је жртве, које нису биле смртно погођене и биле полуживе, гурао у раку и затрпавао уз коментар да „не заслужује још један метак“.²²

Често се догађало да, немајући времена да убаце у раку претходно стрељане жртве, принудно укључују следећу групу затвореника.²³ Жене су понекад стрељане тако што би их два гестаповца држала за руке, док је трећи пуцао директно у главу, а затим су лешеве сурвани у раку.²⁴

На суђењу групи гестаповаца током децембра 1946. године пред Војним судом у Београду, Георг

²⁰ СС шарфирер Едгар Енге био је командант логора Сајмиште. Рођен је 1905. године у Тирингији. СА одредима прикључио се 1933, а нацистичкој 1938. године. Упућен је на пробни рад у франкфуртски Гестапо. Током лета 1941. године послат је у окупирану Краљевину Југославију. Присуствовао је у најмање једном масакру Јевреја током јесени 1941. године. Ухапшен је шездесетих година XX века. Признао је да је присуствовао већем броју стрељања. Изречена му је кратка казна која није издржана због његовог лошег здравственог стања и година. Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Датум приступа: 7. 11. 2025.

²¹ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941-1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 66.

²² Миодраг Милић, „Јајинци“, н.д., 394.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

The first mass liquidations of prisoners from Sajmište (*the Belgrade Fair) were carried out in the spring of 1942, on the way to the execution site in Jajinci, as well as at the execution site. One of the commanders in this camp was SS non-commissioned officer Edgar Enge²⁰, remembered in the Belgrade Gestapo under the nickname “The Executioner”, precisely due to his involvement in numerous executions in Jajinci.²¹

During the shootings, certain executioners behaved sadistically towards their victims. For instance, an individual named Eugene would cut branches from acacia trees and use them to beat the prisoners, pushing them to the edge of the pit. It was not uncommon for someone who had not been fatally shot to be shoved into the pit half-alive and buried with the remark that they “do not deserve another bullet”.²²

It often happened that, not having the time to place the previously executed victims into the pit, they forcibly included the next group of prisoners.²³ Women were sometimes executed by having two

²⁰ SS-Scharführer Edgar Enge served as the commander of the Sajmište camp. He was born in 1905 in Thuringia. He joined the SA division in 1933 and the Nazi Party in 1938. He was assigned to a trial position in the Frankfurt Gestapo. During the summer of 1941, he was sent to the occupied Kingdom of Yugoslavia. He witnessed at least one massacre of Jews during the autumn of 1941. He was arrested in the 1960s. He admitted to having been present at several executions, but received a short sentence that was not served due to his poor health and age. Browning, Christopher, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Access date: November 7, 2025.

²¹ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941-1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 66.

²² Miodrag Milić, “Jajinci“, n.d., 394.

²³ Ibid.

Кисел, заменик шефа војне управе у Србији, дао је исказ о стрељању групе Јевреја у Јајинцима: „Мој шофер једнога дана ми је испричао да је његова јединица рано ујутру била на вежби код стрелишта у Јајинцима. Тамо је његова једница наишла на 100–200 лешева непосредно пре тога стрељаних. Одмах му је било јасно да су то Јевреји. Неке жртве су још показивале знакове живота. Тада је официр руковалац вежбе наредио да се таквим жртвама да по још један метак. То је било крајем 1941. године... Турнер²⁵ или Беме²⁶, не сећам се тачно ко од њих, упитао је Фукса²⁷ да ли је то по његовом наређењу извршено, Фукс је тада одговорио да је добио наређење из Берлина да постреља изван број Јевреја.“²⁸

Од краја 1942. до августа 1943. године, из логора на Београдском сајмишту одвођени су заточеници ухапшени на територији Србије, одређени за стрељање у Јајинцима у *оквиру мера одмазде*.²⁹ Одвођени заточеници били су таоци

Gestapo agents hold them by the arms while a third shot directly at their heads, after which the bodies were dumped into a pit.²⁴

During the trial of a group of Gestapo members in December 1946 at the Military Court in Belgrade, Georg Kissel, the deputy head of military administration in Serbia, provided testimony regarding the execution of a group of Jews in Jajinci: “My driver told me one day that his unit had been conducting exercises early in the morning at the shooting range in Jajinci. There, his unit encountered 100-200 corpses that had been shot shortly before. It was immediately clear to him that these were Jews. Some of the victims still showed signs of life. At that moment, the officer in charge of the exercise ordered that these victims be given another bullet. This occurred at the end of 1941... Turner²⁵ or Böhme²⁶, I don't remember exactly which one, asked Fuchs²⁷ whether this was carried out on his orders, to which Fuchs replied that he had received orders from Berlin to execute a certain number of Jews.”²⁸

²⁵ Харалд Турнер (нем. Harald Turner, 1891–1947) био је шеф Управног штаба Војног заповедника у Србији (Chef der Militärverwaltung in Serbien), главни представник цивилне управе и један од кључних организатора антисемитске политике и репресије у окупираној Србији (1941–1942).

²⁶ Франц Беме (нем. Franz Böhme, 1885–1947) био је немачки генерал пешадије (General der Infanterie) у Вермахту и вршилац дужности војног заповедника у Србији (Militärbefehlshaber in Serbien) од септембра до децембра 1941. године.

²⁷ Вилхелм Фухс (нем. Wilhelm Fuchs, 1898–1947) био је члан Sicherheitspolizei (SiPo) и Sicherheitsdienst (SD), укључен у контролу логора и спровођење масовних егзекуција у Србији.

²⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 33.

²⁹ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*, n.d., 432.

²⁴ Ibid.

²⁵ Harald Turner (1891–1947) served as the head of the Military Commander's Administration in Serbia (Chef der Militärverwaltung in Serbien), acting as the primary representative of civil administration and playing a significant role in orchestrating anti-Semitic policies and repression in occupied Serbia (1941–1942).

²⁶ Franz Böhme (1885–1947) was a German infantry general (General der Infanterie) in the Wehrmacht and served as the military commander in Serbia (Militärbefehlshaber in Serbien) from September to December 1941.

²⁷ Wilhelm Fuchs (1898–1947) was a member of the Sicherheitspolizei (SiPo) and the Sicherheitsdienst (SD), involved in the oversight of camps and the execution of mass killings in Serbia.

²⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 33.

који су имали директне или индиректне везе са народноослободилачким или равногорским покретом. Држани су ради кажњавања и сузбијања активности усмерених против немачке окупационе власти.

Милица Мољски, стручна сарадница у Музеју жртава геноцида,

ЈАЈИНЦИ – ЗАВРШНА ТАЧКА ГАСНИХ КАМИОНА СА САЈМИШТА И БАЊИЦЕ

Према истраживањима историчара Милана Кољанина, ликвидација преосталих Јевреја у окупираној Србији започета је одлуком немачке полицијско-безбедносне службе у Берлину, марта 1942. године, у Главној безбедносној канцеларији Рајха (Reichssicherheitshauptamt – RSHA). Околности под којима је донета одлука да се пошаље у Београд гасни камион – душегупка – остале су неразјашњене у историографији.

Постоје противречни извештаји, попут примера команданта Харалда Тумера³⁰ који је 11. априла 1942. године написао Химлеровом ађутанту Карлу Вулфу: „Још пре више месеци наредио сам да се стрељају сви јеврејски мушкарци које

³⁰ Харалд Тумер рођен је 1891. године. Члан нацистичке партије био је од 1930, а припадник СС одреда од 1932. године. Након окупације Краљевине Југославије, априла 1941. године, постављен је за шефа Управног штаба војног заповедника Србије. Ослањао се на квислиншки полицијски и административни апарат. Безуспешно се залагао за депортацију Јевреја из Србије. Током ликвидација београдских Јевреја и Рома, блиско је сарађивао са Бемеом, стављајући на располагање заробљенике одређене за стрељање. На суђењу у Београду 1947. године осуђен је на смрт стрељањем.

From the end of 1942 until August 1943, prisoners arrested in the territory of Serbia were taken from the Sajmište camp and designated for execution in Jajinci *as part of retaliatory measures*.²⁹ The detained prisoners were hostages who had either direct or indirect connections to the National Liberation or the Ravna Gora movement. They were held as a means of punishment and to suppress activities directed against the German occupying authorities.

Milica Moljski, Professional Associate, Genocide Victims Museum

ЈАЈИНЦИ – THE FINAL DESTINATION OF GAS VANS FROM SAJMIŠTE AND BANJICA CAMPS

According to the research conducted by historian Milan Koljanin, the extermination of the remaining Jews in occupied Serbia was initiated by a decision made by the German police and security service in Berlin in March 1942, at the Reich Main Security Office (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) in Berlin. The circumstances under which the decision was made to send the gas van – dushegubka – to Belgrade remain unclear in historiography.

There are conflicting reports, such as that of Commander Harald Turner³⁰ who wrote to Himmler's

²⁹ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*, n.d., 432.

³⁰ Harald Turner was born in 1891. He became a member of the Nazi Party in 1930 and joined the SS in 1932. Following the occupation of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941, he was appointed head of the Chief of Staff of the military commander in Serbia. He relied on the quisling police and administrative

буде могуће ухватити, а да се све јеврејске жене и деца концентришу у један логор. Истовремено сам посредством СД затражио да пошаљу један камион за дезинсекцију помоћу кога ће логор коначно бити испражњен у року од 14 дана до 4 недеље, што је, међутим, будући да је Мајснер стигао и преузео овај логорски посао, такође он спровео.³¹ Историчар Кристофер Браунинг изнео је сумњу у Турнерову тврдњу да је од њега потекла иницијатива за допремање душегупке јер у СС досијеима није пронашао назнаке у вези са тиме, изузев „хвалисаве примедбе да ће он Београд очистити од Јевреја и да ће их сместити у један концентрациони логор“ и извештаја „често нетачних и пуних самохвале“³².

Кристофер Браунинг сматрао је да су локалне власти у Београду желеле да елиминису што већи број јеврејских жена и деце, али да нису биле спремне за њихово стрељање. С обзиром на то да СС обергрупенфирер, шеф Главног безбедносног уреда Трећег рајха и прашки касарин Рајнхар Хајдрих није планирао депортације, залагао се да у Београд упути гасни камион. Овакво тумачење засновано је на посматрању околности у другим окупираним земљама, попут Пољске, у којима је нацистичка Немачка одлучила да усмрти све европске Јевреје, али још није располагала средствима. Из тог разлога Браунинг сматра да је нацистичко вођство на почетку ратних дејстава

³¹ Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Датум приступа: 7. 11. 2025.

³² Исто.

adjutant Karl Wolff on April 11, 1942: “Several months ago, I ordered the execution of all Jewish men that could be captured, while all Jewish women and children were to be concentrated in a single camp. At the same time, I requested through the SD that a truck be sent for disinfestation, to empty the camp within 14 days to 4 weeks. However, since Meyszner arrived and took over this camp’s operations, he has carried them out.”³¹ Historian Christopher Browning expressed doubt about Turner’s claim that he initiated the transportation of the gas van, as he found no indications in the SS files to support this claim, apart from a “boastful remark that he would cleanse Belgrade of Jews and place them in a concentration camp” and reports that were “often inaccurate and filled with self-praise.”³²

Christopher Browning believed that the local authorities in Belgrade wanted to eliminate as many Jewish women and children as possible, yet they were not prepared to execute them by shooting. Given that SS-Obergruppenführer Reinhard Heydrich, the head of the Main Security Office of the Third Reich, also known as the Butcher of Prague, did not plan for deportations, he advocated for sending a gas van to Belgrade. This interpretation is based on the observation of circumstances in other occupied countries,

apparatus. He unsuccessfully advocated for the deportation of Jews from Serbia. During the liquidation of the Jews and Roma in Belgrade, he closely collaborated with Böhme, providing prisoners designated for execution. At the trial in Belgrade in 1947, he was sentenced to death by firing squad.

³¹ Browning, Christopher, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Access date: 7. 11. 2025.

³² Ibid.

донело одлуку о физичком истребљењу јеврејске популације и да од свог циља није одустајало ни када није располагало средствима, што се видело у одговору Берлина локалним властима: „Чим то буде практички изводљиво, власти које желе могу да добију на послугу камион-душегупке, па да сами обаве прљави посао.“³³ На тај начин, тврдио је Браунинг, локални властодршци нису убијали јеврејско становништво под притиском одозго да изврше депортацију, него је притисак одоздо да се Јевреји депортују подстакао централне власти да локалним ставе на располагање средства за убијање на својој територији.³⁴

Тakoђе, издваја се и становиште Мартина Бросата о коначном решењу јеврејског питања као резултату свега учињеног, а не захтева који је унапред постављен неким свеобухватним наређењем одозго. По Бросату, како су масакри постали све учесталији и систематичнији, концепт коначног решења постао је јасан.³⁵

Евидентан показатељ намере руководства немачке полиције у Берлину да јеврејско питање реши у Србији, била је и одлука да се у Београд пошаље гасна комора, односно камион душегупка. Наиме, с циљем да уништење буде што масовније, а уједно једноставније и детаљно логистички разрађено, шеф IV одељења Гестапоа СС генерал Хајнрих Милер, послао је телеграм о

³³ Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Датум приступа: 7. 11. 2025.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

such as Poland, where Nazi Germany decided to exterminate all European Jews, despite not yet having the necessary resources. For this reason, Browning argues that the Nazi leadership made the decision for the physical extermination of the Jewish population at the onset of military operations and did not waver from this goal even when lacking the means, as evidenced by Berlin’s response to local authorities: “As soon as it becomes practically feasible, authorities that wish to can get at their disposal the gas vans, and carry it out themselves.”³³ In this way, Browning argued, local authorities were not killing the Jewish population under pressure from above to carry out deportations; rather, the pressure from below to deport the Jews prompted the central authorities to provide local officials with the means to carry out killings within their territories.³⁴

Additionally, Martin Broszat’s perspective on the final solution to the Jewish question is highlighted as a consequence of all that has transpired, rather than a demand that was pre-established by some overarching directive from above. According to Broszat, as the massacres became increasingly frequent and systematic, the concept of the final solution became evident.³⁵

A clear indicator of the intent of the German police leadership in Berlin to address the Jewish question in Serbia was the decision to send a gas chamber, specifically a mobile gas chamber, to

³³ Browning, Christopher, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Access date: 7. 11. 2025.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

спровођењу *јеврејске операције* у Србији заповеднику Полицијске безбедности и Службе безбедности у Србији Емануелу Шеферу³⁶. Шефер је у телеграму³⁷ обавештен о доласку посебне команде упућене из Берлина у Београд састављене од два СС подофицира, Геца и Мајера, који су имали задатак да возе посебан камион марке Заурер и да по доласку изложе сврху свог путовања. Дошавши у Београд марта 1942. године, СС подофицири изнели су Емануелу Шеферу план о убијању Јевреја из логора Београдско сајмиште, као и свих других преосталих Јевреја у окупираној

³⁶ Емануел Шафер (Хлучин, 1900 – Келн, 1974) био је доктор правних наука који је радио у полицији. Рајнхард Хајдрих сматрао га је човеком од поверења, те је брзо напредовао. Прво је био члан СА, па СС одреда. Почетком 1942. године премештен је у Србију. Као заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности у Србији, један је од главних одговорних за погубљење јеврејских породица, хапшење, мучење и ликвидацију цивила окупиране Србије, с посебним акцентом на стрељања у Јајинцима и бањичком логору. Осуђен је на шест и по година затвора 1953. године у Западној Немачкој. На саслушањима је покушавао да избегне одговорност за почињене ратне злочине, пребацујући кривицу на друге. Инсистирао је на тврди да пре свог одласка у Београд није расправљао са Хајдрихом Рајхардом о јеврејском питању и да није подстицао набавку душегупке. Признао је да је знао за камион који се по избијању рата користио за гушење ментално оболелих лица. Преминуо је 1974. године.

³⁷ Према сећањима Шафера, телеграм је гласио: „Предмет – јеврејска операција у Србији. Група специјалаца са камионом Заурер посебне намене већ на путу са ванредним задатком“. Шефер је тврдио да је телеграм био упућен њему лично из Берлина и да друге немачке инстанце у томе нису учествовале. Ови подаци резултат су истраживања суђења Емануелу Шаферу које је приредио Кристофер Браунинг.

Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Датум приступа: 7. 11. 2025.

Belgrade. To ensure that the extermination process was as extensive as possible, while also being straightforward and meticulously planned logistically, the head of the IV Department of the Gestapo, SS-General Heinrich Müller, dispatched a telegram regarding the execution of the Jewish operation in Serbia to the commander of the Police Security and Security Service in Serbia, Emanuel Schäfer.³⁶ Schäfer was informed via telegram³⁷ about the arrival of a special team sent from Berlin to Belgrade, consisting of two SS non-commissioned officers, Goetz

³⁶ Emanuel Schäfer (Hlučín, 1900 – Cologne, 1974) was a doctor of law who served in the police force. Reinhard Heydrich regarded him as a man of trust, and he quickly advanced in the ranks. Initially, he was a member of the SA, followed by the SS unit. In early 1942, he was transferred to Serbia. As the commander of the Security Police and the Security Service in Serbia, he was one of the main people responsible for the execution of Jewish families, the arrest, torture, and liquidation of civilians in occupied Serbia, with particular emphasis on the shootings in Jajinci and the Banjica camp. He was sentenced to six and a half years in prison in 1953 in West Germany. During interrogations, he attempted to evade responsibility for the war crimes committed, shifting the blame onto others. He insisted that before his departure to Belgrade, he had not discussed the Jewish question with Reinhard Heydrich and had not encouraged the purchase of gas vans. He acknowledged that he was aware of the truck used for the extermination of mentally ill individuals at the outbreak of the war. He passed away in 1974.

³⁷ According to Schäfer's recollections, the telegram stated: “Subject – Jewish operation in Serbia. A group of specialists with a special-purpose Saurer van is already en route on an extraordinary mission.“ Schäfer asserted that the telegram was personally addressed to him from Berlin and that other German authorities were not involved in this matter. This information is a result of the investigation into the trial of Emanuel Schäfer, which was organized by Christopher Browning.

Browning, Christopher, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja*, Jewish Digital Library, <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/162>. Access date: 7. 11. 2025.

Србији у гасним коморама. Припреме су трајале кратко, а људство је обезбеђено из немачког полицијског апарата у окупираној Србији. За закопавање жртава намењено је и употребљено стратиште у Јајинцима.

Порекло приче о душегупкама везује се за сам врх нацистичке Немачке, за самог рајхсфилера СС-а Хајнриха Химлера. Наиме, приликом обиласка својих група у близини Минска, августа 1941. године, Химлер је сведочио масовном стрељању. Слошило му се када је међу жртвама видео да постоје и преживели, који се након стрељања померају у јамама. Како не би долазило да психичких проблема егзекутора и успоравања процеса ликвидација, наредио је да се пронађе *хуманији* начин убијања из ког ће проистећи управо душегупке. Пошто су од краја 1939. до августа 1941. године у програму Еутаназија (убијање душевних болесника у Трећем рајху и у Пољској) нацисти користили једно херметички затворено возило у којем су људи убијани чистим угљен-моноксидом, Химлер је препоручио да се управо ово искуство употреби за *хумано убијање*. После *усиешних* проба извршених над совјетским ратним заробљеницима у концентрационом логору Заксенхаусен крајем 1941. године, оспособљено је возило за убијање званично названо камион Ц³⁸.

Прво је произведено шест гасних камиона који су могли да приме педесеторо људи. Јануара 1942. године Трећи рајх поседовао је другу серију од

³⁸ Возило је назив добило због гаса циклона којим су жртве убијане.

and Meyer, who were tasked with driving a special Saurer van and, upon arrival, explaining the purpose of their journey. Arriving in Belgrade in March 1942, the SS non-commissioned officers outlined a plan for the extermination of Jews from the Sajmište Camp, as well as all other remaining Jews in occupied Serbia, in mobile gas chambers to Emanuel Schäfer. Preparations were brief, and personnel were provided by the German police apparatus in occupied Serbia. A site in Jajinci was designated and used for the burial of the victims.

The root of the story of the gas vans can be traced back to the very top of Nazi Germany, specifically to Heinrich Himmler, the Reichsführer of the SS. During an inspection of his units near Minsk in August 1941, Himmler witnessed a mass execution. He was sickened when he saw that among the victims, some were still alive, moving in the pits after the shooting. To prevent the emergence of psychological issues among executioners and to expedite the liquidation process, a directive was issued to identify a more *humane* method of killing, which led to gas vans. From late 1939 to August 1941, during the Euthanasia program (the killing of the mentally ill in the Third Reich and in Poland), the Nazis employed a hermetically sealed vehicle in which individuals were executed using pure carbon monoxide. Himmler recommended that this experience be utilized for humane killings. Following successful trials conducted on Soviet prisoners of war at the Sachsenhausen concentration camp in late 1941, a killing vehicle officially designated as the C Van³⁸ was developed.

³⁸ The vehicle was named after the cyclone gas with which the victims were killed.

тридесет већих и усавршенијих камиона. Из овог возила смрти тешког пет тона, високог 1.7 метара и дугог 5.8 метара, излаза није било. Камион се затварао херметички, а на поду коморе налазио се мали кружни отвор повезан цревом са издувном цеви мотора камиона, као и уређај за брзи истовар *тхерета*, односно жртава. Иза затворених врата душегупке, у периоду од краја 1941. и током 1942. године, убијено је приближно 100.000 Јевреја у окупираним деловима СССР-а, Пољске и Југославије.³⁹

Најчешћа погубљења у логору на Бањици, Београдском сајмишту и Јајинцима, обављања су појединачним и групним стрељањем. На другом месту по бројности била је егзекуција у душегупкама. Овим методом убистава ликвидан је превасходно велики број Јевреја, али и одређен број припадника партизанског покрета, као и мањи број припадника четничких формација. Највећи број жртава транспортован је из логора на Старом сајмишту у Јајинце.

Најпре је приступљено ликвидацији Болнице јеврејске заједнице у Београду у којој је било смештено медицинско особље са породицама и болесници доведени из логора на Сајмишту. Према подацима Милана Кољанина, током неколико дана марта 1942. године, у болницу је, услед разних болести и промрзлина, пребачено више стотина лица, те је она бројала 400 до 500 болесника. Након хапшења свих лекара, болничког особља, њихових породица и довођења болесника из друге болничке зграде, у болници

³⁹ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*, n.d., 119.

Initially, six gas vans were manufactured, each capable of holding fifty people. By January 1942, the Third Reich had acquired a second series of thirty larger, more advanced trucks. This death vehicle, weighing five tons, standing 1.7 meters tall, and measuring 5.8 meters in length, had no exits. The van was hermetically sealed, and on the floor of the chamber, there was a small circular opening connected by a hose to the exhaust pipe of the truck's engine, as well as a device for rapid unloading of cargo, specifically the victims. Behind the closed doors of the gas vans, approximately 100,000 Jews were killed in the occupied regions of the USSR, Poland, and Yugoslavia between late 1941 and throughout 1942.³⁹

The most common executions at the camps in Banjica, Sajmište, and Jajinci were carried out through individual and group shootings. The second most numerous were the executions in the dushegubkas. This method of execution primarily liquidated a large number of Jews, as well as a certain number of members of the Partisan movement, along with a smaller number of members of the Chetnik formations. The majority of the victims were transported from the camp at Staro Sajmište to Jajinci.

The first to be liquidated was the Jewish Community Hospital in Belgrade, where medical staff, along with their families and patients, were stationed after being transferred from the Sajmište camp. According to Milan Koljanin's data, during several days in March 1942, due to various illnesses and frostbite, more than several hundred people

³⁹ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*, n.d., 119.

се налазило између 700 и 800 Јевреја, већински тешких болесника.⁴⁰ Сви они били су смештени у собама и ходницима болнице под будним оком јаким полицијских снага. Одатле је од 19. до 22. марта 1942. године двапут дневно долазио велики тамносиви камион чији је пут водио у смрт односно у Јајинце. Када су елиминисани болесници, што је представљало завршетак пробе *ефикасности* гасних камиона, уследиле су припреме за нове транспорте. Тако је, осим логистике, Јеврејима говорено да их транспортују у Румунију или Пољску; прављени су планови и правила за живот у новом логору; исхрана је бивала боља, а управо је возач душегупке често „улазио у логор, сакупљао децу око себе, миловао их, узимао у наручје и делио им бомбоне.“⁴¹ Колико је ова обмана била уверљиво изведена, говори и податак да су се заточеници испрва добровољно јављали за транспорт.

Транспорти заточеника из логора на Београдском сајмишту до стрелишта у Јајинцима одвијали су се готово свакодневно, осим недељом и празником, од почетка априла до 10. маја 1942. године.⁴² Сваки транспорт означавао је одлазак

⁴⁰ Исто, 120.

⁴¹ Исто, 123.

⁴² Емануел Шефер обратио се мајору Фридриху Праделу 9. јуна 1942: „Предмет: Специјално возило Саурер. Веза: Нема. Шофери СС подофицири Гец и Мајер испунили су своју специјалну мисију, тако да се именовани са горе означеним возилом могу вратити. Због лома задњег дела осовине возила, оно се не може вратити сопственим погоном. Стога сам наредио да се возило утовари и превезе железницом до Берлина.“ Милан Кољанин, Асја Драча Мунтеан, *Лојор на Београдском сајмишту 1941–1944*, (Београд: Меморијални центар Старо сајмиште, 2024), 52.

were admitted to the hospital, resulting in a patient count of between 400 and 500. Following the arrest of all doctors, hospital staff, and their families, as well as the transfer of patients from another hospital building, the facility housed between 700 and 800 Jews, mostly seriously ill.⁴⁰ All of them were housed in the hospital rooms and corridors under the watchful eye of strong police forces. From March 19 to 22, 1942, a large dark gray van arrived twice daily, its route leading to death, that is, to Jajinci. Once the patients were eliminated, marking the end of the gas van *efficiency* trial, preparations for new transports commenced. Thus, in addition to logistics, the Jews were informed that they were being transported to Romania or Poland; plans and regulations for life in the new camp were being devised; the food became better, and it was the driver of the gas van who frequently entered the camp, *gathering the children around him, caressing them, picking them up, and distributing candies.*⁴¹ The extent to which this deception was convincingly executed is illustrated by the fact that initially, the detainees voluntarily came forward for transportation.

The transportation of prisoners from the Sajmište camp to the shooting range in Jajinci occurred almost daily, except on Sundays and holidays, from the beginning of April until May 10, 1942.⁴² Each

⁴⁰ Ibid, 120.

⁴¹ Ibid, 123.

⁴² Emanuel Schäfer addressed Major Friedrich Pradel on June 9, 1942: “Subject: Special Vehicle Saurer. Reference: None. The SS non-commissioned officers Goetz and Meyer have completed their special mission, so they can come back with the above-mentioned vehicle. Due to the breakage of the rear axle of the vehicle, it cannot return under its own power. Therefore, I

читаве породице, а ради веће уверљивости, са заточеницима је одлазио и неки лекар или болничар из логорске болнице. Такође, наређивано је да понесу само најнужније личне предмете, а да остале ствари упакују и напишу своје податке на пакету. Затим би уследио улазак око стотину логораша у камион, херметичко затварање врата и кретање камиона ка Јајинцима. Према досадашњим истраживањима, од половине марта до 10. маја 1942. године, убијено је око 6.320 Јевреја, на путу до Јајинаца.⁴³

Нада Станић, професорка, оставила је сведочанство о гушењу 88 јеврејских породица које су биле заточене у логору на Бањици: „Често је нека група заточеника вођена на прање судова. У једној групи била сам и ја... Чини ми се да је соба 17 тада била јеврејска. Било је тамо много деце. Опрано дечје рубље и чарапице сушили су се на решеткама... Била сам у ходнику када ја наишао Кригер⁴⁴ и обратио се Милану: 'Водите их у собу!' Милан⁴⁵ нас је потерао и закључао врата. Убрзо затим дошао је блиндиран камион. У тај камион стражари су убацивали јеврејске жене и децу. Одједном су се чули крици: 'Ваздуха, дајте

⁴³ Исто, 51.

⁴⁴ Петар Кригер био је фолксдојчер из Црвенке и предратни разносач робе у београдској трговачкој кући „Митић“. На логору у Бањици првобитно је био спроводник и кључар, да би након тога постао помоћник команданта логора упамћен по садистичком мучењу логораша. Заточенике је наговарао на одлазак на рад у Немачку јер тамо „знају да цене добровољце и да им праштају“. Они који би пристали укрцани су у камионе и одвожени у Јајинце. Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*, 2, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Marketing-pres, 1989), 69, 135.

⁴⁵ Кључар Милан Трифуновић.

transport meant the departure of an entire family, and to enhance the credibility of the deception, a doctor or nurse from the camp hospital would accompany the prisoners. Furthermore, it was ordered that they should only take the most essential personal items, and to pack the rest of their belongings and write their details on the package. Then, about a hundred inmates would enter the van, the doors would be hermetically sealed, and the vehicle would proceed towards Jajinci. According to previous research, from mid-March to May 10, 1942, approximately 6,320 Jews were killed on the way to Jajinci.⁴³

Nada Stanić, a professor, provided a testimony about the suffocation of 88 Jewish families who were imprisoned in the camp at Banjica: “Often, a group of detainees was taken for dishwashing. I was part of one such group... I think that room 17 was Jewish at the time. There were many children there. The washed children's clothes and socks were drying on the racks... I was in the hallway when Krieger⁴⁴ came up and said to Milan, “Take them to the room!”

have ordered that the vehicle be loaded and transported by rail to Berlin.“Milan Koljanin, Asja Drača Muntean, *Logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, (Beograd: Memorijalni centar Staro sajmište, 2024), 52.

⁴³ Ibid, 51.

⁴⁴ Petar Krieger was a Volksdeutscher from Crvenka and a pre-war deliveryman for the Belgrade trading company Mitić. At the camp at Banjica, he initially served as a guard and keyholder, later becoming the assistant commander of the camp, notorious for his sadistic torture of the inmates. He encouraged detainees to volunteer for work in Germany, claiming that there they “appreciate volunteers and forgive them.“ Those who agreed were loaded onto vans and taken to Jajinci. Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Marketing-pres, 1989), 69, 135.

нам ваздуха!' Настало је очајничко запомагање, али само за моменат. Убрзо се све стишало. Када смо се вратиле на посао, све је било онако како смо оставиле... Дечји веш се сушио на решеткама. Али није било ниједне жене и детета који су се тамо налазили десет минута раније.“⁴⁶

О животу у логору и смрти у Јајинцима логораши су писали и на саркастичан начин:

„Нигде нема лепше провести вече,
Бањица је логор, рај,
Купус, проја, шетња и врата,
То нема нигде, знај.
Једном се живи, једном се мре,
Бањица је логор, рај,

Кад нам Кригер, мајчице, у собу ступа,
Нама, мила мајчице, срце јаче лупа.
Да ли кући, мајчице, или на Јајинце,
Или, мила мајчице, тамо ван границе.⁴⁷

Након рата сведочио је и Милан Кобиљски Лала, кључар у логору на Бањици: „Једном су ме Немци повели на стрељање Јевреја – пет мушкараца, девет жена и троје деце. Две девојчице имале су до 15, а дечачић до 7 година. Када су прочитана имена, једна од жена је завриштала и није хтела да иде. Викала је: 'Нећемо да идемо ја и син!'“ Кригер је дете отео од матере и убацио га у камион. Мати је потрчала за сином, па су Немци и њу убацили у камион. Када су кола

⁴⁶ Исто, 107.

⁴⁷ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d., 201.

Milan⁴⁵ then drove us in and locked the door. Shortly after, an armored truck arrived. Guards were loading Jewish women and children into the vehicle. Suddenly, cries erupted: “Air, we need air!” There was a desperate cry for help, but it lasted only a moment. Soon, everything fell silent. When we returned to our tasks, everything was as we had left it... Children's laundry was drying on the racks. However, there was not a single woman or child who had been there ten minutes earlier.”⁴⁶

The inmates wrote about life in the camp and death in Jajinci in a sarcastic manner:

„There is no better place to spend an evening,
Banjica camp is a paradise,
Cabbage, cornbread, a stroll, and doors,
Such things are nowhere else, you should know.
One lives once, one dies once,
Banjica camp is a paradise,

When Krieger, dear mother, enters our room,
Our hearts, dear mother, beat faster.
Whether home, dear mother, or to Jajinci,
Or, dear mother, there beyond the border.”⁴⁷

After the war, a keyholder, Milan Kobijski Lala, at the Banjica camp, testified: “Once, the Germans took me to witness the execution of Jews – five men, nine women, and three children. Two of the girls were under 15, and the little boy was only 7 years old. When the names were read, one of the women screamed and

⁴⁵ Keyholder Milan Trifunović.

⁴⁶ Ibid, 107.

⁴⁷ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d, 201.

кренула зачуло се запомагање. Шумахер⁴⁸ тада је рекао: 'Неће дуго да дрече; чим се упали мотор, у кола почињу да улазе гасови и подаве све који су унутра.' На питање зашто то раде, одговорио је да је тако сигурније, јер се дешава да се затвореници у колима одреше, па кад изађу из аута, успевају да побегну, само о томе не сме да се прича.⁴⁹

Путања душегупке изгледала је тако што јој се код моста на Сави прикључивао путнички аутомобил са командантом логора и стражом. По доласку у Београд, камион са стварима одлазио је на једну страну, док се камион са логорашима заустављао. Душегупка је застајала у Карађорђевој улици. Тада је један од возача спајао издувну цев мотора и унутрашњост камиона. Преко издувне цеви мотора са отвором на дну шасије излазио је отрован издувни гас, гушећи херметички затворене жртве. Све то надгледали су официр Гестапоа и стража. Након егзекуције, камион се кретао ка Јајинцима преко Аутокоманде.

По доласку на стрелиште у Јајинцима, тела су полагана у већ припремљене раке. Радове на закопавању лешева вршила је, према наређењу, група од 5 до 7 српских затвореника задужена да закопа побијене.⁵⁰ Камион је довожен до раке, након чега су врата отворана како би жртве саме испале или би их избацио уређај за брзи истовар који се налазио на поду камиона. Уклањање трагова злочина кроз спаљивање тела

⁴⁸ Један од гестаповаца из Зондеркоманде при логору на Бањици.

⁴⁹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d., 107–108.

⁵⁰ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*, n.d., 123.

refused to go. She shouted, 'We will not go, my son and I!' Krieger forcibly took the child from his mother and threw him into the van. The mother ran after her son, so the Germans then threw her into the van as well. As the vehicle started moving, cries of despair could be heard. Schumacher⁴⁸ said at the time: 'They won't scream for long; as soon as the engine in the car starts, gases begin to enter and suffocate everyone inside.' When asked why they do that, he replied that it is safer this way, as there are instances where prisoners manage to free themselves in the cars, and when they exit the vehicle, some have succeeded in escaping, but this must not be discussed.⁴⁹

The route of the gas van was such that a passenger vehicle, carrying the camp commander and guards, would join it at the bridge over the Sava. Upon arrival in Belgrade, one van with belongings would depart to one side, while the van with the camp inmates would stop. The gas van would stop on Karadorđeva Street. Then, one of the drivers would connect the engine's exhaust pipe to the inside of the van. Toxic exhaust gases were escaping through the engine's exhaust pipe, which had an opening at the bottom of the chassis, suffocating the hermetically sealed victims. This entire operation was overseen by a Gestapo officer and his guards. Following the execution, the truck proceeded towards Jajinci via Autokomanda.

Upon arrival at the shooting range in Jajinci, the bodies were placed in graves that had been already

⁴⁸ One of the Gestapo men from the Sonderkommando at the Banjica camp.

⁴⁹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d. 107–108.

и посмртних остатака стрељаних у Јајинцима догодило се крајем 1943. и почетком 1944. године. Мештани Јајинаца били су сведоци доласка душегупки и представљају битан извор у времену сакривања трагова злочина. Урош Влаховић, земљорадник из Јајинаца, сведочио је да су неке довезене жртве биле ошамућене, да се чуо понеки хитац и ликвидација свих који су показали знакове живота.⁵¹

Аугуст Мејснер, бивши виши вођа СС-а и генерал-лајтанант полиције, врховни командант целокупне полиције у Србији, дао је изјаву на свом суђењу у Београду децембра 1945. године у којој наводи метод рада душегупки: „Шефер ме је обавестио, мислим да је то било 1942. да је на Сајмиште из Берлина стигла једна команда са аутомобилом за гушење гасом, која је имала специјалан задатак да у томе аутомобилу гуши само Јевреје. Душегупка је употребљавана отприлике два месеца и у њему су само Јевреји гушени. Потпуно сигурно знам да нико други сем Јевреја није био гушен у том аутомобилу. И Шефер и та специјална команда из Берлина имала је наређење из Берлина да употреби ауто само за Јевреје. Ја мислим да у томе није било злоупотребе... У то чврсто верујем. Када су та кола отишла са Сајмишта, Јевреја више није било на Сајмишту, јер су на овај начин ликвидирани. Сахрана овако ликвидираних Јевреја је вршена на стрелишту код села Јајинци.“⁵²

⁵¹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d., 108.

⁵² *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 34.

prepared. The task of burying the corpses was carried out, as per orders, by a group of 5 to 7 Serbian prisoners assigned to bury the executed.⁵⁰ The van was driven to the grave, where the doors were opened to allow the bodies to fall out or be ejected by a rapid unloading device on the truck's floor. The removal of crime traces through the incineration of bodies and remains of those executed in Jajinci occurred at the end of 1943 and the beginning of 1944. The residents of Jajinci witnessed the arrival of the gas vans and represented a crucial source during the period of concealing the traces of the crime. Uroš Vlahović, a farmer from Jajinci, testified that some of the delivered victims were disoriented, that a few shots were heard, and that anyone who showed signs of life was killed.⁵¹

August Meyszner, a former senior SS leader and police lieutenant general, who served as the supreme commander of all police forces in Serbia, provided a statement during his trial in Belgrade in December 1945. In this statement, he detailed the operational methods of the death squads: "Schäfer informed me, I believe it was in 1942, that a command had arrived from Berlin to the Sajmište with a gas chamber vehicle, which had a specific task to gas only Jews in that vehicle. The gas van was used for approximately two months, and only Jews were killed in it. I am completely certain that no one else but Jews was suffocated in that vehicle. Both Schäfer and that special command from Berlin had orders from Berlin to use

⁵⁰ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*, n.d., 123.

⁵¹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d. 108.

Пут који води до места стрељања у Јајинцима (AJ-RZ-II- 524)
The road leading to the shooting site in Jajinci (AJ-RZ-II- 524)

Владимир Милутоновић, гробар који је копао раке у Јајинцима за Јевреје угушене у душегупкама, доноси следеће сведочење о процесу сахрањивања: „Ја сам копао раке и за угушене Јевреје, али ми који смо копали раке, нисмо лешеве затрпавали. Кад раке ископамо, ми смо одмах били удаљени, а покопавање Јевреја су вршили људи које су Немци у својим камионима са собом возили... Пуна два месеца сам радио на ископавању рака у 1942. години, од марта до маја месеца, када су Јевреји угушивани и у те раке затрпавани... Чим

the car solely for Jews. I believe there was no abuse in this matter... I firmly believe that. When those cars left Sajmište, there were no more Jews at Sajmište, as they were liquidated in this manner. The burial of these liquidated Jews was carried out at the shooting range near the village of Jajinci.”⁵²

Vladimir Milutinović, a gravedigger who excavated graves in Jajinci for Jews suffocated in gas vans,

⁵² *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 34.

би приметили да из даљине долази гас-ауто са угушеним Јеврејима, ми смо стрелиште напуштали, а Еуген је посматрао да ли неко он наших случајно посматра истоваривање Јевреја из аутомобила... Ископано је 81 или 82 рова. Ја сам учествовао у копању свих ових ровова у којима је могло стати најмање по 100 људи, а за овај број нам је увек наређивано да ровове копамо. Ови су ровови употребљени само за оне који су у аутомобилу угушени, док су за стрељане копани други ровови. Једнога дана су пред нама гробарима стрељали пет људи који су закопавали Јевреје. Мајор који је био присутан на стрељању рекао нам је: „Видите ли ове што смо их стрељали. Они су овде радили и много причали, а ако се ма шта чује од вас и вас ће то снаћи. Те сам људе видео у камионима у спроводу угушених Јевреја.“⁵³

Гробар Божидар Милутиновић изнео је пред судом податак да је од јула 1941. године, до краја 1942. године у Јајинцима усмрћено и закопано између 6.000 и 7.000 људи, док је Владимир Милутиновић сматрао да је бројка убијених негде од око 8.000 људи.⁵⁴ Лудвиг Тајхман, бивши потпуковник СС и полиције, бивши шеф СД⁵⁵ у штабу Ајнсацт групе⁵⁶ за Србију на суђењу

⁵³ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 32.

⁵⁴ Radosav Tucović, „Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima (1943–1944): Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, *Istorija 20. veka*, XLIII, br. 1 (2025), 228.

⁵⁵ СД (Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS), што значи „Служба безбедности рајхсфјера СС-а“, била је обавештајна и безбедносна служба нацистичке Немачке.

⁵⁶ Ајнзацтгрупа за Србију (нем. *Einsatzgruppe Serbien*) била је специјална јединица СС-а и немачке полиције безбед-

gives the following testimony regarding the burial process: “I dug graves for the killed Jews, but we, the ones who excavated the graves, did not cover the bodies. Once we dug the graves, we were immediately removed from the site, and the burial of the Jews was carried out by individuals whom the Germans transported in their trucks... I worked for two entire months on digging graves in 1942, from March to May, during which time the Jews were suffocated and buried in those graves... As soon as we noticed a gas van approaching from a distance with killed Jews, we would leave the execution site, while Eugen observed whether anyone among us was accidentally watching the unloading of Jews from the vehicle... A total of 81 or 82 trenches were excavated. I participated in the excavation of all these trenches, each capable of holding at least 100 people, and we were always ordered to dig trenches for this number of people. These trenches were used solely for those who suffocated in vehicles, while separate trenches were dug for those who were executed. One day, in front of us, gravediggers, five people were shot who had been burying Jews. The major present at the execution told us, “Do you see those we have shot? They worked here and talked a lot, and if anything is heard from you, the same fate will befall you. I saw those people in trucks during the transport of the suffocated Jews”⁵³

Gravedigger Božidar Milutinović presented before the court the information that between July 1941 and the end of 1942, between 6,000 and 7,000 individuals were executed and buried in

⁵³ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 32.

изјављује: „Ово о гушењу Јевреја сазнао сам у пролеће 1942. године од Шафера када је он приликом јутарњих реферата саопштио да је једна специјална команда из Берлина са гасним аутомобилом извршила ликвидирање остатака Јевреја у логору на Сајмишту. Ја ценим да је тај број погушених Јевреја у логору на Сајмишту износио око 7.000, када се узме у обзир да је један број Јевреја већ био транспортован у на исток у Пољску.“⁵⁷ Значајна је чињеница да српске квислиншке власти нису знале за постојање и сврху душегупки. Према сведочењу Георга Кисела наводи се: „Други случај је био када су се неки из српске полиције распитали код нас каква су то чудна затворена кола која сваки дан саобраћају између логора на Сајмишту и стрелишта у Јајинцима. Наиме, извесни Срби су видели та кола и слутили да се Јевреји воде на стрељање. Ми из Управног штаба смо разговарали о томе за заповедником Србије. Овај није имао ни појма о томе.“⁵⁸ Из књига затвореника бањичког логора види се да је у времену после ликвидације Јевреја из логора на Сајмишту маја 1942. године па до октобра 1944. године кроз логор прошло и из њега одведено на стрељање у Јајинце 455 Јевреја.⁵⁹

ности, формирана током Другог светског рата ради спровођења репресије, терора и масовних ликвидација цивилног становништва у окупираној Србији.

⁵⁷ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 34.

⁵⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 34.

⁵⁹ Исто, 43.

Jajinci, while Vladimir Milutinović believed that the number of those killed was approximately 8,000.⁵⁴ Ludwig Teichmann, a former SS and police lieutenant colonel, as well as the former head of the SD⁵⁵ in the Einsatzgruppen headquarters⁵⁶ for Serbia, stated during his trial: “I learned about the suffocation of the Jews in the spring of 1942 from Schäfer, who during the morning briefings announced that a special command from Berlin had carried out the liquidation of the remaining Jews in the Sajmište camp using a gas van. I estimate that the number of Jews suffocated in the Sajmište camp was around 7,000, considering that some Jews had already been transported east to Poland”.⁵⁷ It is a significant fact that the Serbian quisling authorities were unaware of the existence and purpose of the gas vans. According to the testimony of Georg Kiessel, it is stated: “Another case was when some members of the Serbian police asked us about the strange closed vehicles that travel daily between the Sajmište camp and the shooting range in Jajinci. Certain Serbs had seen these vehicles and suspected that Jews were being taken for execution. We from the Command Headquarters discussed this matter

⁵⁴ Radosav Tucović, “Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima (1943-1944): Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, *Istorija 20. veka*, XLIII, br. 1 (2025.), 228.

⁵⁵ SD (Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS), which translates to “Service of Security of the Reichsführer SS”, was an intelligence and security agency in Nazi Germany.

⁵⁶ The Einsatzgruppen for Serbia (German: *Einsatzgruppe Serbien*) was a special unit of the SS and the German security police, established during the Second World War to carry out repression, terror, and mass executions of the civilian population in occupied Serbia.

⁵⁷ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 34.

Никола МилошеВСКИ, кустос у Музеју жртава геноцида

ЈАЈИНЦИ 1943–1944. И „СПЕЦИЈАЛНА КОМАНДА 1005“ КРОЗ ПРИЗМУ СВЕДОЧАНСТАВА

Услед хроничног недостатка релевантних података у вези са страдањем цивилног становништва на стратишту у Јајинцима, изузетан значај за свеобухватно сагледање трогодишњег, континуираног злочина окупационих власти, имају малобројна, али изузетно вредна сачувана сведочанства о злогласној, јавности мање познатој „Специјалној команди 1005“.

Организована у другој половини 1942. године од полицијских структура Трећег рајха, „Специјална команда 1005“ имала је за циљ уништавање трагова злочина који су починили припадници немачких окупационих власти, односно ексхумацију и спаљивање лешева жртава. Припадници јединица које су биле задужене за ову акцију били су чланови Полиције безбедности Трећег рајха, задужени пре свега за организацију рада, док је Полиција реда била задужена за обезбеђење локације на којој се процес одвијао. Током 1943. године акција се интензивирала и убрзо су стратишта у немачкој окупационој зони постала места на којима су извршавана прикривања почињених злочина.

Након нереализованих планова да се у београдским логорима Бањица и Старо Сајмиште изграде крематоријуми за спаљивање лешева, приступило се оснивању „Специјалне команде 1005“ у чији састав су ушли доступни немачки

with the commander of Serbia. He had no idea about it”.⁵⁸ The records from the prisoners of the Banjica camp indicate that during the period following the liquidation of the Jews from the Sajmište camp in May 1942 until October 1944, a total of 455 Jews were transported through the camp and taken from there for execution to Jajinci.⁵⁹

Nikola Miloševski, Curator, Genocide Victims Museum

ЈАЈИНЦИ 1943–1944, AND “SONDERAKTION 1005” THROUGH THE LENS OF TESTIMONIES

Due to the chronic lack of relevant data concerning the destruction of the civilian population at the site in Jajinci, the few but extremely valuable testimonies preserved regarding the infamous, lesser-known “Sonderaktion 1005” hold significant importance for a comprehensive understanding of the three-year long, ongoing crimes committed by the occupying authorities.

Established in the latter half of 1942 by the police structures of the Third Reich, the “Sonderaktion 1005” aimed to eliminate traces of the crimes committed by members of the German occupying authorities, specifically through the exhumation and incineration of the victims' bodies. Members of the units responsible for this operation were from the Security Police of the Third Reich, primarily tasked with organizing the

⁵⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, n.d., 34.

⁵⁹ Ibid, 43.

полициски кадрови. Организатор ове активности на целокупној територији окупираних земаља био је СС пуковник Паул Блобел. Блобел је именован за свог изасланика на Југоистоку Вилхелма Темпела као координатора активности на овом подручју, док је на самим местима масовних злочина на територији немачке окупационе зоне, процес уништавања трагова организовала локална Полиција безбедности на челу са др Емануелом Шефером. Срж организационе структуре „Специјалне команде 1005“ чинили су припадници Гестапоа, док је обезбеђење вршила јединица „Бојтен“ која је у Београд дошла из Солуна. Командант „Специјалне команде 1005“ био је капетан Вилхелм Гринвалд. За саме послове откопавања и спаљивања лешева били су ангажовани заточеници, Срби, Јевреји и Роми, који су након завршеног посла били ликвидирани.⁶⁰ Међу значајним изворима информација о процесу уклањања трагова злочина на стратишту у Јајинцима од последњих месеци 1943. до пролећа 1944. године својом документарном вредношћу посебну пажњу завређују сведочанства Душана Дрче и Момчила Дамјановића, преживелих заточеника који су радили на ископавању и спаљивању лешева. Поред сведочанстава двојице заточеника значајне су и изјаве Харија Штегемана и Рихарда Хофмана, који су као припадници „Специјалне команде 1005“ пружили другачије сагледавање догађаја.

Међу набројаним сведочанствима, свакако по изворној вредности посебну пажњу завређује

workflow, while the Order Police secured the location where the process took place. Throughout 1943, the operation intensified, and soon the execution sites within the German-occupied zone became locations where the concealment of committed crimes was carried out.

Following the unfulfilled plans to construct crematoriums for the incineration of corpses in the Belgrade camps of Banjica and Staro Sajmište, the establishment of the “Sonderaktion 1005” was initiated, including available German police personnel. The organizer of this activity across the entire territory of the occupied countries was SS Colonel Paul Blobel. Blobel appointed Wilhelm Tempel as his envoy in the Southeast to coordinate activities in this region, while the local Security Police, led by Dr. Emanuel Schäfer, organized the process of erasing evidence at the actual sites of mass crimes within the German occupation zone. The core of the organizational structure of the “Sonderaktion 1005” consisted of members of the Gestapo, while security was provided by the “Beuthen” unit, which arrived in Belgrade from Thessaloniki. The commander of the “Sonderaktion 1005” was Captain Wilhelm Grünwald. Prisoners, Serbs, Jews, and Roma were engaged in the actual work of exhuming and incinerating corpses, and they were executed after the completion of their work.⁶⁰ Among the significant sources of information on the process of erasing traces of crime at the execution site in Jajinci from the last months of 1943 to the spring of 1944, the testimonies of Dušan Drča and

⁶⁰ Radosav Tucović, “Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima (1943-1944)”: Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, n.d., 219-223.

сведочанство Душана Дрче, првобитно објављено 1947. године под називом „Специјална полиција, Бањица, Јајинци“ у издању „Свјетлости“ из Сарајева, а потом, по други пут објављено са допунама 1985. године у Београду у издању Удружења за неговање револуционарних традиција и културно-историјског наслеђа „Вељко Влаховић“ у виду монографије која носи назив *Бекство из окова*.

Аутор овог дела Душан Д. Дрча рођен је у Бијељини 1918. године, док је детињство провео у селу Пискавица у близини Бањалуке, где су му родитељи службовали као учитељи.⁶¹ Узимајући у обзир године рођења може се закључити да је периоду Другог светског рата и догађајима које је у својој књизи описао, сведочио као одрасла особа, у својим двадесетим годинама.

Већ током средње школе био је близак међуратном комунистичком покрету, због чега је искључен из бањалучке гимназије. Почетком Другог светског рата Душан Дрча се из новоформиране Независне Државе Хрватске преселио на територију окупираних Србије, где је убрзо приступио Народноослободилачком покрету (НОП).⁶² Стога, његово дело обилује идеолошки пристрасним сведочанствима, те се у одређеним приказима мора посветити посебна пажња разлучивању субјективних од објективних тврдњи. Међутим, врло је важно напоменути и да је та пристрасност у значајнијој мери у вези са догађајима који су

⁶¹ Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањица, Јајинци*, (Сарајево: „Свјетлост“, 1947), 69–70.

⁶² Исто, 70.

Momčilo Damjanović, survivors who participated in the exhumation and incineration of bodies, deserve particular attention due to their documentary value. In addition to the testimonies of these two detainees, the statements of Harry Stegemann and Richard Hofmann, who, as members of “Sonderaktion 1005”, provided a different perspective on the events, are also significant.

Among the listed testimonies, the testimony by Dušan Drča certainly deserves special attention due to its original value. It was first published in 1947 under the title “Specijalna policija, Banjica, Jajinci (*Special Police, Banjica, Jajinci)” by the publishing house “Svjetlost” from Sarajevo, and subsequently reissued with additions in 1985 in Belgrade by the Association for the Preservation of Revolutionary Traditions and Cultural Historical Heritage “Veljko Vlahović” in the form of a monograph titled “Bekstvo iz okova (*Escape from Shackles)”.

The author of this work, Dušan D. Drča, was born in Bijeljina in 1918 and spent his childhood in the village of Piskavica near Banja Luka, where his parents worked as teachers.⁶¹ Considering his year of birth, it can be concluded that he witnessed the period of the Second World War and the events he described in his book as an adult, in his twenties.

During his high school years, he was closely associated with the pre-war communist movement, which led to his expulsion from the Banja Luka gymnasium. With the beginning of the Second World War, Dušan Drča relocated from the newly

⁶¹ Dušan Drča, *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*, (Sarajevo: “Svjetlost“, 1947), 69-70.

претходили доласку на стратиште у Јајинцима, односно хапшењу и времену проведеном у логору на Бањици. Када је у питању време проведено на стратишту у Јајинцима, идеолошка пристрасност прочитана је, пре свега, у негативним осећањима према представницима немачке војске и логорашима који су са њима сарађивали.

Због свог учешћа у Народноослободилачком покрету већ у јесен 1941. године Дрча бива ухапшен, прво у Свилајнцу, а потом као члан Ресавског партизанског одреда, на путу ка Београду. Након хапшења у близини Младеновца у јесен 1943. године, које су извршили агенти Специјалне полиције, уследила су вишемесечна испитивања у београдској „Главњачи“, током којих су, према сведочењу аутора, припадници ове службе употребљавали различите видове психичког и физичког насиља, укључујући и батињање и мучење усијаним гвожђем.⁶³ Потом је био послат у бањички логор, где је као осуђеник прве категорије (осуђеник на смрт) у злогласној соби број 66 провео готово две године, остављајући значајна и потресна сведочанства о догађајима који су се збивали унутар бањичких зидова у овом периоду.⁶⁴ Након више од два месеца рада у групи логораша која је ископавала и спаљивала лешеве на стратишту у Јајинцима, из сигурне смрти која би након извршеног посла уследила, избавио се бекством са још два затвореника 31. јануара 1944. године. Затим је, као комесар чете у оквиру VI

⁶³ Душан Дрча, *Бекство из окова*, (Београд: Удружење „Велько Влаховић“, 1985), 5–29.

⁶⁴ Исто, 29–112.

established Independent State of Croatia to the territory of occupied Serbia, where he soon joined NOP (*the National Liberation Movement).⁶² Therefore, his work is full of ideologically biased testimonies, so special attention must be paid to distinguishing more subjective from more objective claims. However, it is crucial to note that this bias is significantly related to the events that preceded the arrival at the execution site in Jajinci, specifically the arrest and the time spent in the Banjica camp. Regarding the time spent at the execution site in Jajinci, ideological bias is primarily evident in the negative sentiments towards the representatives of the German army and the camp inmates who collaborated with them.

Due to his involvement in the National Liberation Movement as early as the autumn of 1941, Drča was arrested, first in Svilajnac, and later as a member of the Resava Partisan Detachment while en route to Belgrade. Following his arrest near Mladenovac in the autumn of 1943, carried out by agents of the Special Police, he was interrogated for several months at the Belgrade facility known as “Glavnjača”. During this period, according to the author's testimony, members of this service employed various forms of psychological and physical violence, including beatings and torture with heated iron.⁶³ Then, he was sent to the Banjica camp, where, as a first-category prisoner (a death row inmate), he spent nearly two years in the infamous room number 66, leaving behind significant and harrowing testimonies about the events that took

⁶² Ibid, 70.

⁶³ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, (Beograd: Udruženje “Veljko Vlahović”, 1985), 5-29.

војвођанске ударне бригаде учествовао у борбама за ослобођење Београда и у борбама у Срему. У борбама за ослобођење Београда био је рањен у близини Јајинаца. Након демобилизације 1945. године ступио је у државну службу као секретар и шеф персоналног одељења у Главном гвожђарском предузећу у Београду.⁶⁵

Да би се сведочанство Душана Дрче у потпуности сагледало, важно је истаћи податак да је првобитна верзија сачињена недуго након завршетка рата, док је друга, значајно садржајнија верзија, објављена након готово четири деценије од догађаја који су у њему описани. У предговору аутор као своју идеју водиљу за настанак дела изражава настојање да верно опише све што је доживео, као и да је књига „веран, али болан крајичак наше историје у којој је жртва надживела крвника“.⁶⁶

Несвакидашњу вредност дело Душана Дрче достиже као казивање о затирању трагова злочина које је немачка војска извршила у Јајинцима у периоду од јесени 1943. до пролећа 1944. године. Релевантност сведочанства о овом периоду јесте вишеструка. Аутор је, као припадник групе логораша задужене за ексхумацију и спаљивање лешева, био смештен на простору стратишта и приморан да извршава заповести припадника немачких окупационих власти више од 70 дана⁶⁷, сведочећи притом бројним догађајима и дајући важне описе стратишта, жртава и злочинаца, као и процеса затирања трагова. Значај исказа

⁶⁵ Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањица, Јајинци*, н.д., 70–71.

⁶⁶ Душан Дрча, *Бекство из окова*, н.д., 5.

⁶⁷ Исто, 129.

place within the walls of Banjica during this time.⁶⁴ After more than two months of working with a group of camp inmates who were excavating and burning corpses at the execution site in Jajinci, he escaped from certain death that would have followed the completion of the task, escaping with two other prisoners on January 31, 1944. Subsequently, as a company commissioner within the 6th Vojvodina Assault Brigade, he participated in the battles for the liberation of Belgrade and in the fighting in Srem. During the liberation of Belgrade, he sustained injuries near Jajinci. After demobilization in 1945, he entered public service as a secretary and head of the personnel department at the Main Ironworks Company in Belgrade.⁶⁵

To fully understand the testimony of Dušan Drča, it is important to highlight that the original version was written shortly after the end of the war, whereas a second, significantly more detailed version was published nearly four decades after the events it describes. In the preface, the author expresses that his guiding principle in creating the work is to faithfully recount all that he experienced, and he characterizes the book as a “faithful yet painful fragment of our history in which the victim has outlived the perpetrator”.⁶⁶

The extraordinary value of Dušan Drča's work is realized through its narrative concerning the erasure of evidence of crimes committed by the German army in Jajinci from the autumn of 1943 to the spring of 1944. The significance of the testimony regarding this period is multifaceted. As a member

⁶⁴ Ibid, 29-112.

⁶⁵ Dušan Drča, *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*, н.д., 70-71.

⁶⁶ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, н.д., 5.

умногоме је већи имајући у виду да је читаво постојање стратишта у Јајинцима била тајна, а нарочито рад на уклањању трагова злочина. Стога су сви логораши ангажовани у овом поступку, изузев Дрче и још двојице логораша који су побегли, по завршетку посла убијани као непожељни сведоци нецивизацијских дела немачких окупационих власти о којима се није требало сазнати. Напоследку, о бројности драгоцених информација у вези са радом на стратишту у Јајинцима сведочи и чињеница да је више од трећине дела (око 25 страна у првом издању, односно 50 страна у другом издању) управо посвећено овом периоду.

Тачан дан доласка групе логораша у којој је аутор био транспортован из логора Бањица у Јајинце у новембру 1944. године није познат. Логорашима све до доласка на стратиште није било познат прави разлог њиховог доласка. Слутили су, поучени искуством из претходних година, да је разлог њихово стрељање.⁶⁸ На уласку у стратиште, односно данашњи Спомен-парк, аутор евидентира шумовит крајолик који је и данас присутан, али и велики број немачких војника, као и постојање бункера са десне стране стазе која води од Авалског друма, на свега око стотину метара од наведене саобраћајнице. Бункер је био намењен као склониште за стражаре у случају опасности, а у њега се улазило директно из немачке пушкарнице.⁶⁹ Након ходања од овог стражарског положаја ка брежуљку на десној

⁶⁸ Исто, 110–111.

⁶⁹ 74 Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањица, Јајинци*, н.д., 42; Душан Дрча, *Бекство из окова*, н.д., 110–112.

of a group of camp inmates tasked with exhuming and incinerating corpses, the author was stationed at the site of the massacre and was compelled to follow the orders of the German occupying forces for over 70 days⁶⁷, during which he witnessed numerous events and provided crucial descriptions of the site, the victims, and the perpetrators, as well as the processes involved in erasing traces of these atrocities. The significance of the testimony is much greater considering that the entire existence of the execution site in Jajinci was a secret, especially the work on removing traces of the crimes. Therefore, all camp inmates involved in this process, except Drča and two other inmates who escaped, were executed upon completion of their tasks as unwanted witnesses to the uncivilized acts perpetrated by the German occupying authorities, which were meant to remain undisclosed. Ultimately, the abundance of valuable information about the operations at the execution site in Jajinci is evidenced by the fact that more than a third of the work, approximately 25 pages in the first edition and around 50 pages in the second edition, is specifically dedicated to this period.

The exact date of the arrival of the group of camp inmates, in which the author was transported from the Banjica camp to the Jajinci camp in November 1944, is unknown. The inmates were unaware of the true reason for their arrival until they reached the execution site. Based on their experiences from previous years, they suspected that the reason for their arrival was their execution.⁶⁸ Upon entering

⁶⁷ Ibid, 129.

⁶⁸ Ibid, 110-111.

страни, налазила се велика ограђена просторија, некадашња штала, у којој су логораши проводили хладне зимске ноћи, у гомили у којој је било више од стотину људи, на бетону посутом са мало струготине. По ауторовом сведочанству, штала је споља била опасана жицом високом око четири до пет метара, док је на подножју брежуљка био јарак испуњен водом.⁷⁰ Аутор наводи и да је кроз жицу била спроведена струја, као и да је терен око самог стратишта био минирањен.⁷¹

Поред стражарског положаја и штале, идентификован је и простор некадашњег стрелишта војске Краљевине Југославије. Да би се стигло до њега из штале морало се кретати стазом мимо тунела, а потом десно, поред капије. Под надстрешницом, на овом месту се налазило десетак постоља за гађање преко пута којих су се на одређеном одстојању налазиле уграђене мете. На овом месту логораши су најчешће ручали.⁷² До стрелишта су водили тунели који и даље постоје, док су се на брежуљку десно од споменика Војина Стојића, према тврдњама аутора, налазиле ломаче за спаљивање лешева.⁷³ У прилог ауторовим тврдњама говоре извршена истраживања на овом простору. Комбинујући две геофизичке методе истраживања (геомагнетску и георадарску) стручњаци „Центра за нове технологије Viminacium“ су у периоду од 22. марта 2024. године до 4. априла 2024. године у Спомен-парку Јајинци детектовали

⁷⁰ Душан Дрча, *Бекство из окова*, (Београд: Удружење „Вељко Влаховић“, 1985), 112–115.

⁷¹ Исто, 136–137.

⁷² Исто, 123.

⁷³ Исто, 126.

the execution site, now known as the memorial park, the author notes the wooded landscape that still exists today, along with a significant number of German soldiers, as well as the existence of a bunker on the right side of the path leading from the Avala road, approximately one hundred meters from the mentioned roadway. The bunker was intended as a shelter for guards in case of danger, and access to it was directly from the German armory.⁶⁹ After walking from this guard position towards the hill on the right side, there was a large enclosed area, a former barn, where the inmates spent the cold winter nights, huddled together in a mass of over a hundred individuals, on a concrete floor covered with a thin layer of shavings. According to the author's testimony, the barn was surrounded on the outside by a wire fence approximately four to five meters high, while at the base of the hill, there was a trench filled with water.⁷⁰ The author also states that electricity was conducted through the wire and that the area surrounding the execution site was mined.⁷¹

In addition to the guard position and the stable, the area of the former shooting range of the Kingdom of Yugoslavia has been identified. To reach it from the stable, one had to walk along a path past the tunnel and then turn right, next to the gate. Under the shelter, there were about ten shooting stands, opposite which were embedded targets at a certain distance. The camp

⁶⁹ 9 Dušan Drča, *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*, n.d., 42; Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, n.d., 110-112.

⁷⁰ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, (Beograd: Udruženje “Veljko Vlahović”, 1985), 112-115.

⁷¹ Ibid, 136-137.

постојање правилно распоређених аномалија у земљишту, у непосредној околини споменика Војина Стојића, које могу потврдити процес ексхумације и спаљивања лешева на овом простору.⁷⁴

Дневни оброци логораша састојали су се од пола литре чорбе са свега неколико зрна пасуља и сто педесет грама кукурузног хлеба. Услед толико слабе исхране, као и напорних радова, владала је велика глад и исцрпљеност међу логорашима.⁷⁵

Како би бекство било онемогућено, заточеници су окивани око ногу, за шта су, у време ауторовог доласка, били задужени некадашњи бравари из Београда, отац и син, Марко и Марио Коен. Оно што је, поред високих жичаних ограда, окова и великог броја стражара спутавало бекство јесте обећање присутних представника немачке окупационе власти да ће заточеници након обављеног посла бити пуштени или депортовани у друге логоре, у зависности од националности.⁷⁶ Међу затвореницима аутор идентификује Србе, Јевреје, Роме, Албанце и Италијане.⁷⁷ Упркос чињеници да су дани и недеље проведене на овом месту доказивали да ће након извршеног бити ликвидирани, логораша су гајили наду да се то неће догодити, о чему је свест имао и аутор, иако није делио њихово мишљење:

⁷⁴ Музеј жртава геноцида (МЖГ), Центар за нове технологије, 20. 4. 2024, Извештај о изведеним геофизичким истраживањима на локацији Спомен-парка Јајинци.

⁷⁵ Душан Дрча, *Бекство из окова*, н.д., 127.

⁷⁶ Исто, 114.

⁷⁷ Исто, 115–116.

inmates most often had their lunch at this location.⁷² Tunnels that still exist led to the shooting range, while on the hill to the right of the monument to Vojin Stojić, according to the author, there were pyres for the incineration of corpses.⁷³ The authors' claims are supported by research conducted in this area. By combining two geophysical research methods - geomagnetic and ground-penetrating radar - experts from the "Center for New Technologies Viminacium" detected the presence of systematically arranged anomalies in the soil at the Memorial Park of Jajinci, in the immediate vicinity of the monument to Vojin Stojić, during the period from March 22, 2024, to April 4, 2024. These findings may confirm the processes of exhumation and cremation of bodies in this location.⁷⁴

The daily meals of the camp inmates consisted of half a liter of soup containing only a few grains of beans and one hundred and fifty grams of corn bread. Due to such inadequate nutrition, combined with hard labor, there was great hunger and exhaustion among the inmates.⁷⁵

To prevent escape, the prisoners were shackled at the ankles, which, at the time of the author's arrival, was done by former Belgrade locksmiths, father and son, Marko and Mario Koen. In addition to the tall barbed-wire fences, the shackles, and the numerous guards, what further hindered escape was the promise made by the representatives of the German occupying

⁷² Ibid, 123.

⁷³ Ibid, 126.

⁷⁴ Genocide Victims Museum (MŽG), Center for New Technologies, April 20, 2024, Report on Conducted Geophysical Investigations at the Location of the Memorial Park in Jajinci.

⁷⁵ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, n.d., 127.

The execution site in Jajinci. The place where mass executions of prisoners were carried out (AJ-RZ-II-530)
Стратиште у Јајинцима. Место где су вршена масовна стрељања заточеника (AJ-RZ-II-530)

Илузија да ће остати у живојој завава многе. С крајњим најором они обављају сирашне послове. Отишли услед сираховијих физичких најора и глади, ови људи верују у све што им се каже. Зашто није нимало чудно што ће мирно дочекају дан да их изведу на стрељање и избацају на ломачу.⁷⁸

⁷⁸ Душан Дрча, *Бекство из окова*, н.д., 139.

authority present, stating that the prisoners would be released or deported to other camps after completing their assigned tasks, depending on their nationality.⁷⁶ Among the prisoners, the author identifies Serbs, Jews, Roma, Albanians, and Italians.⁷⁷ Even though the days and weeks spent in this place proved that

⁷⁶ Ibid, 114.

⁷⁷ Ibid, 115-116.

Велика пажња аутора посвећена је процесу уклањања лешева:

У првим јутарњим часовима устајемо. Добијамо мало црне кафе и идемо на рад. Вадимо и сипаљујемо лешеве. Најореле костии шуцамо, иросејавамо кроз ситио, а цео ииерен дубоко ирекојавамо. На дубини од четирдесет санцииметара мешамо бледожућкасии ирах људских костиију са ситином земљом, иокривамо иа новим слојем – и уравниамо целу иовршину. Уклањамо иираиове нацисиичких злочина.⁷⁹

У наставку аутор напомиње да су немачки војници журили и да су стога присиљавали раднике на „лудачки“ темпо рада.⁸⁰ Чим логораши изгубе брзину у раду, добијали су ударце. Уколико то не би помогло, били би, живи или мртви, бачени на ломачу.⁸¹ Болеснима су, под изговором да иду у болницу, Немци наменили исту судбину.⁸² Прве масовне гробнице на којима је група по доласку аутора вршила ископавања биле су на пољани насупрот стрелишту, испред стубова чије реплике стоје и данас у Спомен-парку. У односу на поплочану стазу која води ка Авалском путу, аутор назначује да су гробнице биле са обе стране. Према његовом сведочењу било их је стотинак, од којих су неке већ биле откопане. На ексхумацији сваке гробнице било

⁷⁹ Исто, 118.

⁸⁰ Исто, 122.

⁸¹ Исто, 126.

⁸² Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањица, Јајинци*, н.д., 45–46, 50.

they would be eliminated after the work was done, the inmates nurtured hope that this would not happen, a sentiment that the author was aware of, even though he did not share their perspective:

The illusion of survival deceives many. With utmost effort, they undertake terrible tasks. Numb from the excruciating physical exertion and hunger, these people believe everything they are told. Therefore, it is not surprising that they will calmly await the day they are led to execution and thrown onto the pyre.⁷⁸

The author's significant attention is devoted to the testimony about the process of removing the corpses:

In the early morning hours, we get up. We receive a small cup of black coffee and proceed to work. We extract and incinerate corpses. We crush the charred bones, sift them through a sieve, and thoroughly dig the entire area. At a depth of forty centimeters, we mix the pale yellowish powder of human bones with fine soil, cover it with a new layer, and level the entire surface. We remove traces of Nazi crimes.⁷⁹

The author further notes that the German soldiers were in a hurry and therefore forced the workers to work at a “crazy” pace.⁸⁰ As soon as the prisoners lost speed in their work, they were beaten. If that didn't help, they were thrown onto the pyre, dead

⁷⁸ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, n.d., 139.

⁷⁹ Ibid, 118.

⁸⁰ Ibid, 122.

је ангажовано по четири логораша. Дубину наведених гробница аутор процењује на пет до шест метара, док дужину процењује на десет метара.⁸³ Међу највећим гробницама на којима је аутор радио је једна дужине двадесет метара, а дубине око десет.⁸⁴ У свакој гробници помиње постојање неколико стотина лешева. Откопавање гробова уобичајено је трајало око два сата, имајући у виду да су хладни зимски месеци у значајној мери отежавали копање.⁸⁵

Пробијамо будаком иолусмрзнуиу земљу измеишану са кречом. Он нас иризе, шииииа за ноје. Мнои су у ранама. Из друје иробнице добацују лешеве које иоиурамо иод ноје и ииако избеиавамо да иазимо ио кречу.⁸⁶

Лешеве су заточеници вадиле голим рукама и нарочитим кукама.⁸⁷ Са лешева је скидан сав накит и све вредне ствари, укључујући и златне зубе, које су морали да предају немачким представницима. Након тога следио је транспорт на ломаче на којима су лешеве спаљивани.⁸⁸ Аутор сведочи да су то чинила по двојица логораша у пратњи немачког војника, притом користећи носила на којима су била два до три леша, док је трећи логораш ишао иза њих и сакупљао делове тела

⁸³ Душан Дрча, *Бекство из окова*, н.д., 123–125.

⁸⁴ Исто, 130.

⁸⁵ Исто, 123–125.

⁸⁶ Исто, 124.

⁸⁷ Исто, 134.

⁸⁸ Исто, 126–127.

or alive.⁸¹ For the sick, the Germans prepared the same death, under the pretext of going to the hospital.⁸² The first mass graves that the group excavated upon the author's arrival were in the field opposite the shooting range, in front of the columns whose replicas still stand today in the memorial park. In relation to the paved path leading to the Avala road, the author indicates that the graves were situated on both sides. According to his testimony, there were about a hundred of them, some of which had already been dug up. Four camp inmates were engaged in the exhumation of each grave. The author estimates the depth of the mentioned graves at five to six meters, while their length is estimated at ten meters.⁸³ Among the largest graves that the author has worked on, one is noted to be twenty meters in length and approximately ten meters in depth.⁸⁴ In each tomb, the presence of several hundred corpses is noted. The excavation of graves typically lasted around two hours, considering that the cold winter months significantly hindered the digging.⁸⁵

We break through the semi-frozen ground mixed with lime using a pickaxe. The lime bites at us, pinching our legs. Many are injured. From another grave, they toss corpses that we place under our feet, thus avoiding stepping on the lime.⁸⁶

⁸¹ Ibid, 126.

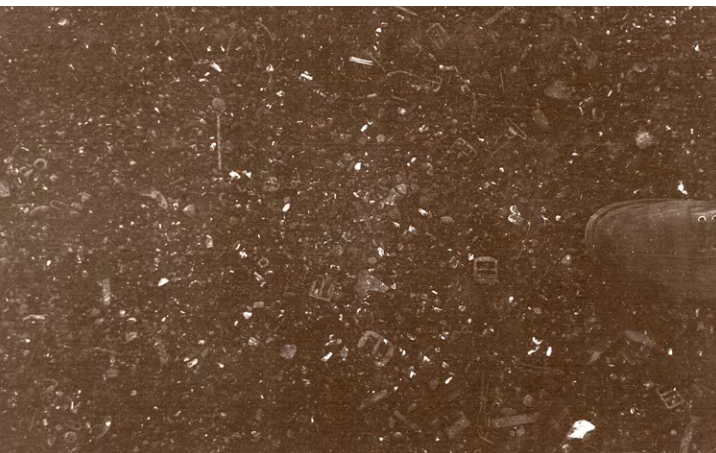
⁸² Dušan Drča, *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*, n.d., 45–46, 50.

⁸³ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, n.d., 123–125.

⁸⁴ Ibid, 130.

⁸⁵ Ibid, 123–125.

⁸⁶ Ibid, 124.

Стратиште у Јајинцима. Остаци (шљака) спаљених лешева заточеника. (AJ-RZ-II-506)
Execution site in Jajinci. Remains (slag) of burnt bodies of prisoners. (AJ-RZ-II-506)

отпале на путу до ломаче.⁸⁹ Дужину ломача аутор процењује на десет, висину на око три до четири метра. Састојале су се од основе састављене од дебелих шина, на којима су наслагане гомиле дрва, поливене катраном и хемијским смешама. На њих је могло стати четири до пет стотина лешева. Паљење ломача оваквих димензија и хемијског састава, обично вршено пред крај рада, изазивало је изузетно висок пламен љубичасто-зелене боје.⁹⁰ Неретко се догађало да и сами логораши који су приносили лешеве ломачи буду захваћени пламеном. Стога су представници немачке окупационе

⁸⁹ Исто, 135.

⁹⁰ Исто, 126–127; Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањича, Јајинци*, н.д., 48–49.

The inmates were removing the corpses with their bare hands and special hooks.⁸⁷ The corpses were stripped of all jewelry and valuable items, including gold teeth, which had to be surrendered to the German representatives. Following this, the bodies were transported to the pyres, where they were incinerated.⁸⁸ The author recounts that two camp inmates carried out this act, accompanied by a German soldier, utilizing stretchers on which lay two to three corpses, while a third inmate followed behind them, collecting body parts that had fallen along the way to the pyre.⁸⁹ The author estimates the length of the pyres to be ten meters and their height to be approximately three to four meters. The base consisted of thick rails, upon which piles of wood were stacked, coated with tar and chemical mixtures. Four to five hundred corpses could fit on them. The ignition of pyres of such dimensions and chemical composition, typically conducted towards the end of the work, produced an exceptionally high flame of a violet-green hue.⁹⁰ It was not uncommon for the camp inmates who brought corpses to the pyre to also be engulfed by flames. Therefore, representatives of the German occupation authorities created a special structure that allowed the quicker and safer transportation of the bodies uphill to the pyre.⁹¹

⁸⁷ Ibid, 134.

⁸⁸ Ibid, 126-127.

⁸⁹ Ibid, 135.

⁹⁰ Ibid, 126-127; Душан Дрча, *Специјална полиција, Банјича, Јајинци*, н.д., 48-49.

⁹¹ Душан Дрча, *Bekstvo iz okova*, n.d., 130.

власти сачинили нарочиту конструкцију која је омогућавала да се лешеве брже и безбедније транспортују узбрдо, до ломаче.⁹¹

*На нашим њрњама видни су њрајови са лешева. Косу, њросуши мозак, њрулеж меса међу кари-кама окова нико и не њокушава да уклони. Смрдљиви и њрљиви ујурани смо у шѡјалу.*⁹²

Као датум када су логораши извршили ископавања на пољани дуж обе стране стазе и започели са ископавањима на брежуљку према селу Душан Дрча наводи 16. јануар 1944. године.⁹³ Још једно место масовних гробница које аутор помиње је пољана испред топовских лежишта, око три стотине метара удаљена од штале. Аутор тврди да је било у свакој гробници неколико стотина лешева. За овај период спомиње и наређење наредника Харија Штегемана из „Специјалне команде 1005“ да дневно мора бити уништено 4.000 лешева.⁹⁴ За то време, Дрча сведочи да су се, с времена на време, на стратишту одвијала стрељања.⁹⁵

Важно је напоменути и да су прве куће села Јајинци биле свега стотинак метара удаљене од стратишта на којем су континуирано извршавани нацистички злочини и на којем је месецима вршено спаљивање лешева, о чему сведочи Душан Дрча. Он такође у више наврата на различитим местима потврђује и постојање оgrade од трске,

⁹¹ Душан Дрча, *Бексѡво из окова*, н.д., 130.

⁹² Душан Дрча, *Бексѡво из окова*, н.д., 144.

⁹³ Исто, 131.

⁹⁴ Исто, 144.

⁹⁵ Исто, 150.

*On our bodies, traces from the corpses are evident. Hair, spilled brains, and decaying flesh among the links of the shackles are left untouched. Stinking and filthy, we are crammed into the barn.*⁹²

The date on which the prisoners conducted excavations in the field along both sides of the path and commenced digging on the hill towards the village, Душан Дрча notes as January 16, 1944.⁹³ Another site of mass graves mentioned by the author is the field in front of the artillery positions, located approximately three hundred meters from the barn. The author asserts that each grave contained several hundred corpses. During this period, he also mentions an order from Sergeant Harry Stegeman of the “Sonderaktion 1005” that mandated the daily destruction of 4,000 corpses.⁹⁴ During that time, Дрча testifies that, from time to time, executions took place at the execution site.⁹⁵

It is important to note that the first houses of the village of Jajinci were located merely a hundred meters away from the site where Nazi atrocities were continuously committed, and where the burning of corpses took place for months, as testified by Душан Дрча. He also repeatedly confirms the existence of a fence made of reeds, or “asura”, at various locations.⁹⁶ Everything that happened within the fences was a closely guarded secret, the breach of which was punishable by death. This is evidenced by a case

⁹² Душан Дрча, *Bekstvo iz okova*, n.d., 144.

⁹³ Ibid, 131.

⁹⁴ Ibid, 144.

⁹⁵ Ibid, 150.

⁹⁶ Ibid, 119, 130, 132.

односно асуре.⁹⁶ Све што се догађало унутар ограда била је строга тајна, чије се нарушавање кажњавало смрћу. О томе сведочи случај којем је Душан Дрча присуствовао. Средовечни сељак је вирио кроз ограду од трске, због чега је касније убијен и спаљен на ломачи.⁹⁷

Пресудан моменат који је омогућио бекство Душана Дрче и још двојице логораша јесте када су током рада међу лешевима у јами пронашли зубарски прибор, из којег је аутор сачувао кљешта које ће користити да се ослободе окова.⁹⁸ Дана 31. јануара 1944. године са стратишта у Јајинцима, поред аутора Душана Дрче, на бекство су се одлучили логораши Момчило Дамњановић, Радослав Зечевић и Мића Милићевић. Искористивши непажњу немачких војника, четворица логораша скинула су олабављене окове, помоћу ауторовог јоргана прескочили бодљикаву жицу која је окруживала шталу и потом се дали у бег. Приликом бекства прошли су кроз тунел број 150, удаљен на 50 метара од штале, а потом су преко пољане на којој се налази споменик Војина Стојића, стигли до друма. Приликом бекства од митраљеске паљбе страдао је Мића Милићевић.⁹⁹

Момчило Дамњановић, члан групе која је 31. јануара 1944. године успела да побегне из Јајинаца, аутор је другог важног сведочанства о процесу уклањања лешева са стратишта. Према

⁹⁶ Исто, 119, 130, 132.

⁹⁷ Исто, 153.

⁹⁸ Исто, 129.

⁹⁹ Душан Дрча, *Бекство из окова*, н.д., 155–161; Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањица, Јајинци*, н.д., 63–66.

witnessed by Dušan Drča. A middle-aged peasant peered through the reed fence, which ultimately led to his execution and incineration at the pyre.⁹⁷

A crucial moment that enabled the escape of Dušan Drča and two other camp inmates occurred when they discovered dental tools while working among the corpses in the pit. The author preserved the pliers from this set, which they would use to free themselves from their shackles.⁹⁸ On January 31, 1944, from the execution site in Jajinci, alongside the author Dušan Drča, the prisoners Momo Damjanović, Radoslav Zečević, and Mića Milićević decided to escape. Taking advantage of the German soldiers' inattention, the four prisoners removed their loose shackles, jumped over the barbed wire surrounding the barn using the author's quilt, and then fled. During their escape, they passed through tunnel number 150, located 50 meters from the barn, and then crossed the field where the monument to Vojin Stojić stands, reaching the road. In the course of the escape, Mića Milićević was killed by machine-gun fire.⁹⁹

Momčilo Damjanović, a member of the group that successfully escaped from Jajinci on January 31, 1944, is the author of another significant testimony about the process of removing corpses from the execution site. According to his testimony, he spent 36 days on this task, indicating that he arrived at the site in late December 1943. On February 7, 1945, Momčilo Damjanović provided a statement to the State Commission for the Establishment of Crimes

⁹⁷ Ibid, 153.

⁹⁸ Ibid, 129.

⁹⁹ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, n.d., 155–161; Dušan Drča, *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*, n.d., 63–66.

Стратиште у Јајинцима. Чувар показује представницима Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача место на коме су вршена масовна стрељања заточеника. (AJ-RZ-II-526)
The execution site in Jajinci. A guard shows representatives of the State Commission for Establishing War Crimes of the Occupiers and Their Aids the place where mass executions of prisoners were carried out. (AJ-RZ-II-526)

његовом исказу, он је на овом послу провео 36 дана, што значи да је на стратиште дошао крајем децембра 1943. године. Момчило Дамњановић је 7. фебруара 1945. године дао изјаву Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача која је заведена као документ J/58. У изјави потврђује тврдње Душана Дрче да су доведени логораша, свакодневно, под надзором припадника немачке окупационе власти, радили

Committed by Occupiers and Their Collaborators, which was recorded as document J/58. In his statement, he confirms Dušan Drča's claims that prisoners were brought in daily, under the supervision of members of the German occupying forces, to excavate and exhume the bodies, and then to burn them on pyres. He estimated the length of the pyre to be between seven and eight meters, its height between two and three meters, and its width approximately four meters. He stated that wood was placed on the pyre, which was then doused with motor oil. He estimated that as many as 700 corpses could fit on the pyre, a significantly increased estimate compared to Dušan Drča's testimony of 400-500. He justified the placement of so many corpses on pyres of such dimensions by the fact of the desiccation of human remains. He confirmed the testimony of Dušan Drča, that the members of the German occupation authorities claimed the inmates would be “rewarded” after the completion of the work, and that they were hurrying to finish the tasks. To expedite the work, just two days after the arrival of Momčilo Damjanović (around December 27, 1943), they ordered the formation of a second pyre, and on the fourth day (around December 29, 1943), they brought in a cart, a structure also mentioned by Dušan Drča. He also confirmed that they removed jewelry and other valuables from the corpses and handed them over to the Germans, as well as that prisoners who, due to illness, weakness, or injuries, were unable to work effectively, were executed and subsequently incinerated.¹⁰⁰

¹⁰⁰ *Izveštaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, (Beograd: “Tipografija”, 1947), 30-31.

на ископавању и ексхумацији лешева, а потом и њиховом спаљивању на ломачи. Дужину ломача проценио је на седам до осам метара, висину на два до три метра, а ширину на око четири метра. Навео је да су на ломачу стављали дрва која су посипали моторним уљем. Проценио је да је на ломачу могло да стане чак 700 лешева, што је у односу на сведочанство Душана Дрче (400–500) значајно увећана процена. Слагање толиког броја лешева на ломачама наведених димензија оправдао је исушеношћу људских остатака. Потврдио је сведочење Душана Дрче да су припадници немачке окупационе власти тврдили да ће након завршетка радова бити „награђени“, као и да су журили са завршетком радова. Како би убрзали радове, већ другог дана по доласку Момчила Дамјановића (око 27. децембра 1943) наредили су да се формира друга ломача, а четвртог дана (око 29. децембра 1943) донели су вагонет-колица, конструкцију коју помиње и Душан Дрча. Потврдио је и да су са лешева скидали накит и друге вредне ствари и предавали Немцима, али и да су заточеници који, услед болести, малаксалости или повреда, нису били способни за ефикасан рад, били убијани и потом спаљени.¹⁰⁰

У наставку изјаве Момчило Дамјановић наводи процену броја жртава:

Како нам је било наређено да бројимо лешеве који су спаљивани, то ми је познато да је у Јајинцима спаљено 68.000 лешева, а да је

¹⁰⁰ *Izveštaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nurnbergu*, (Beograd: „Tipografija“, 1947), 30–31.

In the continuation of the statement, Momčilo Damjanović gives an estimate of the number of victims:

*As we were ordered to count the corpses that were incinerated, I know that in Jajinci, 68,000 corpses were cremated, while 1,400 corpses remained uncremated, including 1,200 in one location and 100 in two others.*¹⁰¹

This part of the testimony requires special attention, considering that the figure of 68,000 victims has become part of numerous books, articles, and documents produced in the decades following the war, which later led to the citation of a figure of 80,000 victims. Without attempting to refute the statement made by Momčilo Damjanović, it is important to note that his claim is primarily an estimate based on his subjective counting, which may certainly carry inaccuracies. It is also important to highlight that another witness to the process of body removal, Dušan Drča, does not mention either the counting of bodies or a final figure. His estimates are related to individual graves and lack precision, being measured in “hundreds”. With a certain amount of caution, it can be stated that Momčilo Damjanović’s claims regarding 68,000 cremated bodies, published in a report from 1947, were adopted by later authors as facts or reliable estimates due to the lack of other evidence and testimonies. Furthermore, it is noteworthy that Damjanović mentions a figure

¹⁰¹ *Izveštaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nurnbergu*, n.d., 30-31.

*неспаљено остало још 1.400 лешева, и то у једној раци 1.200, и у двома по 100 лешева.*¹⁰¹

Овом делу сведочанства треба посветити посебну пажњу, имајући у виду да је број од 68.000 жртава постао део бројних књига, чланака и докумената који су настајали у деценијама након рата, да би потом дошло до навођења бројке од 80.000 жртава. Без настојања да се изјава Момчила Дамјановића оповргава, ипак је важно напоменути да је његова тврдња, пре свега процена, настала на основу његовог субјективног бројања, које свакако са собом може носити погрешке. Важно је напоменути да други сведок процеса уклањања лешева, Душан Дрча, не помиње ни бројање лешева, нити коначну бројку. Његове процене везују се за појединачне гробнице и нису прецизне, односно мере се „стотинама“. С извесном мером опреза може се констатовати да су тврдње Момчила Дамјановића о 68.000 спаљених лешева које су у виду записника саслушања 1947. објављене у публикацији, услед недостатка других доказа и сведочанстава, преузете од каснијих аутора као чињеница или поуздана процена. Такође, завређује пажњу и то што Дамјановић помиње број од 68.000 спаљених лешева и још 1.400 неспаљених, што указује да је број страдалих и сахрањених износио 69.400, али се, ипак, број од 68.000 очувао код каснијих аутора. Имајући у виду да, у тренутку свог бекства, 31. јануара 1944. године, наводи 1.400 неспаљених лешева, а да знамо да је „Специјална

¹⁰¹ *Izveštaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nurnbergu*, n.d., 30–31.

of 68,000 cremated bodies along with an additional 1,400 uncremated, indicating that the total number of victims and burials amounted to 69,400; however, the figure of 68,000 has persisted in the works of later authors. Considering that he lists 1,400 corpses as uncremated at the moment of their escape on January 31, 1944, and knowing that the “Sonderaktion 1005” left Jajinci by April 1944 to proceed to Banat, where they continued the incineration of corpses primarily in Jabuka, near Pančevo¹⁰², one must justifiably question the figure of 68,000 corpses burned during the period from the early days of November 1943 to January 31, 1944, which spans three months, in contrast to the 1,400 bodies of victims destroyed over the course of two months, up until April 1944. For the reasons stated, the accuracy of the figures cited in the statement by Momčilo Damjanović, despite its paramount importance to the work process at the Jajinci execution site itself, must be taken with a grain of salt, because the possibility of an objective assessment of the number of victims under the given conditions and in the specified role was minimal. Therefore, a professional analysis of the available testimonies gains additional significance, as does their comparison and integration into a broader historical context, infused with the researchers’ efforts to preserve the individual

¹⁰² The execution site near the village of Jabuka, close to Pančevo, is located at a place where, under the orders of the German occupying authorities, executions commenced in October 1941. The victims were innocent civilians, Jews, Serbs, and Roma. These shootings occurred throughout the entire duration of the war, with the final executions taking place in early October 1944, just prior to the liberation of Pančevo. Nikola Miloševski, “Jajinci – Od mesta stradanja do znamenitog mesta”, *Godišnjak za istraživanje genocida*, XV, br. 1 (2023), 129-140

команда 1005“ до априла 1944. године напустила Јајинце и отишла у Банат, где је наставила са спаљивањем лешева првенствено у Јабуци, код Панчева¹⁰², с оправданом сумњом се поставља питање о 68.000 лешева спаљених у периоду од првих дана новембра 1943. године до 31. јануара 1944. године, односно три месеца, на супрот 1.400 тела жртава уништених у току два месеца, до априла 1944. године. Из наведених разлога, прецизност у навођењу цифре у изјави Момчила Дамјановића, упркос њеном прворазредном значају за сам процес рада на стратишту у Јајинцима, мора се узети са резервом, јер је могућност објективне процене броја жртава у датим условима и у датој улози била минимална. Стога додатну важност поприма стручна анализа доступних сведочанстава, њихово поређење и имплементирање у шири историјски оквир, прожето настојањем истраживача да сачувају појединачне идентитете жртава и на тај начин баштине одрживу културу сећања.

Мање значајни по садржајности, али свакако због другачије перспективе из које аутори говоре, као и хронолошког оквира који нам пружају, јесу изјаве припадника немачких окупационих власти присутних на стратишту у Јајинцима приликом ексхумације и уништавања лешева. Имајући у

¹⁰² Стратиште код села Јабука у близини Панчева налази се на месту масовних стрељања која су, по налогу немачких окупационих власти, започета у октобру 1941. године. Жртве су били недужни цивили, Јевреји, Срби и Роми. Стрељања су вршена током свих ратних година, а последње егзекуције извршене су почетком октобра 1944. године, непосредно пред ослобођење Панчева. Никола Милошевић, „Јајинци – Од места страдања до знаменитог места“, *Годишњак за истраживање Јеноцида*, XV, бр. 1 (2023), 129–140.

identities of the victims and thereby sustain a viable culture of remembrance.

Less significant in terms of content, yet certainly noteworthy due to the distinct perspective from which the authors speak, as well as the chronological context they provide, are the statements made by members of the German occupation authorities present at the site of the massacre in Jajinci during the exhumation and destruction of corpses. Considering that the “Sonderaktion 1005” was carried out in secrecy and that there are no primary documentary sources related to its specifics, the testimonies of certain members of the German occupation authorities hold invaluable significance.

Harry Stegemann, a sergeant in the Order Police of the Third Reich, provided a statement at the Neuengamme concentration camp on July 16, 1947. A large part of this statement is dedicated to the execution site in Jajinci. According to him, he was transferred from Thessaloniki to Belgrade with his unit in August 1943. In November 1943, this unit was restructured into “Sonderaktion 1005”. The Special Command consisted of 48 members, active police officers, under the command of Oblt. Grünwald. They were transferred to the execution site in Jajinci, where they lived in shacks. Their responsibility was to guard the prisoners who were engaged in the excavation and destruction of corpses, as well as to secure the entire location from the surrounding population. According to his statements, the entire operation concerning the incineration of the bodies was conducted by members of the SD¹⁰³ with their men. The corpses were exhumed

¹⁰³ The SD (Sicherheitsdienst) was an intelligence agency of the Third Reich. Its units were tasked with monitoring, arresting, and eliminating political opponents and Jews. In occupied territories,

виду да је „Специјална акција 1005“ извршавана у тајности, да не постоје прворазредни документарни извори везани за њене појединости, сведочанства појединих припадника немачких окупационих власти имају непроцењиву вредност.

Хари Штегеман, наредник Полиције поретка Трећег рајха, дао је изјаву у логору Нојенгаме 16. јула 1947. године. Велики део наведене изјаве посвећен је стратишту у Јајинцима. Према његовим речима, он је са својом јединицом августа 1943. године из Солуна пребачен у Београд. У новембру 1943. ова јединица је реформисана у „Специјалну команду 1005“. Специјалну команду чинило је 48 припадника, активних полицајаца, под командом облт. Гринвалда. Премештени су на стратиште у Јајинцима, где су становали у баракама. Њихов задатак био је да чувају затворенике који су вршили ископавање и уништавање лешева, као и да обезбеде читаву локацију од околног становништва. Према његовим речима, цео посао спаљивања лешева водили су припадници СД¹⁰³ са својим људима. Лешеве су вађени из гробова, са њих су скидане вредне ствари које је СД односио, а потом су слагани на гомиле и паљени. У наставку, Хари Штегеман је изјавио да је са радом започето почетком децембра 1943. године, као и да је свакодневно спаљивано између 300 и 400 лешева. По завршетку акције у Јајинцима, крајем априла

¹⁰³ SD (Sicherheitsdienst) била је обавештајна служба Трећег рајха. Њене јединице имале су задатак праћења, хапшења и ликвидације политичких противника и Јевреја, а у окупираним земљама, укључујући и немачку окупациону зону на територији Краљевине Југославије, биле су кључни инструмент терора, тесно сарађујући са Гестапом и Вермахтом.

Заједничка сахрана бањичких жртава на Новом гробљу у Београду, 24. новембар 1944. Родбина оплакује чланове својих породица. (AJ-RZ-II-485)
Joint burial of Banjica camp victims at the New Cemetery in Belgrade, November 24, 1944. Relatives mourn their family members. (AJ-RZ-II-485)

1944, „Специјална команда 1005“ је пребачена у Јабуку.¹⁰⁴ Хари Штегеман је настојао да релативизује злочине у којима је сам учествовао, а који су подразумевали уништавање трагова ликвидације великог броја недужних цивила, изјављујући да се радило о жртвама побијеним приликом уласка немачких трупа 1941. године. Навео је да се рачунало да је на овај начин страдало 22.000 лица. Ова информација добијена је од немачке Полиције безбедности која је могла располагати оквирним подацима на основу своје делатности. Евидентно је да је наведена цифра више од три пута мања од цифре коју је изнео Дамјановић.¹⁰⁵

Вредне информације доноси и изјава Рихарда Хофмана, немачког војника, припадника јединице која је учествовала у обезбеђивању радова на ексхумацији лешева у Јајинцима. Према речима Хофмана, након боравка његове јединице, чији је командир био поручник Алберт Никајних, у Солуну од краја марта до почетка јуна 1943. године, она је премештена у Београд. Отприлике у септембру, састављена је команда под вођством потпоручника Гриневалда, која је за задатак имала да координише ексхумацију и уништавање лешева у Јајинцима. Аутор сведочанства је, у својству болничара, био код стражара и имао дужност да помаже кувару. Стога је имао увид у читав процес који се одвијао у Јајинцима, али о

¹⁰⁴ Radosav Tucović, „Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima (1943–1944): Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, n.d., 229–232.

¹⁰⁵ Radosav Tucović, „Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima (1943–1944): Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, n.d., 231.

from graves, and valuable items were removed by the SD, after which they were piled up and incinerated. Harry Stegemann continued by stating that operations commenced in early December 1943, noting that between 300 and 400 corpses were incinerated daily. After the end of the operation in Jajinci at the end of April 1944, the “Sonderaktion 1005” was transferred to Jabuka.¹⁰⁴ Harry Stegemann sought to relativize the crimes in which he participated, which involved the destruction of evidence related to the liquidation of a large number of innocent civilians, claiming that these were victims killed during the entry of German troops in 1941. He stated that it was estimated that 22,000 people died in this manner. This information was obtained from the German Security Police, which could have had approximate data based on its activities. The figure provided is more than three times smaller than the number presented by Damjanović.¹⁰⁵

Valuable information is also conveyed through the statement of Richard Hofmann, a German soldier who was part of the unit involved in securing the exhumation of bodies in Jajinci. According to Hofmann, after his unit, commanded by Lieutenant Albert Nikajnich, was stationed in Thessaloniki from late March to early June 1943, it was relocated to Belgrade. Around September, a command was established under the leadership of

including the German-occupied zone within the Kingdom of Yugoslavia, they served as a crucial instrument of terror, closely collaborating with the Gestapo and the Wehrmacht.

¹⁰⁴ Radosav Tucović, “Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima“ (1943-1944): Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, n.d., 229-232.

¹⁰⁵ Radosav Tucović, “Specijalna akcija 1005 – Spaljivanje leševa u Jajincima“ (1943-1944): Novi izvori kao prilog daljem istraživanju, n.d., 231.

њему не доноси појединости да је главну команду имао један официр СС-а по имену Зак, уз стално присуство шарфирера СС-а по имену Лакер или сличног имена.¹⁰⁶ Указао је и да је спаљивање зими, због хладноће, било прекинуто, о чему Дрча и Дамјановић не доносе информације, иако је Дрча тврдио да је ископавање гробница било изузетно тешко због смрзнуте земље.¹⁰⁷ Може се закључити да су, уколико су ископавања прекидана, прекиди били у периоду након 31. јануара 1944. године. Хофман, по завршетку исказа о периоду боравка у Јајинцима, указао је да је команда у априлу премештена у Јабуку.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Јеврејски историјски музеј у Београду (ЈИМ), Рег. Бр. 2320, сигн. К-24-1-1/10.

¹⁰⁷ Душан Дрча, *Бекство из окова*, (Београд: Удружење „Вељко Влаховић“, 1985), 124.

¹⁰⁸ ЈИМ, Рег. Бр. 2320, сигн. К-24-1-1/10.

Lieutenant Grunewalde, tasked with coordinating the exhumation and destruction of bodies in Jajinci. The author of the testimony served as a medic, was with the guards, and had the responsibility of assisting the cook. Consequently, he had insight into the entire process occurring in Jajinci; however, he does not provide details indicating that the main command was held by an SS officer named Zack, alongside the constant presence of an SS sergeant named Laker or a similar name.¹⁰⁶ He also indicated that the incineration was halted during winter due to the cold, a fact not reported by Drča and Damjanović, although Drča claimed that the excavation of graves was exceptionally difficult because of the frozen ground.¹⁰⁷ It can be concluded that if the excavations were interrupted, the breaks occurred after January 31, 1944. Upon completing his statement regarding the period spent in Jajinci, Hofmann indicated that the command was relocated to Jabuka in April.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Jewish Historical Museum Belgrade (JIM), Registration No. 2320, sign. K-24-1-1/10

¹⁰⁷ Dušan Drča, *Bekstvo iz okova*, (Beograd: Udruženje “Veljko Vlahović“, 1985), 124.

¹⁰⁸ JIM, Registration No. 2320, sign. K-24-1-1/10

МЕМОРИЈАЛ

MEMORIAL

Никола Милошевски, кустос у
Музеју жртава геноцида

МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА НА СТРАТИШТУ У ЈАЈИНЦИМА

Д а су масовне размере злочина почињеног у Јајинцима биле очигледне савременицима јасно показује чињеница да су већ 20. октобра 1944. године положени први венци на овом месту. Положили су их генерал Пеко Дапчевић и генерал Владимир Жданов, команданти Народноослободилачке војске Југославије и Црвене армије у операцији ослобођења Београда. Овим чином двојице војних званичника по први пут је јавно одана почаст жртвама, те се с правом 20. октобар 1944. године може сматрати почетком меморијалне праксе на простору стратишта у Јајинцима.¹⁰⁹

Процес меморијализације започет при крају Другог светског рата настављен је поступном изградњом меморијалног комплекса у деценијама које су уследиле. Овај процес текао је у складу са политичком идеологијом социјалистичке Југославије која је подразумевала хероизацију

¹⁰⁹ Завод за заштиту споменика културе Града Београда (ЗЗ-СКБГ), Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Историјат рада на уређењу Спомен-парка.

Nikola Miloševski, Curator,
Genocide Victims Museum

MEMORIALIZATION AT THE EXECUTION SITE IN JAJINCI

The massive scale of the crime committed in Jajinci was evidently recognized by contemporaries, as evidenced by the fact that the first wreaths were laid at this site on October 20, 1944. These wreaths were placed by General Peko Dapčević and General Vladimir Zhdanov, commanders of the National Liberation Army of Yugoslavia and the Red Army during the operation to liberate Belgrade. This act by the two military officials marked the first public tribute to the victims, thus October 20, 1944, can rightly be considered as the beginning of the memorial practice at the site of the massacre in Jajinci.¹⁰⁹

The process of memorialization that began at the end of the Second World War continued with the gradual construction of a memorial complex in the subsequent decades. This process was in line with the political ideology of socialist Yugoslavia, which emphasized the heroization of victims and the building of national unity. Merely three years after

¹⁰⁹ Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade (ZZSKBG), Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, History of work on the development of the Memorial Park.

жртва и изграђавање националног јединства. Свега три године након завршетка рата, 1948. године, расписан је први конкурс за споменичко обележје у Јајинцима. Те године расписани су и бројни други конкурси за споменичка обележја посвећена жртвама окупационих власти на местима страдања у градовима попут Крагујевца, Краљева, Ужица, Беле Цркве и Приштине. Прва награда на овом конкурсу није додељена неком од 24 приспела рада везана за Јајинце, док је друга награда додељена за три идејна решења. Међу другонаграђеним ауторима био је и вајар Лојзе Долинар.¹¹⁰ На основу његовог решења настао је бронзани споменик стрељанима који чини група од петнаест војника Народноослободилачке војске Југославије. Овај споменик постављен је у Јајинцима средином педесетих година 20. века, али је већ 1959. године премештен у Краљево, где и данас представља централни споменик жртвама нацизма.¹¹¹ Почетком педесетих година 20. века на улазу у споменички комплекс изграђен је први споменички објекат који и данас постоји. У питању је зид са рељефом палих бораца, дело вајара Стевана Боднарова и архитекте Леона Кобиља.¹¹² Спомен-обележје је правоугаоног облика, димензија 4,9 м × 2,15 м × 0,55 м. Изграђен је од фугованог вештачког камена. У споменик је углављен рељеф од бронзе димензија 1,6 м × 0,8 м. Рељефом је представљени пали борци, а у десном горњем

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто.

¹¹² Исто.

the war's conclusion, in 1948, the first competition for a memorial monument in Jajinci was announced. That same year, numerous other competitions were also held for memorials dedicated to the victims of the occupying forces at sites of suffering in cities such as Kragujevac, Kraljevo, Užice, Bela Crkva, and Priština. The first prize in this competition was not awarded to any of the 24 submitted works related to Jajinci, while the second prize was given for three conceptual solutions. Among the authors who received the second prize was the sculptor Lojze Dolinar.¹¹⁰ Based on his solution, a bronze monument was created to honor the executed individuals, which consists of a group of fifteen soldiers from the Yugoslav National Liberation Army. This monument was erected in Jajinci in the mid-1950s, but by 1959, it was relocated to Kraljevo, where it continues to serve as the central memorial for the victims of Nazism.¹¹¹ In the early 1950s, the first memorial structure was built at the entrance of the memorial complex, which still exists today. It is a wall featuring a relief of fallen soldiers, created by sculptor Stevan Bodnarov and architect Leon Kobilj.¹¹² The memorial is rectangular in shape, measuring 4.9 m × 2.15 m × 0.55 m. It is constructed from grouted artificial stone. Embedded within the monument is a bronze relief measuring 1.6 × 0.8 m. The relief depicts fallen soldiers, and in the upper right corner of the relief, there is an inscription reading “1941-1944”, which refers to the period during which the

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid.

углу рељефа налази се натпис „1941–1944” који се односи на период током којег су злочини у Јајинцима извршавани. Споменик је свечано откривен 7. јула 1951. године.¹¹³

У циљу израде идејног решења уређења овог места страдања 1955. године склопљен је споразум Народног одбора града Београда, који заступа Одбор за подизање споменика стрељаним жртвама у Јајинцима и архитеката Бранка Бона и Станка Мандића. Они су до краја године изложили своје идејно решење које је 12. марта 1956. прихватила Урбанистичка комисија града Београда. Почетком 1956. године основан је и Одбор за изградњу Спомен-парка у Јајинцима, састављен од 15 чланова и под председништвом др Синише Станковића. С обзиром на то да је идејно решење Бранка Бона и Стевана Мандића наишло на политички отпор, Одбор је крајем 1956. или почетком 1957. године расписао конкурс за идејно решење меморијалног комплекса. Од 33 пристигла решења, међу чијим ауторима су се нашли познати југословенски вајари и архитекте попут Душана Џамоње, Богдана Богдановића и Михајла Митровића, прву награду освојио је рад Зденка Колација, у коауторству с Костом Ангели Радованијем.¹¹⁴ Циљ овог решења био је да се једноставним архитектонским елементима остави снажан психолошки утисак на посетиоце и на тај начин развије свест о страдању које се догодило. Уз два прилаза са Авалског пута, који

¹¹³ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Опис споменика у Спомен-парку Јајинци.

¹¹⁴ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Историјат рада на уређењу Спомен-парка.

atrocities in Jajinci were committed. The monument was ceremoniously unveiled on July 7, 1951.¹¹³

To develop a conceptual design for the arrangement of this site of suffering, a contract was established in 1955 by the People's Committee of the City of Belgrade, representing the Committee for the Erection of a Monument to the executed victims in Jajinci, along with architects Branko Bon and Stanko Mandić. They presented their conceptual solution by the end of the year, which was accepted by the Urban Planning Commission of the City of Belgrade on March 12, 1956. At the beginning of 1956, a Committee for the Construction of the Memorial Park in Jajinci was also formed, consisting of 15 members and chaired by Dr. Siniša Stanković. Considering that the conceptual solution proposed by Branko Bon and Stevan Mandić faced political resistance, the Committee announced a competition for the conceptual solution of the memorial complex at the end of 1956 or the beginning of 1957. Out of 33 submitted designs, which included renowned Yugoslav sculptors and architects such as Dušan Džamonja, Bogdan Bogdanović, and Mihailo Mitrović, the first prize was awarded to the work of Zdenko Kolacio, in collaboration with Kosta Angeli Radovani.¹¹⁴ The objective of this solution was to leave a strong psychological impression on visitors through simple architectural elements, thereby developing awareness of the suffering that occurred. With two access points from Avala Road converging on a paved plateau, the design also included the construction of

¹¹³ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Description of the monument in the Memorial Park Jajinci.

¹¹⁴ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, History of work on the development of the Memorial Park.

се састају на поплочаном платоу, решење је предвидело и изградњу зграде музеја и монументалног спомен-обележја у форми стуба у чијој би се околини одвијале комеморације поводом годишњице страдања. Уз ове елементе, својим димензијама и стилском необичношћу посебну пажњу привлачи бетонски зид који би формирао затворени правоугаони простор на месту масовних стрељања. У овај простор посетиоци би улазили пролазећи кроз уски простор између високих зидова, што би додатно допринело драматичности и утиску безнађа. Након проласка кроз правоугаони простор приступало се гробљу народних хероја, одакле се путања настављала ка почетном приступном платоу.¹¹⁵ Највеће замерке стручног жирија тичале су се чињенице да идејно решење није обухватило читав простор стрелишта, већ само место стрељања.¹¹⁶ Планирана за реализацију у периоду од 1959. до 1961. године, имплементација идејног решења Зденка Колација ипак никада није ни започета, уз првенствено образложење да изискује велика финансијска средства, иза којег су савременици такође могли назрети и неспремност политичке елите, али и шире јавности, на овакве иновације у неговању културе сећања на страдале.¹¹⁷

У годинама које су уследиле након овог нерелизованог конкурса, у периоду од 1960. до 1967. године, на ширем простору некадашњег војног стрелишта и стратишта из Другог светског рата,

¹¹⁵ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Опис споменика у Спомен-парку Јајинци.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Историјат рада на уређењу Спомен-парка.

a museum building and a monumental memorial in the form of a pillar, where commemorations for the anniversary of the tragedy would take place. In addition to these elements, a concrete wall, notable for its dimensions and stylistic uniqueness, draws particular attention as it would form an enclosed rectangular space at the site of the mass executions. In this area, visitors would enter by passing through a narrow passage between high walls, which would further enhance the dramatic effect and the impression of despair. After passing through the rectangular space, access was granted to the cemetery of national heroes, from where the path continued towards the initial access plateau.¹¹⁵ The primary criticisms from the expert jury were related to the fact that the conceptual solution did not encompass the entire area of the shooting range, but rather focused solely on the execution site.¹¹⁶ Planned for implementation between 1959 and 1961, the execution of Zdenko Kolacio's conceptual solution was never initiated, primarily because it required large financial resources, behind which contemporaries could also discern the unwillingness of the political elite, as well as the broader public's hesitance, towards such innovations in fostering a culture of remembrance for the victims.¹¹⁷

In the years that followed this failed competition, from 1960 to 1967, a portion of the settlement was displaced, and land expropriation was carried out in the broader area of the former military shooting range and execution site from the Second World War.

¹¹⁵ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Description of the monument in the Memorial Park Jajinci.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, History of work on the development of the Memorial Park.

расељен је део насеља и извршена је експропријација земљишта. Плато на самом стратишту поплочан је и шумски амбијент обогаћен је садњом 80.000 стабала. Садња стабала имала је јасну симболику, имајући у виду процене о броју страдалих на овом месту.¹¹⁸ Тако извештај за период од 1960. до 1965. године показује да је порушено шест зграда, извршена експропријација 38,5 хектара земљишта, поплочано више од 6.000 квадратних метара, пошумљен 41 хектар, уз многе друге пратеће инфраструктурне радове. На тај начин утрошено је 613.750.000 од предвиђених 770.000.000 (старих) динара, а од планом предвиђених радова изостала је изградња монумента, као и пресељење логора предвојничке обуке, адаптација и доградња простора.¹¹⁹ У уређењу Спомен-парка активно је учествовало ЈП „Зеленило“ које је, поред осталих активности, на овом месту садило око 16.000 црвених салвија и 1.700 црвених ружа.¹²⁰ Генералним урбанистичким планом из 1972. године који је предвидео стварање „Титовог гаја“, као и трасе новог Авалског пута, извршен је изванредан неповољан утицај на изглед околине места које је, након логорског система Јасеновац, било једно од највећих места страдања на територији окупиране Краљевине Југославије током Другог светског рата.¹²¹

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Извештај о утрошеним средствима за изградњу Спомен-парка Јајинци у периоду 1960–1965. године.

¹²⁰ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Допис ЈП „Зеленило“ Заводу за заштиту споменика културе Града Београда бр. 395/2 од 18.3.1982. године.

¹²¹ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Историјат рада на уређењу Спомен-парка.

The plateau at the execution site was paved, and the forest environment was enhanced by the planting of 80,000 trees. The act of planting trees carried a clear symbolism, considering the estimates of the number of victims at this location.¹¹⁸ The report for the period from 1960 to 1965 indicates that six buildings were demolished, 38.5 hectares of land were expropriated, over 6,000 square meters were paved, 41 hectares were afforested, along with numerous other accompanying infrastructure works. Consequently, 613,750,000 of the projected 770,000,000 (old) dinars were spent, while the planned works that were omitted included the construction of a monument, the relocation of the pre-military training camp, and the adaptation and expansion of the facilities.¹¹⁹ The Public Entity “Zelenilo” actively participated in the landscaping of the Memorial Park, which, among other activities, planted around 16,000 red salvias and 1,700 red roses at this location.¹²⁰ The General Urban Plan from 1972, which anticipated the creation of “Tito's Grove” and the route of the new Avala road, has had a certain adverse impact on the appearance of the surroundings of a location that, after the concentration camp system of Jasenovac, was one of the largest sites of destruction in the territory of occupied Kingdom of Yugoslavia during the Second World War.¹²¹

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Report on funds spent for the construction of the Memorial Park Jajinci in the period 1960-1965.

¹²⁰ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Letter from the PE “Zelenilo” to the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade No. 395/2 of 18.3.1982.

¹²¹ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, History of work on the development of the Memorial Park.

Велики легислативни помак у меморијализацији места страдања у Јајинцима начињен је 1980. године Одлуком о проглашењу Спомен-парка Јајинци за културно добро – знаменито место, коју је донела Скупштина града Београда. Одлуком је страстиште у Јајинцима препознато као место великог страдања у Другом светском рату и предвиђена је заштита простора који је се поклапа са простором некадашњег војног стрелишта.¹²² Простор Спомен-парка обухватио је тиме површину око 75 хектара, обухватајући притом простор некадашњег стрелишта и са околног земљишта.¹²³ Статус непокретног културног добра, стечен у овом периоду, страстиште у Јајинцима ужива и данас.

Процес проглашења за културно добро свакако је условио даљи развој меморијалног карактера Спомен-парка, те је 2. априла 1980. године расписан нови конкурс за идејно решење његовог уређења. У односу на конкурс из 1956. године, приметно је значајно повећање пристиглих идејних решења до 30. септембра 1980. године, када је конкурс окончан. На конкурс се пријавило 58 аутора, односно ауторских тимова, међу којима је оцењивачки суд, састављен од председника, секретара и 32 члана из редова стручњака, доделио прву награду идејном решењу Марка Мушића. Аутор је на идејном решењу радио са сарадницима

¹²² ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Одлука о проглашењу Спомен-парка Јајинци за културно добро – знаменито место, 1980 (Службени гласник СРС 28/77, Службени лист града Београда 7/79): ЗЗСКБГ, фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5.

¹²³ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Програмски задатак за идејни пројекат Спомен-парка Јајинци:

A major legislative advancement in the memorialization of the execution site in Jajinci was achieved in 1980 through the Decision to declare the Memorial Park Jajinci as a cultural asset – a notable site, enacted by the Assembly of the City of Belgrade. This decision recognized the site of execution in Jajinci as a location of great suffering during the Second World War and provided for the protection of the area that coincides with the former military shooting range.¹²² The memorial park area thus covered an area of approximately 75 hectares, encompassing the area of the former shooting range and the surrounding land.¹²³ The Jajinci execution ground still enjoys the status of an immovable cultural asset acquired during this period.

The process of declaring a cultural asset undoubtedly influenced the further development of the memorial character of the memorial park, so, on April 2, 1980, a new competition was announced for the conceptual design of its arrangement. In comparison to the competition held in 1956, there was a notable increase in the number of submitted conceptual designs by September 30, 1980, when the competition concluded. A total of 58 authors or author teams entered the competition, among which the judging panel, composed of a president, a secretary, and 32 expert members, awarded the first prize to the conceptual design by Marko Mušić. The author worked on the conceptual solution with collaborators

¹²² ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Decision on the proclamation of the Memorial Park Jajinci as a cultural asset - a notable place in 1980 (Official Gazette of the Republic of Serbia 28/77, Official Gazette of the City of Belgrade 7/79): ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5.

¹²³ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Program assignment for the conceptual project of the Memorial Park Jajinci.

из „Aquarius Design Studio“ из Љубљане.¹²⁴ Идеја аутора била је да помоћу воде изолује простор страдања. Тако је предвиђено да прилазни пут, који се поклапа са стазом којом су жртве одвођене на стрељање, буде ограничен са обе стране водом. Та путања водила би до централне целине коју би чинили „острво смрти“, бараке и три амфитеатра. „Острво смрти“ било би аутентично место ограђено воденом површином тако да се не може нарушити. Саме бараке биле би на месту где су аутентичне бараке постојале пре послератног рушења, у јужном делу споменичке целине. У овом делу идејним решењем била је предвиђена и изградња музеја, замишљеног у виду хумке, без експоната, са прозорима кроз које би се протезао поглед на место стрељања, двораном за филмске пројекције и двораном сећања.¹²⁵ Посебну пажњу Оцењивачки суд је, у својим препорукама издатим током јануара 1981. године, посветио техничким условима, те је, на пример, од аутора тражена спецификација начина увођења водених површина.¹²⁶ Познато је да је Одбор за довршење Спомен-парка Јајинци на челу са председником Душаном Глигоријевићем имао у више наврата седнице (18. март 1981. године, 12. април 1983. године) на којима је разматран наставак реализације овог идејног решења. На седнице су позивани

¹²⁴ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Извештај о организовању, спровођењу и резултатима конкурса за идејно решење Спомен-парка Јајинци у Београду (новембар 1980).

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Препоруке расписивачу конкурса и аутору првонаграђеног рада за даљи рад и сарадњу.

from “Aquarius Design Studio” from Ljubljana.¹²⁴ The author's concept was to utilize water to isolate the area of suffering. Accordingly, it was proposed that the access path, which aligns with the route taken by the victims to their execution, would be bordered by water on both sides. This pathway would lead to a central entity composed of the “island of death”, barracks, and three amphitheaters. The “island of death” would be an authentic place surrounded by a water surface so that it could not be disturbed. The shacks themselves would be located where the original shacks existed before the post-war destruction, in the southern part of the memorial complex. In this section, the conceptual design included the construction of a museum envisioned as a burial mound, without exhibits, and with windows that would provide a view of the execution site, along with a hall for film screenings and a memorial hall.¹²⁵ The Evaluation Committee, in its recommendations issued during January 1981, paid particular attention to technical conditions. For example, the author was requested to provide a specification detailing the method of introducing water surfaces.¹²⁶ It is well known that the Board for the Completion of the Memorial Park in Jajinci, led by President Dušan Gligorić, held several meetings (March 18, 1981, April 12, 1983) to discuss the continuation of the implementation

¹²⁴ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Report on the organization, implementation, and results of the competition for the conceptual design of the Memorial Park Jajinci in Belgrade (November 1980).

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Recommendations to the competition organizer and the author of the first-prize winning work for further work and cooperation.

и чланови бројних градских институција.¹²⁷ Ипак, и у случају овог конкурса несвакидашњи на-грађени рад није реализован због превеликих финансијских трошкова, али се међу разлозима помиње и блокада рада Одбора која је уследила након неактивности његових чланова, чињенице да аутор није дорадио идејно решење у складу са претходно датим препорукама, затим ставова политичког вођства да није потребно градити велике и скупе меморијалне комплексе, као и појединих примедба шире јавности.¹²⁸

Након три конкурса (1948, 1956. и 1980) чија је реализација, у мањој или већој мери, била неуспешна, 1988. године расписан је четврти конкурс, усмерен на идејно решење споменика које ће бити уметнуто у урбанистичко решење које су израдили Бранко Бон и Бранислава Мирковић. За разлику од претходних конкурса, првонаграђено идејно решење конкурса из 1988. године успешно је реализовано и постоји и данас.¹²⁹ У питању је рад вајара Војина Стојића који и данас представља централно спомен-обележје Спомен-парка, скулптура на високом постаменту која представља птицу у лету – идеал слободе. Споменик је свечано отворен 1. октобра 1988. године.¹³⁰

¹²⁷ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Позив другу Јовану Секулићу на седницу Одбора за довршење споменика у Јајинцима дана 18. марта 1981: ЗЗСКБГ, фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5; Позив другу Јовану Секулићу на седницу Одбора за довршење споменика у Јајинцима дана 12. априла 1983.

¹²⁸ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Информација о досадашњем раду на довршењу Спомен-парка Јајинци (јануар 1983).

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ Исто.

of this conceptual solution. Members of various city institutions were also invited to these meetings.¹²⁷ However, in the case of this competition, the unusual awarded work was not realized due to high financial costs, but among the reasons mentioned are the blockage of the Committee's work that followed the inactivity of its members, the fact that the author did not refine the conceptual solution in accordance with the previously provided recommendations, the stance of the political leadership that there is no need to build large and expensive memorial complexes, as well as certain criticisms from the broader public.¹²⁸

After three public competitions (1948, 1956, and 1980), which were, to varying degrees, unsuccessful, a fourth competition was announced in 1988. This competition focused on the conceptual design of a monument that would be integrated into the urban planning solution developed by Branko Bon and Branislava Mirković. Unlike the previous competitions, the winning conceptual design from the 1988 competition was successfully implemented and still exists today.¹²⁹ It is the work of sculptor Vojin Stojić, whose creation remains the central memorial landmark of the memorial park. The sculpture, positioned on a tall pedestal, depicts a bird in flight, symbolizing the

¹²⁷ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Invitation to Comrade Jovan Sekulić to the meeting of the Committee for the Completion of the Monument in Jajinci on March 18, 1981: ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5; Invitation to Comrade Jovan Sekulić to the meeting of the Committee for the Completion of the Monument in Jajinci on April 12, 1983.

¹²⁸ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Information on the work so far on completing the Jajinci Memorial Park (January 1983).

¹²⁹ Ibid.

На основу Решења о утврђивању услова за уређење простора за изградњу Спомен-парка Јајинци издатог 11. јула 1989. године евидентно је постојање објекта чуварске куће која и данас постоји, али и постојање више бесправно саграђених објеката у којима, у лошим условима, живи 12 породица, те су стога биле предвиђене за расељавање, али и аутентичан објекат предратне гараже за камионе. Овај објекат, површине око 670 м², налазио се 500 метара од улаза у Спомен-парк и у тренутку доношења Решења био је ван функције. Предвиђено је да буде адаптиран у савремени информативни центар са адекватном поставком. Објекат чуварске кућице био је предвиђен за смештај музејских експоната (33 м²), управе Спомен-парка и службе за одржавање (100 м²). Уз ове објекте, на паркингу за аутобусе надомак Авалског пута предвиђена је изградња објекта кафетерије са сувенирницом и санитарног објекта.¹³¹ По свему судећи, реализација ниједне од предвиђених активности никада није започета.

Архиепископија београдско-карловачка 1990. године покренула је иницијативу за изградњу православног храма у непосредној околини Спомен-парка, у широј зони његове заштићене околине. Стога је Завод за заштиту споменика културе града Београда 11. августа 1993. године издао услове за изградњу храма и пратећих објеката поштујући притом статус непокретног културног добра коју Спомен-парк Јајинци ужива.¹³² Изградња храма

¹³¹ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Решење о утврђивању услова за уређење простора за изградњу Спомен-парка „Јајинци“ у Јајинцима (11.07.1989).

¹³² ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, Привремени

ideal of freedom. The monument was ceremoniously inaugurated on October 1, 1988.¹³⁰

Based on the Decision on determining the conditions for the spatial arrangement for the construction of the Memorial Park in Jajinci, issued on July 11, 1989, the existence of a guardhouse has been recorded, which still stands today, as well as several illegally constructed buildings where 12 families reside under poor conditions, and these structures were designated for relocation. Furthermore, there is an authentic pre-war truck garage. This building, covering an area of approximately 670 m², was located 500 meters from the entrance to the memorial park and was out of operation at the time the Decision was made. It is planned to be adapted into a modern information center with an appropriate layout. The facility of the guardhouse was intended for the accommodation of museum exhibits (33m²), the administration of the memorial park, and maintenance services (100m²). In addition to these structures, the construction of a cafeteria with a souvenir shop and sanitary facilities is planned near the bus parking area adjacent to Avala Road.¹³¹ Apparently, the implementation of none of these planned activities has ever begun.

In 1990, the Belgrade-Karlovci Archdiocese initiated the construction of an Orthodox church in the immediate vicinity of the memorial park, within the broader area of its protected surroundings. On August 11, 1993, the Institute for the Protection of

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Decision on determining the conditions for the development of the area for the construction of the “Jajinci” Memorial Park in Jajinci (11.07.1989).

посвећеног св. Кирилу и Методију започета је на основу пројеката архитеката Бориса Подрека и Бранислава Митровића. Уз потешкоће у изградњи, у храму се врше богослужења од 2008. године.¹³³

У вези са стањем Спомен-парка Јајинци, 21. маја 2009. године одржан је састанак представника органа власти, установа културе, јавних комуналних предузећа и удружења грађана на иницијативу Сектора за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике. На састанку је одлучено да, због неадекватне заштите овог места страдања, Завод за заштиту споменика културе Града Београда изради елаборат са предлогом хитних мера прве фазе свеобухватног уређења Спомен-парка. Елаборатом је предвиђена санација и конзервација улазног спомен-обележја, као и санација околних бетонских површина и уређење партера. У оквиру уређења главног платоа планирана је рестаурација 13 аутентичних дрвених стубова иза споменика Војина Стојића, као и поправка јарбола за заставе и замена поклопаца електро шахтова. У циљу спречавања недоличног понашања на подручју Спомен-парка предвиђена је поставка три информативне дрвене табле, четири обележја за обележавање гробних поља, поставка две рампе и металних стубића на почетку стаза које воде ка централном платоу, таблама забране недоличних активности и саобраћајних знакова забране уласка моторних возила.¹³⁴

услови за уређење простора за изградњу Православног храма у Јајинцима (мај 1995).

¹³³ <https://www.politika.rs/scc/clanak/256735/hram-u-jajincima-i-nedovrsen-zivi> (03.02.2025).

¹³⁴ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ТД 2367, Оквирни

Cultural Monuments of the City of Belgrade issued conditions for the construction of the church and accompanying facilities, while respecting the status of the immovable cultural property that the Yajinci memorial park enjoys.¹³² The construction of the church dedicated to St. Cyril and Methodius began based on the designs of architects Boris Podrek and Branislav Mitrović. Despite difficulties in construction, services have been held in the church since 2008.¹³³

On May 21, 2009, a meeting was held regarding the condition of the Memorial Park in Jajinci, attended by representatives from government authorities, cultural institutions, public utility companies, and citizen associations, initiated by the Sector for War Veterans and Disability Protection of the Ministry of Labor and Social Policy. During the meeting, it was decided that due to the inadequate protection of this site of suffering, the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade would prepare a report proposing urgent measures for the first phase of comprehensive management of the Memorial Park. The detailed plan has proposed the restoration and conservation of the entrance memorial, along with the repair of surrounding concrete surfaces and the landscaping of the area. As part of the main plateau's arrangement, the restoration of 13 authentic wooden columns behind the monument to Vojin Stojić is planned, in addition to the repair of the flagpole and the replacement of the covers for the

¹³² ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Temporary conditions for the arrangement of the space for the construction of the Orthodox Church in Jajinci (May 1995).

¹³³ <https://www.politika.rs/scc/clanak/256735/hram-u-jajincima-i-nedovrsen-zivi> (03.02.2025).

Приликом обиласка Спомен-парка 23. октобра 2014. године, стручњаци Завода за заштиту споменика културе Града Београда оценили су да је споменик Војина Стојића у добром стању и да се зелене површине уредно одржавају. Указали су на то да су стазе од мермерних плоча на више места оштећене, да је објекат при улазу запуштен и није у функцији, као и да не постоји адекватна стручна служба и обезбеђење.¹³⁵

др Милица Карић, кустоскиња у Музеју жртава геноцида

ЈАЈИНЦИ У ШТАМПИ – БОРБА 1946–1978.

Највеће стратиште на простору окупиране Србије налазило се на подручју села Јајинци. На том месту су политички непријатељи, затвореници и таоци, без обзира на пол и националност, довођени на стрељање и убијани, а затим закопавани у масовним гробницама. Ту су страдали и многи цивили, Срби, Роми и припадници других националности, као и Јевреји заточеници Јеврејског логора Земун на сајмишту који су своје животе губили у гасном камиону „душегупки“.

Оно није било запостављено у послератној штампи јер је било присутно и у јавним комеморацијама. Међутим, неколико деценија није постојало место које би грађани могли самоиницијативно

предлог прве фазе активности у простору Спомен-парка Јајинци (август 2009).

¹³⁵ ЗЗСКБГ, Фонд Спомен-парк Јајинци, ЗМ-5, док. бр. 13/275, Извештај са обиласка Спомен-парка Јајинци.

electrical shafts. To prevent inappropriate behavior in the Memorial Park area, the installation of three informational wooden boards, four markers for the designation of burial fields, the placement of two ramps, and metal posts at the beginning of the paths leading to the central plateau is proposed, along with signs prohibiting inappropriate activities and traffic signs forbidding the entry of motor vehicles.¹³⁴

During a visit to the Memorial Park on October 23, 2014, experts from the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade assessed that the monument to Vojin Stojić is in good condition and that the green areas are being properly maintained. They pointed out that the marble slab pathways are damaged in several locations, that the entrance facility is neglected and non-functional, and that there is a lack of adequate professional services and security.¹³⁵

Dr Milica Karić, Curator, Genocide Victims Museum

ЈАЈИНЦИ У ШТАМПИ – БОРБА 1946–1978.

The largest execution site in the occupied territory of Serbia was located in the area of the village of Jajinci. At this location, political adversaries, prisoners, and hostages, regardless of gender and nationality, were brought for execution and killed, and then buried in

¹³⁴ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, TD 2367, Outline proposal for the first phase of activities in the Memorial Park Jajinci area (August 2009).

¹³⁵ ZZSKBG, Memorial Park Jajinci Fund, ZM-5, Document No. 13/275, Report from a visit to the Memorial Park Jajinci .

да посећују и својим присуством га одржавају живим у смислу неговања културе сећања.

Какав је однос послератне комунистичке власти био према овом стратишту можемо да пратимо увидом у чланке из листа *Борба – орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије*¹³⁶ у дигитализованом облику из периода 1946–1978. године. Значајан сегмент анализе представља дискурс, односно језик који је коришћен у јавности и у штампи када је реч о овом стратишту. Тај језик је био неадекватан чињеничном стању које се тицало идентитета жртава и разлога њиховог страдања. Одисао је генерализацијом и изостављањем битних информација о националном пореклу жртава и злочинаца. С друге стране, кроз штампу можемо да пратимо развој културних политика под које потпадају култура сећања и политике памћења везаних за праксе меморијализације и комеморације и односа послератног друштва према том подручју као и развој и изглед самог стратишта и околног подручја.

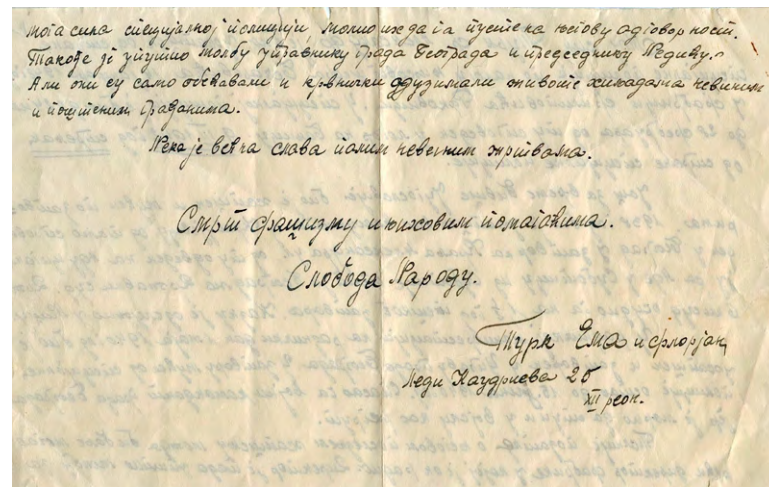
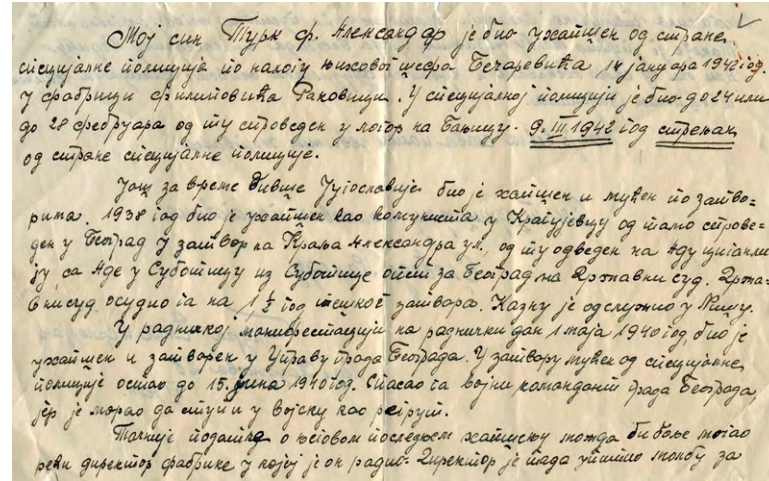
¹³⁶ Лист *Борба* је први пут изашао у Загребу 19. фебруара 1922. године. Покренули су га припадници Комунистичке партије Југославије. Најпре је излазио као недељник, све до забране која је уследила након увођења Шестојануарске диктатуре 1929. године. Поново је покренут за време Другог светског рата у ослобођеном Ужицу, где је излазио до 27. новембра 1942. године. Прво ћирилично издање штампано је 15. новембра 1944. године. Седиште Новинског издавачког предузећа *Борба* затим постаје адреса Трг Николе Пашића 7 у Београду, где се и данас налази. За овај лист су извештавали и писали многи цењени књижевници међу којима су били: Милош Црњански, Добрица Ђосић, Иво Андрић, Богдан Тирнанић, Слободан Глумац, Бранко В. Радичевић, Слободан Селенић.

Александар Турк, Ливац, Логораш број: 4674, Рођен у Кртибовцу код Горице 1916. Стрељан у Београду 9. марта 1942. (AJ-RZ-II-480) Aleksandar Turk, Livac, Camp inmate number: 4674, Born in Krtibovac near Gorica in 1916. Executed in Belgrade on March 9, 1942. (AJ-RZ-II-480)

mass graves. Many civilians, including Serbs, Roma, and members of other nationalities, died there, as well as Jewish prisoners from the Zemun Jewish camp at the Staro sajmište, who lost their lives in the gas van known as the “dushegupka”.

It was not neglected in the post-war press, as it was also present in public commemorations. However,

Изјава мајке Александра Турка (AJ-RZ-II-480) Statement from Aleksandar Turk's mother (AJ-RZ-II-480)

У доба комунистичке владавине преовладавао је специфичан идеолошки конструисан наратив који је био присутан на свим нивоима: од

for several decades, it was not a place that the broader public frequently visited, thereby maintaining its vitality and liveliness through their everyday presence outside of the official dates and visits that occurred only a few times a year.

The relationship of the post-war communist authorities towards this site of execution can be traced through articles from the newspaper *BORBA – organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (*Body of the Socialist Association of Working People of Yugoslavia)¹³⁶ available in digital format from the period of 1946 to 1978. A significant aspect of the analysis is the discourse, specifically the language used in public and media regarding this execution site. This language was inadequate in reflecting the factual circumstances concerning the identities of the victims and the reasons for their suffering. It was characterized by generalizations and the omission of crucial information about the national origins of both the victims and the perpetrators. On the other hand, through the media, we can observe the evolution of cultural policies that include the culture of remembrance and memory politics related to the

¹³⁶ The newspaper *BORBA* was first published in Zagreb on February 19, 1922. It was launched by members of the Communist Party of Yugoslavia. Initially, it was released weekly until its prohibition following the imposition of the January Sixth Dictatorship in 1929. It was revived during the Second World War in liberated Užice, where it continued to be published until November 27, 1942. The first Cyrillic edition was printed on November 15, 1944. The headquarters of the Newspaper Publishing Company *BORBA* subsequently became located at Nikola Pašić Square 7 in Belgrade, where it remains to this day. This publication featured reports and writings from many esteemed literary figures, including Miloš Crnjanski, Dobrica Ćosić, Ivo Andrić, Bogdan Tirkanić, Slobodan Glumac, Branko V. Radičević, and Slobodan Selenić.

највишег државног до најнижег свакодневног говора. Он се огледао у јавним наступима и говори-ма, у уџбеницима, штампи, јавним и споменичким натписима. Тај наратив је био устројен тако да се у свакој прилици и на сваком месту величала борба током рата, и то борба Народноослободилачког партизанског покрета, његови борци, хероизам и прегалништво који су омогућили стварање послератног социјалистичког и комунистичког друштва. Тим поступком на површини је опстајао само један слој и један аспект ратних дешавања.

Осим хероја и бораца готово да није било помена невиних цивилних жртава које су страдале далеко од било какве активне борбе са оружјем у оквиру или ван партизанског покрета и Комунистичке партије Југославије. Међу њима су биле жене, деца, стари и немоћни, болесни који нису страдали због супротстављања окупатору већ само зато што су неким делом свог идентитета или у потпуности, а неки попут Јевреја и самом чињеницом да су рођени, били неподобни и недостојни живота према виђењу и идеологији окупатора. Многи су страдали само зато што су били „погрешне“ националности и вере: Срби, Јевреји, Роми, православни, наспрам супериорне аријевске расе¹³⁷ и нациста или усташа. Иако су

¹³⁷ Треба разликовати две идеологије које су биле доминантне током Другог светског рата и које су допринеле пропасти десетине милиона људи широм света: италијански фашизам и немачки нацизам који је био екстремна верзија фашизма подупрт расизмом каквог није било у италијанском фашизму. Добро је познато, на основу различитих извора, да су многи, нарочито Јевреји, бежали и покушавали да се пребаце на територије под италијанском управом јер на њима није био спровођен идеолошки вођен геноцид ни над једним народом. То је био један од два начина за некакву шансу да се

practices of memorialization and commemoration, as well as the post-war society's relationship with this area, alongside the development and appearance of the execution site itself and its surrounding region.

During the era of communist rule, a distinct ideologically constructed narrative prevailed, manifesting at all levels: from the highest state institutions to the most mundane everyday conversations. This narrative was reflected in public speeches and addresses, textbooks, the press, as well as public and commemorative inscriptions. It was structured in such a way that, on every occasion and in every setting, the struggle during the war was glorified, particularly the fight of the National Liberation Partisan Movement, its fighters, their heroism, and the sacrifices that facilitated the establishment of a post-war socialist and communist society. This action only highlighted a single layer and one aspect of the wartime events.

Aside from the heroes and fighters, there was almost no mention of the innocent civilian victims who suffered far from any active combat, whether within or outside the partisan movement and the Communist Party of Yugoslavia. Among these victims were women, children, the elderly, the infirm, and the sick, who were killed not due to resistance against the occupier, but simply because they were deemed unsuitable and unworthy of life according to the occupier's perspective and ideology, often due to some part of their identity or its entirety, and in some cases, like the Jews, merely by the fact of their birth. Many suffered simply because they were of the wrong nationality and religion: Serbs, Jews, Roma, Orthodox Christians, as opposed to the superior

многи нацисти били католици, ова идеологија је имала негативан однос према религији, слично комунистичкој идеологији. С друге стране, усташе су уз помоћ Ватикана и локалне римокатоличке цркве и клерофашиста спровели геноцид и над Србима на територији Независне Државе Хрватске. У новој Југославији је требало да се створи слика новог јединства јужнословенских народа који нису могли да опстану заједно у „назадној“ Краљевини Југославији (1918–1945) али су ипак одлучили да искористе прилику која им је дата и, још једном, иако на страни страних завојевача који губе у рату, буду део победничког света, односно да Хрвати поново постану део државе у којој ће главну реч водити „хегемонистичка“ Србија против чега су се пре рата бориле и усташе и комунисти: „Током Априлског рата комунисти су пуцали у Србе у југословенској војсци који су се борили против Немаца, а након слома државе започели су [...] непосредну сарадњу са окупатором. [...] Након рата потиснут је и заборављен сраман тромесечни период комунистичког колаборационизма, али и током борби против Немаца нису запостављени главни стратешки циљеви везани за однос према

преживи. Други је био одлазак у патризане. Зато је погрешно и обмањујуће подводити све жртве под жртве фашизма, јер на подручју окупираних Србије и Јајинаца није било Италијана, већ је њоме управљала нацистичка апаратура што значи да су они који су овде страдали могли бити једино жртве нацизма који је по својој природи идеологија са елементима фашизма, али и знатно другачија. У нашем домаћем контексту издвојила се идеологија хрватског усташтва подржана клерофашизмом чије су основне карактеристике биле мржња према Србима и тежња за њиховим потпуним чишћењем и искорењивањем са хрватских територија.

Aryan race¹³⁷ and the Nazis or Ustashas. Although many Nazis were Catholics, this ideology maintained a negative stance towards religion, akin to that of communism. On the other hand, the Ustashas, with the assistance of the Vatican and the local Roman Catholic Church, as well as clerical fascists, perpetrated genocide against Serbs in the territory of the Independent State of Croatia. In the new Yugoslavia, there was a need to create an image of a renewed unity among the South Slavic peoples, who had been unable to coexist in the “backward” Kingdom of Yugoslavia (1918–1945). Nevertheless, they chose to seize the opportunity presented to them and, once again, albeit on the side of foreign conquerors who were losing in the war, to become part of the victorious world. This meant that Croats would once again be included in a state where the dominant voice

¹³⁷ It is essential to distinguish between two ideologies that were predominant during the Second World War and contributed to the demise of tens of millions of individuals worldwide: Italian fascism and German Nazism, the latter being an extreme variant of fascism supported by a level of racism that was absent in Italian fascism. It is well-documented through various sources that many, particularly Jews, fled and tried to move to territories under Italian control, as these areas did not implement ideologically driven genocide against any ethnic group. That was one of two ways to have some chance of survival. The second was joining the partisans. Therefore, it is misleading and incorrect to categorize all victims solely as victims of fascism, as there were no Italians in the occupied regions of Serbia and Jajinci; rather, they were governed by the Nazi apparatus. This indicates that those who suffered here could only be victims of Nazism, which, by its nature, is an ideology with elements of fascism, yet it is also considerably distinct. Within our domestic context, the ideology of Croatian Ustashism emerged, supported by clerical fascism, characterized fundamentally by hatred towards Serbs and the aspiration for their complete removal and eradication from Croatian territories.

Кристина Ковачевић, рођена Андроновић, Херхитерка, Курир НОВЈ, Заточеница број: 5791
Рођена у Ужицу 1905. У логору од 8. маја 1942.
Стрелана 1943. (AJ-RZ-II-474)
Kristina Kovačević, born Andronović, Herihter, NOVJ (*National Liberation Army) courier, Camp inmate number: 5791 Born in Užice in 1905. In the camp from May 8, 1942. Executed in 1943. (AJ-RZ-II-474)

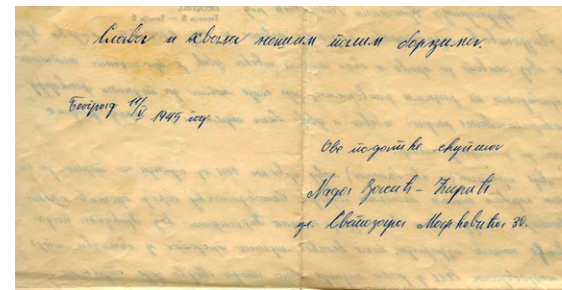
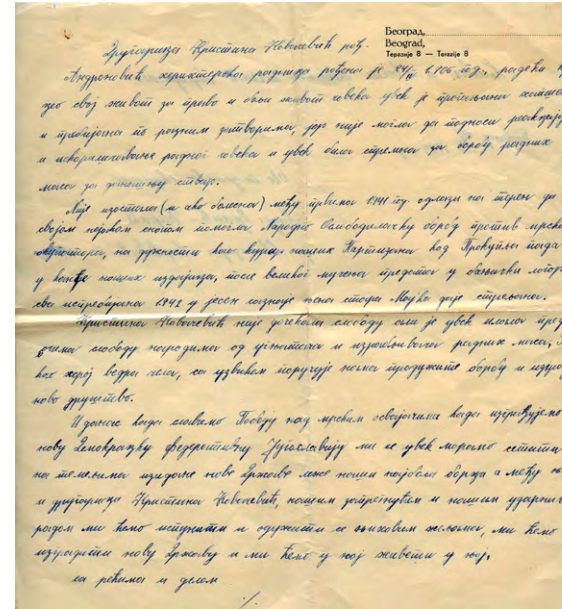
Србима,¹³⁸ односно концепт борбе против „великокрпске хегемоније“ и ослобађања других народа

¹³⁸ Бојан Јовановић, *Памћење и самозаборав*, (Београд, Дерета, 2018), 180–181.

would be that of “hegemonic” Serbia, against which both the Ustashas and the communists had fought before the war: “During the April War, communists fired upon Serbs in the Yugoslav army who were battling against the Germans, and after the collapse of the state, they initiated [...] direct cooperation with the occupier. [...] After the war, the shameful three-month period of communist collaborationism was suppressed and forgotten, but even during the fight against the Germans, the main strategic goals related to the relationship with the Serbs were not neglected”,¹³⁸ that is, the concept of fighting against the “Greater Serbian hegemony” and freeing other peoples “imprisoned” in the former Kingdom of Serbia. After the war, their implementation continued through the language itself: “Language is not merely a tool for expression and communication, but also a spiritual elevation from which we anticipate the future, shape what is to come, and perceive beyond the present. If we obscure the language, we cannot clearly see ourselves and others”.¹³⁹ This is exactly what happened with the imposed euphemistic phrases such as “brotherhood and unity”, “victims of fascist terror”, “victims of fascism”, and “executed patriots”, which encompassed all nations and ethnicities regardless of the factual circumstances and the clear distinction between victims and perpetrators. Consequently, civilian casualties, victims of genocides, and their national identities fell into modes of oblivion: they often remained unaddressed, ignored, suppressed,

¹³⁸ Bojan Jovanović, *Pamćenje i samozaborav*, (Beograd, Dereta, 2018), 180–181.

¹³⁹ Ibid, 45.

Сећање Наде Васић-Ћирић на Крестину Ковачевић (AJ-RZ-II-474)
Nada Vasić-Ćirić's memory of Kristina Kovačević (AJ-RZ-II-474)

„утамничених“ у бившој Краљевин. Након рата је настављено са њиховим спровођењем кроз сам језик: „Језик није само средство изражавања и

concealed, and omitted from discourse, effectively being “removed from communication”.¹⁴⁰ Victims are labeled as “victims of fascism” and “victims of fascist terror”, which, while not inaccurate, only reflects one aspect of their suffering. Heroism, armed struggle, bravery, revolution, and patriotism, as well as resistance against the occupier, are indisputable and constitute a significant and integral part of the wartime events in the occupied Kingdom of Yugoslavia.

However, what is often omitted from the official discourse and writing about the wartime period are civilian victims who did not voluntarily risk their lives in combat and military actions. Instead, they were forcibly and violently taken from their homes, workplaces, and schools, and killed without any opportunity to resist or rebel against the oppressor and their executioners. Through such linguistic constructions, inanimate entities, i.e., ideas and ideologies, are rendered as perpetrators of crimes, while the actual agents, living human beings, are absolved of any guilt and responsibility. The official memory policy of the new socialist Yugoslavia, which posited that “significant memorial projects should serve as symbols of interethnic reconciliation and faith in the future, rather than merely as sites of remembrance and collective mourning”,¹⁴¹ will remain in effect for decades. On the other hand, the ideologically constructed language was neither false nor inaccurate; there was no denial or negation

¹⁴⁰ Alaida Asman, *Oblici zaborava*, (Beograd, Čigoja štampa, 2018), 20.

¹⁴¹ Sanja Horvatinić, “Povjest nemogućeg spomenika, podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima”, *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII–XXXV (2012.–2015.) (32–33/34–35), 279.

комуникације, већ и духовна узвишица одакле наслућујемо долазеће, обликујемо будућност и видимо даље од садашњости. Уколико језик замутимо, онда не можемо јасно видети себе и друге.¹³⁹ Управо се то догодило наметнутим еуфемистичним синтагмама „братство и јединство“, „жртве фашистичког терора“, „жртве фашизма“, „стрељани родољуби“ којима су обухваћени сви народи и народности без обзира на чињенично стање и јасно одвајање жртава и злочинаца. Тако су цивилне жртве, жртве геноцида и њихове националности потпале под модусе заборав: често су остајале непоменуте, игнорисане, потиснуте, прикривене и прећутане, односно „удаљене из комуникације“¹⁴⁰. Жртве постају „жртве фашизма“ и „жртве фашистичког терора“ што није било нетачно, али је осликавало само један сегмент страдања. Хероизам, оружана борба, храброст, револуција и патриотизам, отпор окупатору нису упитни и чине саставни и велики део ратних дешавања на простору окупираних Краљевине Југославије.

Међутим, оно што се изоставља из званичног начина говора, односно писања о ратном периоду, јесу цивилне жртве које нису страдале добровољно стављајући своје животе у ризик борбе и ратних дејстава, већ су насилно и присилно одвођене из својих домова, са радних места, школа, и убијане без могућности да пружи било какав отпор или да се побуне против таквог односа окупатора и крвника. Оваквим језичким конструкцијама,

¹³⁹ Исто, 45.

¹⁴⁰ Алаида Асман, *Облици заборав*, (Београд, Чигоја штампа, 2018), 20.

of the crimes against civilians. However, there were processes that Aleida Assmann refers to as *tabula rasa*: “By removing history through new textbooks and monuments, traces are not erased, but a *tabula rasa* is created, which facilitates quick and efficient adaptation to new circumstances.”¹⁴² However, as such, it did not fundamentally differ from the memory policies of other European states, which, in turn, were also conditioned by their own war experience and the current circumstances of the Cold War.

Before analyzing the article, it is essential to deconstruct the discourse and identify the key terms that constitute it. These include patriot, victim, and fighter:

1. *родољуб*: патриот(а) (*rodoljub: patriot(a)*) [...] a person who loves their homeland, patriot;¹⁴³
2. *жртва* (*žrtva*): (**victim*: f 1. religion who or what (a person, animal, or object) is presented to a deity as a sign of gratitude or to gain favor; 2. the act of renouncing something; selfless giving, acting for the benefit of another or something; that which one relinquishes for the sake of another; 3. a living being or object that faces death or destruction; that which is already dead or destroyed; 4. one who consciously renounces something; one who unjustly suffers).¹⁴⁴

¹⁴² Alaida Asman, *Oblici zaborava*, (2018), 60.

¹⁴³ Milan Vujaklija, “*Leksikon stranih reči i izraza*” (1980, Prosveta, Beograd), pdf, 679.

¹⁴⁴ Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga druga Ž – K (kosište), drugo fototipско izdanje, (Novi Sad-Zagreb, Matica Srpska, 1990), 47.

Спасенија Бабовић држи говор на заједничкој сахрани бањичких жртава на Новом гробљу у Београду, 24. новембар 1944. (AJ-RZ-II-488)
Spasenija Babović gives a speech at the joint funeral of the Banjica camp victims at the New Cemetery in Belgrade, November 24, 1944. (AJ-RZ-II-488)

нежива бића, односно идеје и идеологије постају извршиоци злочина док стварни актери, жива људска бића, бивају ослобођена било какве кривике и одговорности. Службена политика сећања нове социјалистичке Југославије „према којој су значајни споменички пројекти требали служити и као симболи међуетничког помирења и вере у

3. *борац* (*borac*): (**fighter*: 1. the one who fights, participant in battle, warrior; 2. the one who fights for an idea; 3. soldier).¹⁴⁵

¹⁴⁵ Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga prva A – E, drugo fototipско izdanje, (Novi Sad-Zagreb, Matica Srpska, 1990), 251.

будућност, а не само као места сећања и колективног жаловања¹⁴¹ важиће деценијама. С друге стране, идеолошки конструисан језик није био лажан или нетачан, није било порицања и негирања злочина над цивилима, али јесте било процеса који Алаида Асман назива *tabula rasa*: „Уклањањем историје преко нових уџбеника и споменика не затиру се трагови, него се ствара *tabula rasa*, која олакшава брзо и ефикасно прилагођавање новим приликама“.¹⁴² Међутим, и као такав он се суштински није разликовао од политика сећања других европских држава које су, са своје стране, такође биле условљене сопственим ратним искуством и тренутним околностима хладног рата.

Пре саме анализе чланака неопходно је де-конструисати сам дискурс и навести кључне речи које су га чиниле. То су патриота/родољуб, жртва и борац:

1. *родољуб*: патриот(а) [...] онај који воли отаџбину, родољуб;¹⁴³
2. *жртва*: ж 1. рлг. оно (особа, животиња или предмет) што се приноси неком божанству у знак захвалности или ради придобијања за себе; 2. одрицање од нечега; несебично давање, вршење дела у корист некога или нечега; оно чега се одриче неко у корист другога; 3. живо биће или предмет коме предстоји смрт, уништење; оно

¹⁴¹ Sanja Horvatinčić, „Povjest nemogućeg spomenika, podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima“, *Analni Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII–XXXV (2012–2015) (32–33/34–35), 279.

¹⁴² Алаида Асман, *Облици заборављања*, (2018), 60.

¹⁴³ Milan Vujaklija, „Leksikon stranih reči i izraza“ (1980, Prosveta, Beograd), pdf, 679.

Between 1946 and 1978, there were 26 newspaper articles mentioning the execution site in Jajinci. The time dynamics of the publication of these articles indicate that this area was regularly covered during anniversaries of liberation, suggesting it was a mandatory site for commemorations. Additionally, coverage increased during the development of memorialization projects and the monitoring of the construction of the Memorial Park Jajinci complex. Other topics related to the area primarily included municipal issues concerning greening and afforestation, as well as reports on sporting events and mentions in literary works.

The largest number of articles is found in the 1950s (eleven articles), followed by the 1960s (eight articles), and the 1970s (four articles). In the years 1946, 1947, and 1948, one article was published each year in the corpus of available digitized material. The predominant themes in these articles can be categorized into three sections: articles related to memorialization, articles related to commemoration, and others.

Memorialization

It is essential to emphasize at the beginning that the monumental memorialization, or its attempts in Europe, was among the first to be implemented on the territory of Yugoslavia in the early years following the war, particularly in the area of the present-day Memorial Park Jajinci, as evidenced by the initial competitions that were reported by the press. Efforts to appropriately commemorate the Memorial Park Jajinci persisted from the conclusion of the war until

што је већ мртво, уништено; 4. онај који се свесно одриче нечега; онај који неправедно испашта.¹⁴⁴

3. *борац*: 1. онај који се бори, учесник у борби, ратник; 2. онај који се бори за неку идеју; 3. војник.¹⁴⁵

У периоду од 1946. до 1978. године налазимо 26 новинских чланака у којима се помиње стратиште у Јајинцима. Временска динамика објављивања чланака показује да је о овом подручју писано редовно у периодима прослављања годишњица ослобођења, односно да је оно било једно од обавезних места комеморација, а затим у време развијања пројеката меморијализације и праћења изградње меморијалног комплекса Спомен-парка Јајинци. Остале теме које су имале везе са самим подручјем су, углавном, комуналне теме које се односе на озелењавање и пошумљавање простора али и извештаји са спортских манифестација и помињање у литерарним радовима.

Највише чланака налазимо из педесетих година (једанаест чланака), затим шездесетих (осам чланака), седамдесетих (четири чланка), док је током 1946, 1947. и 1948. године у корпусу доступне дигитализоване грађе објављен по један чланак. Тематика која преовладава у њима може да се групише у три целине: чланци везани за меморијализацију, чланци везани за комеморацију и остало.

¹⁴⁴ Речник српскохрватског књижевног језика, књига друга Ж–К (косиште), друго фототипско издање, (Нови Сад–Загреб, Матица српска, 1990), 47.

¹⁴⁵ Речник српскохрватског књижевног језика, књига прва А–Е, друго фототипско издање, (Нови Сад–Загреб, Матица српска, 1990), 251.

1988, when, after several successful yet unrealized projects to commemorate the execution site, a monumental monument was finally erected, designed by the academic sculptor Vojin Stojić.¹⁴⁶ The development of the site continues today and will extend into the future, as there are plans for the renovation of the existing structure as well as the construction of a new purpose-built museum building for the Genocide Victims Museum, tho whose management and oversight of the Memorial Park Jajinci was assigned in 2022 by a decision of the Government of the Republic of Serbia.¹⁴⁷

The first competition for the development of conceptual projects for monuments dedicated to the National Liberation War and the victims of fascism in Serbia will be announced two years after the conclusion of the war: “According to the decision of the government of the People's Republic of Serbia dated November 29, 1947, to honor the victory over

¹⁴⁶ Today, the Memorial Park Jajinci consists of several segments, with its establishment commencing on July 7, 1951, when a monument created by the academic sculptor Stevan Bodnarov and architect Leon Kabilj was erected at the entrance of the complex; however, the available literature that constitutes the corpus of this research does not include articles from this period. The Memorial Park was officially established in 1960, and there were several unrealized public competitions for the design of a monument dedicated to the victims of fascism. The arrangement of accompanying facilities and green spaces involved architects Branko Bon and Brana Mirković. The Memorial Park Jajinci was declared a cultural asset – a notable site by the Decision of the Assembly of the City of Belgrade in 1986. Nenad Žarković, Memorial Park Jajinci, (Belgrade, Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade, 2009) 3–4.

¹⁴⁷ “Istorijski dan za Muzej žrtava genocida”, available at <https://www.muzejgenocida.rs/2023/10/01/istorijsk-dan-za-muzej-zrtava-genocida/>, accessed on 11. 2. 2025.

Меморијализација

Важно је нагласити да је споменичка меморијализација, или њени покушаји у Европи, међу првима била спроведена управо на тлу Југославије већ у првим годинама након рата и то баш на подручју данашњег Спомен-парка Јајинци, о чему сведоче први конкурси о којима ће извештавати штампа. Покушаји достојног обележавања Спомен-парка Јајинци трајали су од самог завршетка рата па све до 1988, када је, најзад, после неколико успешних али нереализованих пројеката обележавања стратишта, подигнут монументални споменик аутора академског вајара Војина Стојића.¹⁴⁶ Његово уређење наставља се и данас, а трајаће и у наредном периоду јер је планирано уређење постојећег објекта као и изградња нове наменске музејске зграде Музеја жртва геноцида на чије је старање и управљање Спомен-парк Јајинци додељен 2022. године одлуком Владе Републике Србије¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Данас се Спомен-парк Јајинци састоји од више сегмената, а његово формирање је почело 7. јула 1951. године постављањем споменика аутора академског вајара Стевана Боднарова и архитекте Леона Кабиља на самом улазу у комплекс; међутим у доступној грађи која чини корпус овог истраживања не налазимо чланке из овог периода. Спомен-парк је установљен 1960. године, а било је више нереализованих јавних конкурса за пројекат споменика жртвама фашизма. У уређењу пратећих садржаја и зелених површина учествовали су и архитекте Бранко Бон и Брана Мирковић. Спомен-парк Јајинци проглашен је за културно добро – знаменито место Одлуком Скупштине града Београда 1986. године. Ненад Жарковић, *Спомен-парк Јајинци*, (Београд, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2009), 3–4.

¹⁴⁷ „Историјски дан за Музеј жртва геноцида“, доступно на <https://www.muzejgenocida.rs/2023/10/01/istorijski-dan-za-muzej-zrtava-genocida/>, приступљено 11.2.2025.

fascist enemies and their collaborators, monuments will be erected in various locations to commemorate the fighters of the national liberation struggle and the victims of fascism who fell for the freedom and independence of their homeland in the fight against fascist occupiers and their supporters — the Ministry of Education of the People's Republic of Serbia announces competitions for the development of conceptual projects for monuments in Jajinci (Belgrade), Kragujevac, Bela Crkva (Krupanj), Titovo Užice, Kraljevo, and Priština.¹⁴⁸ In this call, all the essential components of the discourse have already been established, which will persist until the collapse of communism: “fascist enemy”, “fighters of the National Liberation Struggle”, “victims of fascism”, and “victims of fascist terror”. At first glance, it may seem unclear to someone unfamiliar with the terminology whether the victims of fascism refer to the aforementioned fighters or to other non-combatant, civilian victims. However, as the subsequent phrase states, “those who died for the freedom and independence of the homeland in the fight against fascist occupiers and their collaborators”, the only plausible interpretation is that this phrase also refers to the fighters, considering the second and third meanings of the word “victim”. This is because they voluntarily gave up their lives for the sake of their homeland and people in the struggle against the occupiers, which undoubtedly makes them patriots. The term ‘victims of war’ in the context of Yugoslavia encompasses all categories of destruction, both military and civilian,

¹⁴⁸ “Konkurs za izradu idejnih projekata za spomenike borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašizma Srbije“, *BORBA*, 6. 6. 1948, 5.

Први конкурс за израду идејних пројеката за споменике Народноослободилачког рата и жртвама фашизма Србије биће расписан две године након завршетка рата: „Према одлуци владе Народне Републике Србије од 29-XI-1947 године, да се у славу победе над фашистичким непријатељима и њиховим помагачима у низу места подигну споменици борцима народноослободилачке борбе и жртвама фашизма палим за слободу и независност своје отаџбине у борби против фашистичких окупатора и њихових помагача – Министарство просвете Народне Републике Србије расписује конкурсе за израду идејних пројеката за споменике у Јајинцима (Београд), Крагујевцу, Белој Цркви (Крупань), Титовом Ужицу, Краљеву и Приштини.“¹⁴⁸ Већ у овом позиву су успостављени сви кључни делови дискурса који ће опстати све до слома комунизма: „фашистички непријатељ“, „борци Народноослободилачке борбе“, „жртве фашизма“, „жртве фашистичког терора“. На први поглед, некоме ко није упућен у терминологију деловаће нејасно да ли се под појмом „жртве фашизма“ подразумевају поменути борци или се мисли на друге неборачке, односно цивилне жртве, али како у наставку следи, „палим за слободу и независност своје отаџбине у борби против фашистичких окупатора и њихових помагача“, једино могуће тумачење је да се и ова синтагма односи на борце, узимајући у обзир 2. и 3. значење речи жртва јер су се они својом вољом унапред одрекли свог живота у корист своје отаџбине и народа у

¹⁴⁸ „Конкурс за израду идејних пројеката за споменике борцима народноослободилачког рата и жртвама фашизма Србије“, *Борба*, 6.6.1948, 5.

each with several subgroups; however, according to the official Yugoslav narrative, the war victims were classified into only two categories: fallen fighters and victims of fascist terror.¹⁴⁹ The fallen fighters were exclusively soldiers who died fighting on the victorious side. In official discourse, all deceased members of the KPJ (*the Communist Party of Yugoslavia) were considered to have died in combat, although some met their end in other ways: in prisons or were killed while: “Among the victims of fascist terror, all civilian casualties of the war are counted, except for those who suffered as part of the occupying or quisling military and/or administrative apparatus [...] When we refer to civilian casualties of the war, we mean all those who were not part of military formations but suffered due to: terror and reprisals from the enemy, combat operations, bombings, sexual assaults, looting... The state employed a single term for all the aforementioned civilian casualties, as it was convenient to obscure the fact that some of them resulted from the genocidal policies of certain Yugoslav quislings (primarily the Ustasas against Serbs, but also against Jews, and subsequently Chetniks against Muslims). In the pursuit of reconciliation among the Yugoslav peoples and to prevent uncontrolled acts of vengeance against members of the ethnic groups from which the perpetrators originated, there was a necessity to avoid emphasizing that individuals from one ethnic group had killed those from another, and that is why everything was covered under a single term. Had the state desired, it could have employed a

¹⁴⁹ Nenad Lajbenšperger, *Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945-1980)*, unpublished doctoral dissertation, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 2019, pdf, 69.

борби против окупатора што их несумњиво чини родољубима/патриотима. Под термином „жртве рата“ на територији Југославије обухваћене су све категорије страдања, и војне и цивилне, којих има по неколико подгрупа, али су по званичном југословенском наративу југословенске жртве рата биле подељене у само две категорије: пале борце и жртве фашистичког терора.¹⁴⁹ Пали борци су били искључиво војници пали на победничкој страни. У званичном дискурсу, сви погинули чланови КПЈ су убијени у борби, иако су неки страдали на други начин: у затворима или су били убијени: „Под жртвама фашистичког терора рачунате су све цивилне жртве рата, осим оних који су страдали као део окупаторског или квинслиншког војног и/или управног апарата [...] Када кажемо цивилне жртве рата, онда мислимо на све оне који нису били део војних формација, а страдале су услед: терора и одмазди непријатеља, борбених операција, хашшења, сексуалних злостављања, пљачки... Држава је за све поменуте цивилне жртве користила један термин пошто је под њим било лако сакрити да су неке од њих настале услед геноцидне политике одређених југословенских квинслинга (највише усташа према Србима, али и Јеврејима, а затим и четника према муслиманима). У жељи за измирењем југословенских народа и спречавања неконтролисаних освета према припадницима народа из којих су долазили злочинци, било је и потребе да се не истиче да су припадници једног

¹⁴⁹ Ненад Лајбеншпергер, *Жртве Другој светској рати у иолицији југословенске државе (1945–1980)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2019, пдф, 69.

collective term in regions where victims resulted from the actions of multiple armies, and in instances where it was clear who the sole perpetrator was, it could have specified that. However, this was not the case, and predominantly, all civilian casualties were categorized as victims of fascist terror”.¹⁵⁰ From today's perspective, one can examine the mechanisms of the processes of concealment and repression, which are referred to in theory as intentional forgetting. The objective was to erase the memories of the suffering of the innocent from the past to pave the way for a shared future.

The conditions of the competition included fourteen points. The jury was composed of eminent personalities from various fields across all republics.¹⁵¹ The first condition stated: “These monuments should serve as a dignified expression of both the heroic struggle of our peoples against the fascist occupier for the freedom and independence of the country, as well as the creative work effort in the fight for the construction of socialism. These luminous sacrifices and struggles demand to be commemorated with monuments made of enduring materials, artistically lasting, to elevate the awareness and patriotism among the

¹⁵⁰ Ibid, 77–79.

¹⁵¹ Jovan Popović, writer; Sreten Stojanović, rector of the Academy of Fine Arts; Đorđe Andrejević-Kun, master painter; Đurđe Bošković, university professor; Oto Bihalji, writer; Bora Drenovac, secretary of the Union of Cultural and Educational Societies; Arch. Miodrag Nastasović, assistant to the Minister of Construction of the People's Republic of Serbia; Eng. M. Fomborski, director of the Urban Planning Institute of the People's Republic of Serbia; Vladimir Pešić, head of the Planning Department of the Ministry of Education of the People's Republic of Serbia.

народа убијали друге и због тога се све и крило под једним термином. Да је држава хтела, могла је заједнички термин да користи на просторима где су жртве настале деловањем више војски, а тамо где је било јасно ко је једини починилац и да га наведе. Међутим, то није био случај, и углавном су све цивилне жртве навођене као жртве фашистичког терора.¹⁵⁰ Из данашње перспективе могу да се сагледају механизми процеса прикривања и потискивања који се у теорији назива *намерни заборав*. Циљ је био брисање сећања на страдања невиних из прошлости зарад поновне заједничке будућности.

Услови конкурса садржали су четрнаест тачака. Жири су чиниле еминентне личности из различитих области из свих република¹⁵¹. Први услов је гласио: „Ови споменици треба да буду достојан израз како херојске борбе наших народа против фашистичког окупатора за слободу и независност земље, тако и стваралачког радног полета у борби за изградњу социјализма. Те светле жртве и борба траже да буду обележене споменицима у непролазном материјалу, уметнички трајном, да у народу подижу свест и патриотизам,

¹⁵⁰ Исто, 77–79.

¹⁵¹ Јован Поповић, књижевник; Сретен Стојановић, ректор Академије ликовних уметности; Ђорђе Андрејевић Кун, мајстор-сликар; Ђурђе Бошковић, професор Универзитета; Ото Бихаљи, књижевник; Бора Дреновац, секретар Савеза културно-просветних друштава; арх. Миодраг Настасовић, помоћник министра грађевина Народне Републике Србије; инж. М. Фомборски, директор Урбанистичког завода Народне Републике Србије; Владимир Пешић, начелник Планског одељења Министарства просвете Народне Републике Србије.

people, instilling pride and a spirit of labor”.¹⁵² Below is the competition program with a description of what exactly is expected for each intended location. The following description is given for Jajinci:

“Jajinci (Belgrade)

A monument will be erected at a location known as Torlak, elevation 310, which is marked on the situational plan. This site is situated on a hill that overlooks both the immediate and distant surroundings, providing excellent visibility from all access roads, as well as from multiple points in Belgrade and New Belgrade. On this hill, where fascist executioners shot thousands of patriots from across the country at its base, a monumental architectural and sculptural monument in the style of a **mausoleum** is to be constructed. In terms of its dimensions, monumentality, and composition, the monument should convey the unwavering heroism of the patriots who fell for freedom. [...]”¹⁵³ The emphasis is placed on the fighters, on those who suffered as political adversaries of the occupiers, and on those who fell in their political activities, necessarily linked to communism. However, there is no mention whatsoever of the civilian casualties, who were present in significant numbers and could not actively and directly participate in the struggle. It is interesting, in this context of discourse analysis, to examine the programs for memorials in Kragujevac and Kraljevo, and another notable trend is expected to apply to Jajinci in future competitions:

¹⁵² “Konkurs za izradu idejnih projekata za spomenike borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašizma Srbije”, *BORBA*, (1948), 5.

¹⁵³ Ibid.

понос и радни елан.¹⁵² У наставку је дат програм конкурса са описом шта се тачно очекује за свако предвиђено место. За Јајинце је дат следећи опис:

„Јајинци (Београд)

Споменик ће се подићи на месту званом Торлак, кота 310, које је обележено на ситуационом плану. Место се налази на узвишици која доминира над ближом и даљом околином, са одличном видљивошћу са свих прилазних путева, а тако исто са више тачака Београда и Новог Београда. На тој узвишици, на чијем су подножју фашистички крвници стрељали хиљаде патриота из целе земље, треба да се подигне монументални архитектонско-скулпторски споменик типа **Маузолеја**. По својим размерама, монументалности и композицији, комбинацијама фигуралних композиција и рељефа, споменик треба да изрази непоколебљиви хероизам патриота палих за слободу. [...]”¹⁵³ Акценат је стављен на борце, на оне који су страдали као политички непријатељи окупатора, на оне који су пали у свом политичком деловању обавезно повезаним са комунизмом, али се ни једном речју не помињу цивилне жртве којих је било у значајном броју и које нису могле активно и директно да учествују у борби. Занимљиво је, у овом контексту анализе дискурса, како су гласили програми за споменике у Крагујевцу и Краљеву, а приметна је још једна тенденција која ће важити и за Јајинце у будућим конкурсима:

¹⁵² „Конкурс за израду идејних пројеката за споменике борцима народноослободилачког рата и жртвама фашизма Србије“, *Борба*, (1948), 5.

¹⁵³ Исто.

„Kragujevac:

The monument will be erected in Gornji park, at the location marked on the attached situational plan. In the vicinity of this site and its surrounding area, mass shootings were carried out in 1941. *The park is situated on the edge towards which the city will expand, ensuring that the monument will eventually be at the center of the newly developed part of the city.*¹⁵⁴ The access and visibility from the city center are very good. This location and the large area of the park provide the opportunity for a wide architectural base.”¹⁵⁵ Based on the highlighted part, it is evident that the authors of the competition considered how the urban area of the city would expand in relation to the execution site and the memorial, and that based on this they developed a plan for its placement, indicating that it was intended for this area not to remain on the periphery, inaccessible and distant from the city’s further development, inaccessible to citizens., those who reside in the city, those who have lost their loved ones at that site, as well as for future visitors to the city. The following section of the competition text is identical for both Kragujevac and Kraljevo: “A monumental architectural and sculptural monument in the style of a mausoleum, dedicated *to the patriots executed in 1941, should express the connection between the victims and the struggle; the cowardly execution of citizens, workers, and students further intensified the*

¹⁵⁴ Emphasized by the author.

¹⁵⁵ “Konkurs za izradu idejnih projekata za spomenike borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašizma Srbije“, *BORBA*, (1948), 5.

„Крагујевац:

Споменик ће се подићи у Горњем парку, на месту које је обележено на приложеном ситуационом плану. У близини *поја места и његовој даљој околини извршена су масовна стрељања 1941. године. Парк се налази на ивици према којој ће се град ширићи, тако да ће споменик временом бићи у центру новоизграђеног дела града*¹⁵⁴. Прилази и видљивост из центра града су врло добри. Овакав положај и велика површина парка дају могућност за широку архитектонску подлогу.”¹⁵⁵ На основу истакнутог дела се види да су аутори конкурса водили рачуна о томе како ће се урбани део града ширити у односу на стратиште и споменик и да су на основу тога донели план где га треба поставити, што значи да је било планирано да то подручје не остане на периферији, недоступно и удаљено од даљег развоја града, недоступно грађанима, онима који живе у граду, онима који су изгубили своје најмилије на том стратишту, али и онима који би посећивали град у будућности. Следећи део текста конкурса је исти и за Крагујевац и за Краљево: „Монументални архитектонско-скулптурни споменик типа Маузолеја, посвећен *јачиоцима стрељаним 1941. године, треба да изрази повезивање жртва и борбе; мучко стрељање грађана, радника, ђака, јојачало је још више борбу јачиоцима одреда у околини*¹⁵⁶. Фигурална

¹⁵⁴ Нагласила ауторка.

¹⁵⁵ „Конкурс за израду идејних пројеката за споменике борцима Народнослободилачког рата и жртвама фашизма Србије“, *Борба*, (1948), 5.

¹⁵⁶ Нагласила ауторка.

fight of the partisan units in the surrounding area.”¹⁵⁶ Figural composition combined with reliefs enables the expression of this unity.”¹⁵⁷

In this instance, unlike the text related to Jajinci, we see that civilian casualties are also mentioned, which will be the only case of this in the current corpus. Once again, there is a focus on the struggle and the post-war establishment of society, and thus, the memorialization is directed towards this aspect. As is well known, the actions of resistance movements¹⁵⁸ were the cause of suffering for innocent civilians who did not participate in direct conflicts. The struggles continued until the fall of the free territory of the Užice Republic on November 29, 1941. The text does not indicate that the suffering of civilians and the prior activities of partisan units are causally linked; rather, it suggests that civilian suffering intensified the combat actions. However, the competition was unsuccessful because the anticipated results were not achieved, so the first prize was not awarded.¹⁵⁹

An article dated March 20, 1953, states for the first time that the area of suffering in Jajinci will become a site of remembrance. The first part of the

¹⁵⁶ Emphasized by the author.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ The National Liberation Partisan Movement and the Yugoslav Army in the Homeland, known as the Chetniks, acted together in the autumn of 1941 against the occupiers during the First Enemy Offensive, directly provoking reprisals against civilians that led to Bloody October and mass executions in Mačva, Draginac, Kraljevo, Kragujevac, and other locations, as well as the detention of prisoners from the Jewish transit camp in Belgrade (Topovske Šupe).

¹⁵⁹ Sanja Horvatinčić, “Povjest nemogućeg spomenika, podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima”, *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII–XXXV (2012.–2015.) (32–33/34–35), 265.

композиција комбинована са рељефима омогућује изражавање тога јединства.¹⁵⁷

У овом случају, за разлику од текста везаног за Јајинце, видимо да се помињу и цивилне жртве и то ће бити једини случај у овом корпусу. Опет је присутно фокусирање на борбу и послератно успостављање друштва, те је и меморијализација усмерена ка том сегменту. Као што је добро познато, акције покрета отпора¹⁵⁸ биле су повод за страдање недужног становништва које ни на који начин није учествовало у директним сукобима. Борбе су након тога трајале до пада слободне територије Ужичке републике 29. новембра 1941. године. Из текста не може да се прочита да су страдање цивила и претходне активности партизанских одреда узрочно-последично повезани, већ да је цивилно страдање појачало борбена дејства. Овај конкурс, међутим, није успео јер није било очекиваних резултата тако да прва награда није додељена.¹⁵⁹

У чланку од 20. марта 1953. године по први пут се каже да ће подручје страдања у Јајинцима постати место сећања. У првом делу текста наводи се историјат дешавања у време Другог светског

¹⁵⁷ Исто.

¹⁵⁸ Народноослободилачки партизански покрет и Југословенска војска у отаџбини, четници, у јесен 1941. године су заједно деловали против окупатора у оквиру Прве непријатељске офанзиве директно изазивајући одмазде над цивилима које су довеле до Крвавог октобра и масовних стрељања у Мачви, Драгинцу, Краљеву, Крагујевцу и другим местима као и заточеника из Јеврејског пролазног логора Београд (Топовске шупе).

¹⁵⁹ Sanja Horvatinčić, „Povjest nemogućeg spomenika, podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima“, *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII–XXXV (2012–2015) (32–33/34–35), 265.

text outlines the historical events that occurred during the Second World War, while the second part discusses the plans for the arrangement of the site, which at that time was quite neglected. It begins with the statement: “On the outskirts of Belgrade, near the village of Jajinci, one can still see the rows of barbed wire that the occupiers wove to prevent the escape of patriots brought for execution. Day and night, thousands from the camps at Banjica, Sajmište, and from camps scattered across Serbia, Bosnia, Montenegro, and Slavonia were brought here and shot. Children as young as six months and elderly individuals up to eighty years old were executed. Almost every resident of Belgrade has lost a relative or acquaintance there. As the end drew near, the occupier began to exhume bodies and incinerate them. Approximately 68,000 bodies were burned before he had to flee. According to data collected after liberation, around 80,000 patriots from across the country were killed here. To date, the location of these mass executions remains unknown. The Jajinci site stands as the largest execution ground of the Second World War”.¹⁶⁰ It can be noted that this text is comprehensive in its enumeration of categories of suffering, yet all victims remain under the umbrella of patriotism. What stands out in all articles, without exception, is the consistent reference to the figure of 80,000 victims, which is taken as relevant. Finally, we note the statement that Jajinci represents the largest execution site of the Second World War, which is accurate in the context of present-day Serbia. Across the entirety of the occupied Kingdom of Yugoslavia, the

¹⁶⁰ “Jajinci će se преуредити у споменик Народноослободилачког рата“, *BORBA*, 20. 3. 1953, 5.

рата, а у другом се наводе планови за уређење терена који је у том тренутку прилично запустен. На почетку се каже: „На домаку Београда код села Јајинци још и данас се могу видети редови бодљикаве жице коју је исплео окупатор да спречи бекство родољуба доведених на стрељање. Дању и ноћу ту су довожене и стрељане хиљаде из логора на Бањици, Сајмишту, из логора расутих по Србији, Босни, Црној Гори и Славонији. Стрељана су деца од шест месеци до 80-годишњих стараца. Готово нема Београђанина који ту није изгубио рођака или познаника. Када је предосетио да му се приближава крај окупатор је почео да вади лешеве и да их спаљује. Успео је да спали око 68 хиљада а онда је морао да бежи. Према подацима сакупљеним после ослобођења овде је убијено око 80 хиљада родољуба из целе земље. До сада није познато место где су извршена масовнија убиства. Јајинци су највеће губилиште Другог светског рата.“¹⁶⁰ Може се приметити да је овај текст свеобухватан када се наводе категорије страдања, али су и даље сви страдалници под окриљем родољуба. Оно што је, без изузетка, приметно у свим чланцима јесте константност навођења цифре страдалих од 80.000 која се узима као релевантна. Најзад, запажамо констатацију да су Јајинци највеће губилиште Другог светског рата што јесте тачно када је реч о простору данашње Србије. На простору читаве окупиране Краљевине Југославије највеће страстиште јесте систем концентрационих и логора смрти Јасеновац.

¹⁶⁰ „Јајинци ће се преуредити у споменик Народноослободилачког рата“, *Борба*, 20.3.1953, 5.

largest execution site is the system of concentration camps and death camps at Jasenovac.

The second part of the article refers to plans and funding methods for the arrangement of the memorial space. For this purpose, a meeting was held the previous day, during which a committee was established to manage the land in Jajinci, where executions took place. The committee consisted of 17 members¹⁶¹ who further formed three subcommittees tasked with preparing proposals in the coming days on how to implement the entire action, taking into account funding methods, memorial marking of the area, and the establishment of a park on the site. The initiative was conceived as a wide-ranging social effort that, based on preliminary estimates, would cost approximately 50 million dinars at that time. Funding would be sourced from federal, republican, and city budgets, as well as from discretionary funds and individual donations gathered through various cultural events. Additionally, contributions would come from regions in the country where people who were executed in Jajinci originated.

The continuation of this story will follow at the end of 1956, when a competition will be announced for the construction of a memorial park in Jajinci.¹⁶² The

¹⁶¹ Moma Marković, Dobrivoje Radosavljević, Dr. Siniša Stanković, who has been elected as the chairman of the board, General Lieutenant Pavle Jakšić, Jelena Popović, Dr. Milan Luković, Mihailo Švabić, composer Oskar Danon, writer Velibor Gligorić, painter Miloš Bajić, Zaga Jovanović, Matilda Baruh, Đurica Jojić, Dragi Stamenković, architect Miloš Somborski, Sava Milutinović, and Milica Bukomirović

¹⁶² Today, the Memorial Park Jajinci consists of several segments, with its establishment beginning on July 7, 1951, when a monument created by the academic sculptor Stevan Bodnar and architect Leon Kabilj was erected at the entrance of the

Други део чланка се односи на будуће планове и начине финансирања за уређење меморијалног простора. У те сврхе је претходног дана одржан састанак на коме је формиран одбор за уређивање земљишта у Јајинцима где су вршена стрељања. Било је 17 чланова одбора¹⁶¹ који су даље формирали три пододбора који ће у наредним данима припремити предлоге како да се читава акција спроведе узимајући у обзир начине финансирања, начина споменичког обележавања простора и подизање парка на њему. Читав подухват је замишљен као широка друштвена акција која би, према grubим првим проценама, коштала око 50 милиона тадашњих динара, а средства би се прикупљала како од највишег савезног, републичког и градског нивоа, фондова за слободно располагање тако и од појединаца путем донација, путем различитих културних манифестација, места у земљи из којих су људи стрељани у Јајинцима.

Наставак ове приче уследиће крајем 1956. године, када ће бити расписан конкурс за подизање спомен-парка у Јајинцима.¹⁶² У чланку

¹⁶¹ Мома Марковић, Добривоје Радосављевић, др Синиша Станковић, који је изабран за председника одбора, генерал-потпуковник Павле Јакшић, Јелена Поповић, др Милан Луковић, Михаило Швабић, композитор Оскар Данон, књижевник Велибор Глигорић, сликар Милош Бајић, Зага Јовановић, Матилда Барух, Ђурица Јојкић, Драги Стаменковић, архитекта Милош Сомборски, Сава Милутиновић и Милица Букомировић

¹⁶² Данас се Спомен-парк Јајинци састоји од више сегмената а његово формирање је почело 7. јула 1951. године постављањем споменика аутора академског вајара Стевана Боднарова и архитекте Леона Кабиља на самом улазу у комплекс; међутим, у доступној грађи која чини корпус овог истраживања не налазимо чланке из овог периода. Спомен-парк је установљен 1960. године, а било је више нереализованих јавних

article from December 21 states that the Chairman of the Committee for the Establishment of the Memorial Park in Jajinci, Academician Siniša Stanković, has called a committee meeting for December 25, during which the terms for the competition for the conceptual design of the “Memorial Park for the Victims of Fascist Terror in Jajinci” will be submitted for approval. The proposal was prepared by a selected committee consisting of Velibor Gligorić, Miloš Bajić, sculptor Rista Stijović, architect Branko Petričić, and Rata Bogojević, who were not included in the list of committee members from 1953. As in other cases, a narrative concerning the execution of 80,000 patriots is also present here. Specifically at this location, or rather within the broader area surrounding the shooting range, participants in the competition are invited to submit their proposals with complete freedom to “envision and develop solutions within that space that will artistically convey historical events through a complex application of visual, architectural, garden, and literary elements”.¹⁶³ The jury was composed of 19 public and cultural workers, including painters,

complex; however, the available literature that constitutes the corpus of this research does not include articles from this period. The memorial park was officially established in 1960, and there were several unrealized public competitions for the monument project dedicated to the victims of fascism. In 1988, a solution for a monumental monument, designed by the academic sculptor Vojin Stojić, was adopted and implemented. The arrangement of accompanying facilities and green areas involved architects Branko Bon and Brana Mirković as well. The Memorial Park Jajinci was declared a cultural asset – a notable site by the decision of the Belgrade City Assembly in 1986. Nenad Žarković, Memorial Park Jajinci, (Belgrade, Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade, 2009), 3–4.

¹⁶³ D. M. M, “Uskoro raspisivanje konkursa za spomen-park žrtvama fašističkog terora u Jajincima“, BORBA 21. 12. 1956, 2.

од 21. децембра наводи се да је председник Одбора за подизање спомен-парка у Јајинцима, академик Синиша Станковић, сазвао седницу одбора за 25. децембар, на којој ће се поднети на сагласност услови конкурса за идејни пројекат „спомен-парка жртвама фашистичког терора у Јајинцима“. Предлог је припремио ужи одбор који су чинили Велибор Глигорић, Милош Бајић, вајар Риста Стијовић и архитекте Бранко Петричић и Рата Богојевић, који се нису налазили на списку чланова одбора из 1953. године. Као и у другим случајевима, и овде је присутан наратив о 80.000 стрељаних родољуба. Управо на том месту, односно на ширем комплексу земљишта око стрелишта, предвиђено је да учесници конкурса доставе своје предлоге уз пуну слободу „да у оквиру тог простора замисле и разраде решења ‘која ће уметнички транспорновати историске догађаје комплексном применом ликовних, архитектонских, вртних и литерарних елемената.“¹⁶³ Жири је био састављен од 19 јавних и културних радника, сликара, вајара и архитеката, а за председника оцењивачког одбора био је именован државни секретар за иностране послове Коча Поповић. На крају, аутор чланка наводи да споменик жртвама фашистичког

конкурса за пројекат споменика жртвама фашизма. Године 1988. усвојено је и реализовано решење монументалног споменика, аутора академског вајара Војина Стојића. У уређењу пратећих садржаја и зелених површина учествовали су и архитекте Бранко Бон и Брана Мирковић. Спомен-парк Јајинци проглашен је за културно добро – знаменито место Одлуком Скупштине града Београда 1986. године. Ненад Жарковић, *Спомен-парк Јајинци*, (Београд, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2009), 3–4.

¹⁶³ Д. М. М, „Ускоро расписивање конкурса за спомен-парк жртвама фашистичког терора у Јајинцима“, *Борба*, 21.12.1956, 2.

sculptors, and architects, with the Secretary of State for Foreign Affairs, Koča Popović, appointed as the chairman of the evaluation committee. In conclusion, the article's author states that the monument dedicated to the victims of fascist terror in Jajinci should serve as a memorial for all Yugoslavs who suffered during the previous war.

By looking at the competition's conditions and the way the proposers envisioned these places should be integrated into people's lives, it is evident that such behaviors align with their intentions. Specifically, the article further states: “The solution should ensure that the memorial park, in addition to its primary purpose, serves as an attractive location for relaxation for *visitors and excursionists*,¹⁶⁴ during political and artistic events, among other activities. Besides that, the park should be urbanistically connected to the surrounding area”.¹⁶⁵ The same concept applied to the Memorial Park “Kragujevac October” located in the Šumarice area of Kragujevac, where the Bloody October of 1941 reached its peak, becoming the most tragic site of suffering in Serbia, because even schoolchildren were executed, as well as in terms of its visitation and overall development as a place of remembrance.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Emphasized by the author.

¹⁶⁵ D. M. M, “Uskoro raspisivanje konkursa za spomen-park žrtvama fašističkog terora u Jajincima“, BORBA 21. 12. 1956, 2.

¹⁶⁶ During the war, this location became omnipresent and frequently visited, initially by the relatives of the victims, and subsequently for memorial services that are conducted in such a manner that they exemplify the best practices of a culture of remembrance in our country. This is due to the combination of commemorative activities and cultural-artistic expressions, particularly through the central commemorative event known

терора у Јајинцима треба да буде споменик свим Југословенима, жртвама прошлог рата.

Увидом у услове конкурса и оно како су предлагачи замислили да та места треба да буду присутна у животима људи, уочава се да таква понашања не одударују од њихових замисли. Наиме, у чланку се даље каже: „Решење треба да буде такво да спомен-парк, поред његове основне намене, буде привлачно место *и за одмор њосејшилица и излешника*”¹⁶⁴, за време политичке и уметничке манифестације и друго. Осим тога, парк треба да буде урбанистички повезан са ближом околином.¹⁶⁵ Иста замисао важила је и за Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у крагујевачким Шумарицама где је кулминирао Крвави октобар 1941. године, што ће постати симболички најтрагичније место страдања у Србији због чињенице да су изведени и ђаци из школа на стрељање, али и у смислу посећености и његовог целокупног развоја као места сећања.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Нагласила ауторка.

¹⁶⁵ Д. М. М, „Ускоро расписивање конкурса за спомен-парк жртвама фашистичког терора у Јајинцима“, *Борба*, 21.12.1956, 2.

¹⁶⁶ За време рата ово место бива свеприсутно и посећено у смислу долазака најпре рођака страдалих, а затим и одржавања комеморација које, баш на том подручју и на таквом нивоу, представљају најбољи пример културе сећања у нашој земљи због комбинације комеморативног дела и културно-уметничког израза кроз централну комеморативну свечаност *Велики школски час* која се одржава од 1971. године. Овај спомен-парк је основан 1953. године. У самом парку се налази 30 масовних гробница од којих су десет уметнички обликоване и обележене споменицима који су постављани у периоду од 1959. до 1994, а непосредно пре улаза налази се монументални Музеј „21. октобар“. Спомен-парк је грађанима Крагујевца омиљено место за шетњу и рекреацију, а у самом комплексу се налази и хотел са спортским теренима и другим садржајима.

On February 16, 1954, a lengthy article titled “Jajinci” by the Serbian painter, diplomat, playwright, and academic Peđa Milosavljević was published, in which he analyzes the results of a significant competition deemed successful by the judging panel. He considers it the largest competition and the most significant achievement in the field of monumental architecture and sculpture up to that point. In examining the evolution of art and the emergence of new modern artistic forms in contemporary art, Milosavljević asserts that by embracing modernity, our art affirms its continued existence, with Jajinci serving as the first platform for its application: “Our art has fortunately become modern, which signifies that it is alive. Here is the first act of this triumph. And the triumph of Jajinci!”¹⁶⁷ Furthermore, he warns that one should be wary of the “sweet apotheosis of triumph everywhere and at all times, along with conventions adorned with wreaths and flowers. The monument at Jajinci is not a tribute to the unknown hero. Rather, it serves as a monument to the madness and futility of extermination”!¹⁶⁸ Milosavljević here emphasizes that not all sites of suffering are linked to struggle and victory, but he also points to the dangers

as the Great School Class, which has been held since 1971. This memorial park was established in 1953. Within the park, there are 30 mass graves, ten of which are artistically designed and marked by monuments that were erected between 1959 and 1994. Just before the entrance, one can find the monumental Museum “21. oktobar (*October 21st)”. The memorial park is a favored spot for the citizens of Kragujevac for walking and recreation, and the complex also includes a hotel with sports facilities and other amenities.

¹⁶⁷ Peđa Milosavljević, “Jajinci“, *BORBA*, 16. 12. 1954, 6.

¹⁶⁸ Ibid.

Дана 16. фебруара 1954. године, излази такође дужи чланак са насловом „Јајинци“ српског сликара, дипломате, драмског писца и академика Пеђе Милосављевића, у коме анализира резултате великог конкурса који је оцењивачки суд оценио успелим. Сматра да је то највећи конкурс и највећи резултат који је до тада постигнут на пољу споменичке архитектуре и скулптуре. Анализирајући развој уметности и уметничких форми које почињу да се јављају у савременој уметности, Милосављевић констатује да, прихватајући савременост, наша уметност потврђује своје даље постојање, а Јајинци бивају први полигон за њену примену: „Наша уметност постала је, на срећу, савремена, што значи да је жива. Ево првог чина овог тријумфа. И тријумфа Јајинаца!“¹⁶⁷ Даље упозорава да се треба чувати „сладуњавих апотеоза тријумфа свуда и на сваком месту и конвенција са венцима и цвећем. Јајинци нису споменик незнатном јунаку. То је споменик лудилу и узалудности истребљења!“¹⁶⁸ Милосављевић овде указује управо на то да нису сва места страдања везана за борбу и победу, али указује и на опасности окамењивања радњи у оквиру политике памћења. Управо због тога, заједничким радом, скулптори и архитекте су будућем споменику прилазили са различитих страна трагајући за најповољнијим решењем које ни на који начин неће оскрнавити место страдања.

Фебруара 1958. године оцењивачки суд Одбора за подизање споменика у Јајинцима саопштио је резултате општејугословенског

¹⁶⁷ Пеђа Милосављевић, „Јајинци“, *Борба*, 16.12.1954, 6.

¹⁶⁸ Исто.

of petrifying actions within the framework of memory politics. For this reason, through collaborative efforts, sculptors and architects approached the future monument from various perspectives, seeking the most suitable solution that would in no way desecrate the site of suffering.

In February 1958, the evaluative court of the Committee for the Erection of a Monument in Jajinci announced the results of the general Yugoslav competition, although the date of the competition's announcement is not specified. This public competition was initiated by the Board at the end of 1956. A total of 34 works from artists across the country were submitted for consideration. The committee consisted of 18 members,¹⁶⁹ and the first prize was awarded to the entry coded “10851”, which was a collaborative effort by architect Zdenko Kolacio and sculptor Kosta Angeli Radovani from Zagreb, with contributions from Zdenka Sila from Rijeka and Vlada Ivanović from Zagreb. The winning project won a prize of three million dinars. The competition's conditions gave participants “complete freedom to conceive and develop a solution within the designated complex that would evoke past events, leaving a lasting memory for future generations”¹⁷⁰ which led to innovative solutions and new concepts that reflected a departure from traditional realistic forms of figuration and narrative, showcasing new approaches in the realm

¹⁶⁹ Koča Popović, Đurica Jojkić, Srba Andrejević, Zaga Jovanović, Jara Ribnikar, Marko Čelebonović, Neven Šegvić, Saša Sedlar, architect Aleksandar Đorđević, Rista Stijović, Josip Sajšel, Branko Petričić, Ratomir Bogojević, Dobrica Ćosić, Oto Bihalji, Peđa Milosavljević, Smiljan Klajić, and Edvard Ravnikar.

¹⁷⁰ Sonja Horvatinčić, *Povjest nemogućeg spomenika*, (2015), 271.

конкурса, али се не помиње датум расписивања тог конкурса. У питању је јавни конкурс који је Одбор расписао крајем 1956. године. На конкурс је учествовало 34 рада уметника из целе земље. Одбор је чинило 18 чланова¹⁶⁹, а прву награду је однео рад са шифром „10851“, односно заједнички рад архитекте Зденка Колација и кипара Косте Ангилија Радованија из Загреба чији су сарадници били Зденка Сила из Ријеке и Владе Ивановић из Загреба. Победнички рад је однео награду вредну три милиона динара. Услови конкурса су остављали учесницима „потпуну слободу да у оквиру резервисаног комплекса замисле и разраде решење које ће евоцирањем минулих догађаја оставити поколењима трајну успомену“¹⁷⁰, што је резултирало иновативним решењима и новим концепцијама које су се огледале у одбацавању традиционалних реалистичких форми фигурације и наратије и представљањем нових у кључу високог модернизма огледаног у експерименталним апстрактним формама и синтезе. Посебан изазов је представљало савладавање простора што ће у наредним деценијама представљати основ за уплив и развој архитектонског савладавања оваквих великих просторних целина некадашњих страгишта.¹⁷¹ Аутори победничког рада су пошли

of high modernism, characterized by experimental abstract forms and synthesis. A particular challenge was mastering the space, which in the coming decades will serve as a foundation for the influence and development of architectural mastery over such large spatial entities that were once sites of execution.¹⁷¹ The authors of the winning concept began with the premise that the shooting range of the Jajinci execution site is not entirely associated with the atrocities of the occupiers, but rather only the lowest terrace surrounding the wire barrier where the graves of fallen victims were located: “This site represents a historical part of the shooting range complex and, therefore, only this specific section requires to be highlighted with a memorial.”¹⁷² They view it as a necropolis and place it on the path that the victims truly took to their demise: “the entrance to the necropolis creates, with its dynamic oblique position of the wall, and especially the opening above the head of the one entering, a sensation that interprets the departure into death. This entrance is located at the very spot where the victims of the occupiers actually went to be executed”¹⁷³, states the author of the article.

In a conversation with the authors of the award-winning work during a visit that took place in the late hours of February 12 in Zagreb, when asked by a journalist how they conceived the idea

¹⁶⁹ Коча Поповић, Ђурица Јојкић, Срба Андрејевић, Зага Јовановић, Јара Рибникар, Марко Челебоновић, Невен Шегвић, Саша Седлар, архитекта Александар Ђорђевић, Риста Стијовић, Јосип Сајшел, Бранко Петричић, Ратомир Богојевић, Добрица Ђосић, Ото Бихаљи, Пеђа Милосављевић, Смиљан Клајић и Едвард Равникар,

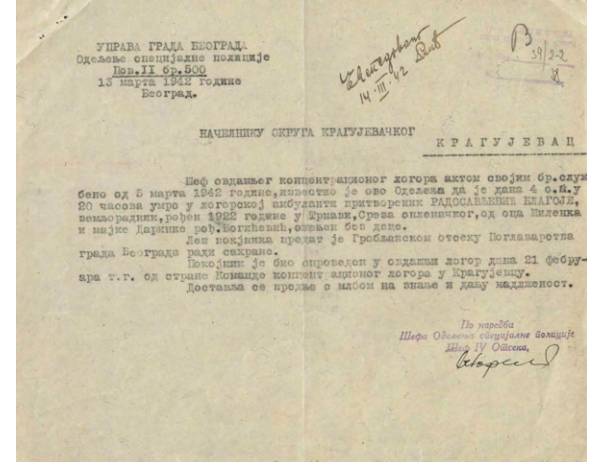
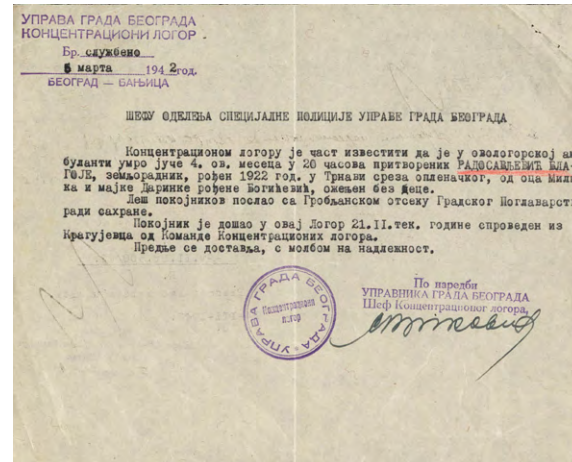
¹⁷⁰ Sonja Horvatinčić, *Povjest nemogućeg spomenika*, (2015), 271.

¹⁷¹ Један од примера за овакву каснију праксу је и простор Меморијалног комплекса Слободиште у Крушевцу који ће

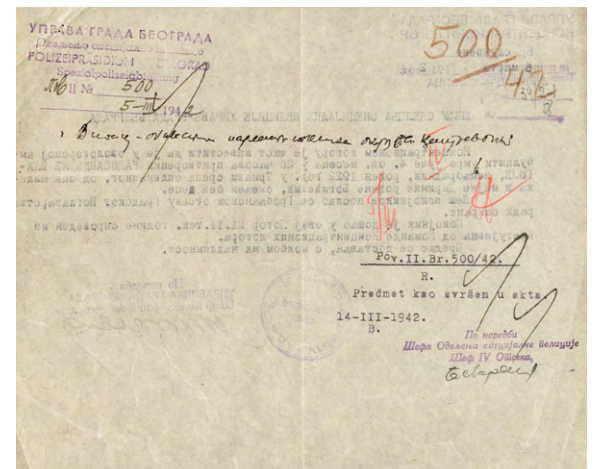
¹⁷² One example of such later practice is the area of the Memorial Complex Slobodište in Kruševac, which will be commemorated between 1961 and 1965 through the work of architect Bogdan Bogdanović, based on the concept of Dobrica Ćosić. Available on <https://nmks.rs/slobodiste/>, accessed on: 4. 2. 2025.

¹⁷³ “Dodeljene nagrade za projekte spomenika u Jajincima“, *BORBA*, 13. 2. 1958, 5.

¹⁷⁴ Ibid.

Допис Одељењу Специјалне полиције Управе града Београда (УГБ) да је заточеник Благоје Радосављевић из Тржаве, срез опленачки, преминуо у логорској амбуланти 4. марта 1942. (ВА, НА, к58, ф2, д39) A letter to the Special Police Department of the City Administration of Belgrade (UGB) stating that the inmate Blagoje Radosavljević from Trnava, Oplenac district, passed away in the camp infirmary on March 4, 1942. (VA, NDA (Military Archives, The archive of the Serbian Government of Milan Nedic from 1941 to 1945) k.58, 2, d. 39/2-2)

од тога да стрелиште јајиначког губилишта није као целина везано за зверства окупатора већ само најнижа тераса око жичане препреке где су се налазиле гробнице палих жртава: „То место представља историјски део комплекса стрелишта и, према томе, једино тај његов део захтева да се истакне спомеником.“¹⁷² Они га посматрају као некрополу и смештају на стазу којом су жртве заиста одлазиле у смрт: „улаз у некрополу ствара, својим динамичним косо нагнутиим положајем зида, а поготову прорезом изнад главе онога који улази, осећање које тумачи одлазак у смрт. Тај се улаз налази на оном месту куда су жртве окупатора стварно одлазиле на стрељање“¹⁷³, наводи аутор чланка.

У разговору са ауторима победничког рада, у посети која се одиграла у ноћним сатима 12. фебруара у Загребу, на питање новинара како су дошли на идеју за споменик, аутори су објаснили: „У Јајинцима је у току окупације страдало око 80.000 родољуба. Били смо пред задатком да израдимо пројекат једног веома значајног споменика. [...] Наша основна мисао била је [...] да се споменик уклопи у пејзаж. У његов природни облик. Пошли смо већ на почетку од драме догађаја и тежили смо да и вајарски и архитектонски моменат подредимо историјском. *Била нам је*

бити споменички обележен у периоду 1961–1965. године, радом архитекте Богдана Богдановића по идеји Добрице Ђосића. Доступно на <https://nmks.rs/slobodiste/>, приступљено 4.2.2025.

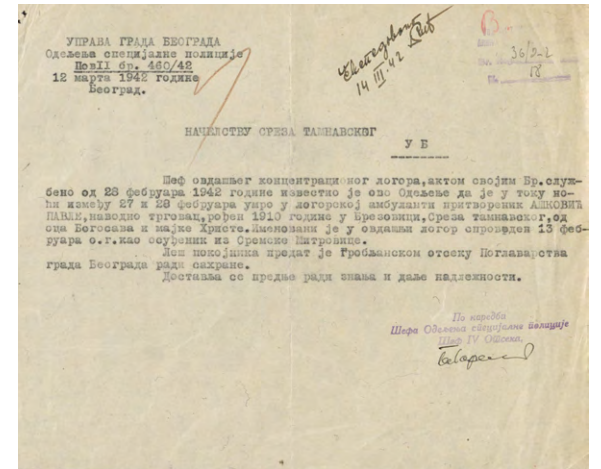
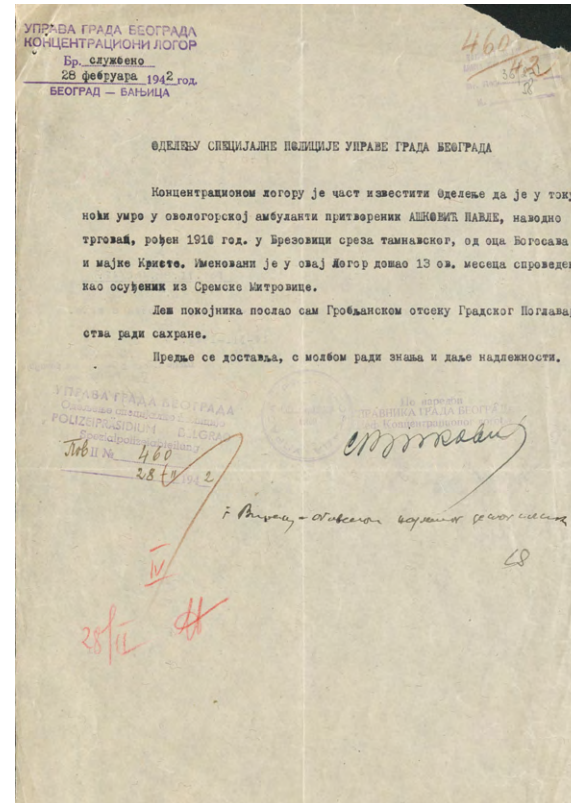
¹⁷² „Додељене награде за пројекте споменика у Јајинцима“, *Борба*, 13.2.1958, 5.

¹⁷³ Исто.

for the monument, the authors explained: “In Jajinci, approximately 80,000 patriots died during the occupation. We were tasked with creating a project for a monument of great significance. [...] Our primary thought was [...] to ensure that the monument harmonizes with the landscape. In its natural form. From the beginning, we drew upon the dramatic events and sought to subordinate both the sculptural and architectural aspects to the historical context. *We desired to commemorate only that part which was directly soaked in the blood of those executed.*”¹⁷⁴ From that idea, the concept of the monument emerged, which we adhered to until the end. Thus, it became a monument; a bastion surrounding the site where executions of patriots, brought by the fascists from the Banjica camp,¹⁷⁵ were carried out, and it is known that they were not the only ones executed there. The authors also add this: “Accessing Jajinci is possible via the road leading from Belgrade to Avala. A road branch leads to the parking lot, from which one can approach the ceremonial plateau by gradually ascending across the Belgrade–Avala road. To the right of the plateau, there is a small museum containing documents related to the tragic events that occurred at the execution site from 1941 to 1945. The museum is located near the road used to transport patriots to their execution. A monumental concrete pillar has been erected on the plateau, dominating the space to the left of the memorial. In front of it, an area has been designated for laying wreaths. From the upper part of the plateau,

¹⁷⁴ Emphasized by the author.

¹⁷⁵ Ibid.

Допис Одељењу Специјалне полиције Управе града Београда (УГБ), да је заточеник Павле Ашковић из Брезовице, срез тамнавски, преминуо у логорској амбуланти 28. фебруара 1942. (ВА, НА, к58, ф2, д36) A letter to the Special Police Department of the City Administration of Belgrade (UGB), stating that the inmate Pavle Ašković from Brezovica, Tamnava district, passed away in the camp infirmary on February 28, 1942. (VA, NDA, k. 58, f 2-1, d. 36)

жеља да се споменом обележи само онај део који је најосредно најоштрије крвљу стрељаних¹⁷⁴. Из те идеје настала је концепција споменика од које нисмо отступили до краја. Тако је постао споменик; бедем око места где су се вршила стрељања над родољубима које су фашисти доводили из бањичког логора,¹⁷⁵ а зна се да нису само они ту стрељани. Аутори додају још и ово: „До Јајинаца долази се цестом која води из Београда према Авали. Цестовним одвојком долази се до паркиралишта возила, одатле преко цесте Београд–Авала прилази се лаганим успињањем до свечаног платоа. С десне стране платоа налази се мали музеј с документима трагичних догађаја на стрелишту од 1941. до 1945. Музеј је смештен у близини пута којим су довођени родољуби на губилиште. На платоу постављен је монументални бетонски стуб који доминира простором на левом боку споменика. Испред њега је предвиђен простор за полагање венаца. С горњег дела платоа улази се изравно у споменик-некрополу.“¹⁷⁶ Требало је да створи интензиван доживљај посетиоцима на што мањем простору јер страдање поменутог броја људи њима не говори о појединачној смрти већ о идеји судбине читавог народа. Зато је њихова замисао била да се на прилазу споменику подигне музеј и плато за венце, а са друге стране споменика гробница народних хероја. Сам споменик је требало да изгледа овако: „Прво се пролази кроз тесни тамни ходник, чиме се посетиоцу дочарава

¹⁷⁴ Нагласила ауторка.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Исто.

one can directly enter the memorial necropolis”.¹⁷⁶ It was supposed to create an intense experience for visitors within a limited space, as the suffering of the mentioned number of people does not convey the notion of individual death but rather the concept of the fate of an entire nation. Therefore, their vision was to establish a museum and a platform for wreaths at the entrance to the monument, and on the other side of the monument would be the tomb of national heroes. The monument itself was intended to look like this: “First, one passes through a narrow dark corridor, which evokes the atmosphere of the final moments of the condemned victims' lives. Then, one enters a courtyard that resembles a necropolis, a silent city of the dead, surrounded by strong walls. In the wall that represents the façade, eight openings – niches – are designed, in which there are lying figures of those executed, eight stone figures symbolizing the 80,000 individuals who were shot”.¹⁷⁷ However, this project has not been realized in any of its segments,¹⁷⁸ yet it

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Horvatinčić cites two potential reasons for this: corruption, which manifested in “behind-the-scenes forces of business and job acquisition, connections, and group affiliations”, as noted by Bratislav Stojanović, and the general public reluctance to embrace new modern memorial concepts. She also states that this concept influenced the competition held between 1956 and 1958 for the Monument to the Victims of Fascism in Auschwitz, where the design by Polish architect Oskar Hansen won the competition. Similar to Yugoslav artists, Hansen conserves only a small portion of the authentic space of the former camp through a diagonal black path measuring 1000 meters in length and 70 meters in width, leaving the remainder of the camp space to decay. Both concepts reject figurative representation and establish memory through emptiness as the central aspect of memorialization; see Sonja Horvatinčić, *Povjest nemogućeg spomenika*, (2015), 277–279.

атмосфера последњих тренутака живота осуђених жртава. Затим се улази у двориште, које има изглед некрополе, безгласног града мртвих, који је опкољен снажним зидовима. У зиду који претставља прочеље пројектирано је осам отвора – ниша, у којима се налазе лежеће фигуре стрељаних, осам камених фигура које симболишу 80 хиљада стрељаних.¹⁷⁷ Међутим, овај пројекат није реализован ни у једном свом сегменту,¹⁷⁸ али сведочи о томе да је место страдања било извор уметничке инспирације и промишљања о томе како треба и којим уметничким формама обележавати оваква места што је доприносило развоју саме уметности, а развој уметности и њена модернизација су истовремено омогућавале развој културе сећања кроз споменичку меморијализацију.

У марту 1959. године одржан је округли сто у организацији БОРБЕ на тему споменика Народно-ослободилачке борбе (НОБ-а) подигнутих „у

¹⁷⁷ Исто.

¹⁷⁸ Хорватинчић наводи два могућа разлога за то: корупцију, која се огледала у „изакулисним снагама пословности и узимања послова, везама, групаштва“ како је запазио Братислав Стојановић и неспремност шире јавности за нове модерне споменичке концепције. Она, такође, наводи и да је овакав концепт имао утицаја на конкурс који је спроведен у периоду 1956–1958. године за Споменик жртвама фашизма у Аушвицу, на коме је победу однео нацрт пољског архитекте Оскара Хансена који, слично југословенским уметницима, конзервира тек мали део аутентичног простора некадашњег логора кроз дијагоналну црну стазу дужине 1.000 метара и ширине 70 метара остављајући остатак логорског простора пропадљивости. Оба концепта одбацују фигуралност и успостављају сећање кроз празнину као централног места меморијализације; в. Sonja Horvatinčić, *Povjest nemogućeg spomenika*, (2015), 277–279.

testifies to the fact that the site of suffering served as a source of artistic inspiration and contemplation regarding how such places should be commemorated and through which artistic forms. This contributed to the development of art itself, while the evolution and modernization of art simultaneously facilitated the advancement of a culture of remembrance through memorialization.

In March 1959, a round table was held organized by BORBA, focusing on the monuments dedicated to the National Liberation Struggle (NOB) erected “in honor of the fallen fighters and victims of fascism”.¹⁷⁹ The discussion revolved around the number of such monuments, their adequacy in relation to the significance of the events they commemorate, whether their durability is sufficient to reach new generations that need to be educated in the combat traditions of the Liberation War, the extent of care provided for them, and what future memorialization should entail, including the types of monuments that should be erected in the future. Participants¹⁸⁰ discussed a wide range of issues and expressed criticisms regarding the current situation. The motivations for erecting monuments were debated, which, although

¹⁷⁹ “Okrugli sto ‘Borbe“; *BORBA*, 8. 3. 1959, 7.

¹⁸⁰ All these issues were discussed by Vlado Mađarić, the director of the Federal Institute for the Protection of Cultural Monuments, Stanko Mandić, an architect, Dragi Milenković, a member of the Executive Board of the Central Committee of the Fighters' Union, Peđa Milosavljević, an academic painter, Čedomir Minderović, a writer, Razumenka Petrović, the director of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Miodrag Protić, an art critic, Kosta Angeli Radovani, Marjan Tepina, the director of the Federal Institute for Urbanism, communal and housing issues, as well as Dragutin Šolajić and Raša Lazarević with the editorial team of Borba.

славу погинулих бораца и жртава фашизма¹⁷⁹, о томе колико их има, да ли су адекватни у односу на величину догађаја које обележавају, да ли је њихова трајност толика да дочека нове генерације које треба да се васпитавају на борбеним традицијама Ослободилачког рата, да ли се и колико брине о њима и каква би будућа меморијализација требало да буде, односно какве споменике треба подизати у будућности. Учесници¹⁸⁰ су разматрали широк спектар питања и износили критике на тренутно стање. Дискутовало се о побудама за подизање споменика које, иако су биле племените, нису касније биле у сагласју са коначним резултатом. Неколико учесника је помињало и конкретан пример Јајинаца и стања у коме се у том тренутку налазило то подручје. Разуменка Петровић говорила је о мањкавостима законских одредби и неадекватној заштити споменика. Навела је да су под заштитом само одређени споменици НОБ-а и поставила питање зашто нису сви такви споменици подложни заштити. Разлог томе је било непостојање јасних критеријума по којима би се одредило шта заправо јесте споменик НОБ-а: „Ми и данас нисмо начисто. Али, има извесних објеката за које је јасно да их треба

¹⁷⁹ „Округли сто ‘Борбе‘“, *Борба*, 8.3.1959, 7.

¹⁸⁰ О свим овим питањима разговарали су: Владо Мађарић, директор Савезног института за заштиту споменика културе; Станко Мандић, архитекта; Драги Миленковић, члан Извршног одбора Централног одбора Савеза бораца; Пеђа Милосављевић, академски сликар; Чедомир Миндеровић, књижевник; Разуменка Петровић, директор Завода за заштиту споменика културе Србије; Миодраг Протић, ликовни критичар; Коста Ангели Радовани; Марјан Тепина, директор Савезног завода за урбанизам, комунална и станбена питања, и Драгутин Шолајић и Раша Лазаревић из редакције *Борбе*.

noble, later did not align with the outcome. Several participants mentioned the specific example of Jajinci and the condition of that area at the time. Razumenka Petrović spoke about the shortcomings of the legal provisions and the inadequate protection of the monuments. She pointed out that only certain monuments of the National Liberation Struggle are under protection and asked why not all such monuments are subject to safeguarding. The reason for this was the absence of clear criteria to determine what constitutes a monument of the NOB: “Even today, we are not entirely clear. However, certain objects clearly should be protected, yet they remain unprotected. [...] And why was Jajinci not placed under protection to preserve the entire ambiance in its former appearance? [...] Why is the camp in Niš not protected... [...] The same applies to the Šumarice site [...]. All these sites are changing their appearance today. [...] If we are committed to preserving the site, then we should have designated parcels where nothing can be constructed or built without special permission”.¹⁸¹ Dragi Milinković stated that there is hardly a place in the country without a heritage that should be preserved “as historically valuable, as a means for historical truth, and as a tool for educating young generations and all other people in the spirit of socialist patriotism”.¹⁸² But he reflected on locations that represent a “very complex matter”: “To mention only Jasenovac and the 750,000 people who were killed in that area, which spans approximately 25 to 30 kilometers in a straight line. Or, for instance, Jajinci,

¹⁸¹ “Okrugli sto ‘Borbe‘“, *BORBA*, 8. 3. 1959, 7.

¹⁸² Ibid.

ставити под заштиту, па ипак нису заштићени. [...] А зашто Јајинци нису стављени под заштиту да би читав тај амбијент сачувао свој некадашњи изглед. [...] зашто није заштићен и логор у Нишу... [...] Исти је случај и са тереном Шумарица [...] Сви ти терени данас мењају свој изглед. [...] Ако нам је стало да очувамо терен, онда смо били дужни да одредимо парцеле на којима се не може ништа подизати и градити без посебног одобрења.”¹⁸¹ Драги Милинковић је рекао да готово да нема места у земљи у коме нема негеча што би требало сачувати „као историјски драгоцен, као средство за историјску истину и као средство за васпитавање младих генерација и свих других људи у духу социјалистичког патриотизма.”¹⁸² Али се осврнуо на места која представљају „врло сложену ствар“: „Да поменем само Јасеновац и 750.000 уништених људи на том терену који се протеже на неких 25 до 30 километара ваздушне линије. Или, на пример Јајинце, где је страдало преко 80.000 људи. Има и других сличних споменика“.¹⁸³ Марјан Тепина се осврнуо на одговорност приликом изградње „споменика Револуцији“ и објективним захтевима реализације. По њему се значај такве одговорности покаже када треба прећи са припрема, конкурса, избора пројеката на саму реализацију. Узимајући као један од примера подручје Јајинаца, рекао је: „Други пример – Јајинци. Велике идеје, пројекти, публицитет. Стварност: после 14 година тај историјски споменик још увек је занемарено

¹⁸¹ „Округли сто ‘Борбе‘“, *Борба*, 8.3.1959, 7.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ Исто.

where over 80,000 people perished. There are also other similar memorials”.¹⁸³ Marjan Tepina reflected on the responsibilities involved in the construction of the “Monument to the Revolution” and the objective requirements for its realization. According to him, the significance of such responsibility becomes evident when transitioning from preparation, competitions, and project selections to the actual implementation. Taking the area of Jajinci as one example, he stated: “Another example – Jajinci. Grand ideas, projects, publicity. The reality: after 14 years, this historical monument remains a neglected shooting range. Amidst a provisional structure of timber and jute, in an unarranged environment, stands a sculptural composition that could collapse at any moment”.¹⁸⁴ This conversation shows how society contemplated important issues. Although the situation was not optimal or ideal as we sometimes imagine it today, and although there were negative phenomena that still exist in our society today, there was a broad social dialogue in which all important public and professional factors were included. But further developments show that even this was not enough to bring about change and to mark the memorial park in Jajinci worthily in those years.

The announcement of the grand celebration marking the 20th anniversary of the liberation of Belgrade was made on September 3, 1964. Given that it was a significant jubilee, both traditional and unique programs were planned. Among these was the ceremonial opening of the Memorial Park

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Ibid.

стрелиште. На једном провизорију од грађе и јуте, у неуређеној околини, стоји скулптурална композиција, која може сваког момента да се сруши.¹⁸⁴ Овај разговор показује на који начин је друштво разматрало питања од значаја. Иако стање није било најбоље и идеално, како га данас можда понекад замишљамо, иако су владале негативне појаве које и дан-данас постоје у нашем друштву, постојао је широки друштвени дијалог у који су били укључени сви битни јавни и стручни чиниоци. Али даљи развој догађаја показује да ни то није било довољно да до промене дође и да се Спомен-парк у Јајинцима на достојан начин обележи у тим годинама.

Најава велике прославе 20. годишњице ослобођења Београда објављена је 3. септембра 1964. године. Како је у питању био округли јубилеј, предвиђени су били традиционални, али и специфични програми. Међу њима је била и свечаност отварања Спомен-парка у Јајинцима, на којој је планирано извођење пригодног програма са кантатом специјално компонованом за ову прилику.¹⁸⁵ Затим је, 21. октобра, изашао чланак о томе како је ова свечаност протекла, а кључни простор заузео је део говора Моме Марковића, док о најављеној кантати није било речи, осим констатације да је свечаност била импозантна: „У Јајинцима на домаку Београда, на месту где су за време рата мучене и стрељане хиљаде родољуба, у присуству неколико хиљада грађана, Мома Марковић, члан

Jajinci, where a special program featuring a cantata composed specifically for this occasion was scheduled to be performed.¹⁸⁵ On October 21, an article was published detailing how this ceremony went, with a significant focus on a portion of the speech delivered by Moma Marković. However, there was no mention of the anticipated cantata, aside from the observation that the event was indeed impressive: “In Jajinci, on the outskirts of Belgrade, at the site where thousands of patriots were tortured and executed during the war, in the presence of several thousand citizens, Moma Marković, a member of the Federal Executive Council, inaugurated the Memorial Park”.¹⁸⁶ In his inspired speech, Marković discussed how in 1941, a bloody reckoning began between the occupiers and the “patriots and fighting Belgrade”. This was intended as a warning meant to intimidate, demoralize, and extinguish the fighting spirit of Belgrade, which he describes as a living entity that fiercely resists and fights against both the occupiers and domestic traitors. During this struggle, camps and prisons were established, quickly becoming overcrowded with “Belgrade citizens and patriots” from other regions of the country: “In just two camps, Banjica and Sajmište¹⁸⁷, approximately 190,000 individuals passed

¹⁸⁵ A. D, “Sećanje na događaje i smotra razvitka“, *BORBA*, 3. 9. 1964, 8.

¹⁸⁶ “Spomen-park u slavu 80.000 streljanih rodoljuba“, *BORBA*, 21. 10. 1964, 4.

¹⁸⁷ In the Jewish camp in Zemun (December 8, 1941 – May 10, 1942) and the Reception Camp in Zemun (May 1942 – July 1944), about 39,000 people were detained, of whom over 17,000 died. See dr Milan Koljanin, Asja Drača Muntean, *Logor na Beogradskom sajmištu*, katalog izložbe (Beograd: Memorijalni centar “Staro Sajmište“ 2024), 78. The camp records of the Belgrade-Banjica

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ А. Д, „Сећање на догађаје и смотра развита“, *Борба*, 3.9.1964, 8.

Савезног извршног већа отворио је Спомен-парк.¹⁸⁶ У свом надахнутом говору Марковић је говорио о томе како је 1941. године започет крвави обрачун окупатора са „родољубима и борбеним Београдом“ што је требало да буде опомена која треба да застраши, деморалише и убије борбени дух Београда, о коме говори као о живом бићу које се свим снагама одупире и бори против окупатора и домаћих издајника. У тој борби су отворани логори и затвори који су брзо постајали препуни „Београђана и родољуба“ из других крајева земље: „Само кроз два логора Бањицу и Сајмиште¹⁸⁷, прошло је око 190 хиљада лица од чега је стрељано преко 120.000.“¹⁸⁸ Међутим, „беснило фашистичке звери“ није могло да спречи родољубе у борби за слободу“: „само овде на стрелишту у Јајинцима доведено је са Бањице и других логора и затвора више од 80 хиљада људи, жена и деце, младих и старих, почев од 13 месеци до 85 година. Никад нећемо сазнати тачно колико их је страдало овде. За то се, поред осталог, побринуо и окупатор, јер је,

¹⁸⁶ „Спомен-парк у славу 80.000 стрељаних родољуба“, *Борба*, 21.10.1964, 4.

¹⁸⁷ У Јеврејском логору Земун (8.12.1941 – 10.5.1942) и Прихватном логору Земун (мај 1942 – јул 1944) заточено је било око 39.000 особа, од којих је страдало преко 17.000 људи. В. др Милан Кољанин, Асја Драча Мунтеан, *Лојор на Београдском сајмишту*, каталог изложбе (Београд: Меморијални центар „Старо сајмиште“ 2024), 78. У логорске књиге заточеника Концентрационог логора Београд-Бањица уписано је 23.637 имена у периоду 9.7.1941 – 2.10.1944. Нова истраживања су показала да је кроз страхоте логора на Бањици прошло око 30.000 људи. В. Лојор Бањица – Лојораши 1941–1944, приредили Евица Мицковић и Милена Радојчић, (Београд: Историјски архив Београда, 2009), 24.

¹⁸⁸ „Спомен-парк у славу 80.000 стрељаних родољуба“, *Борба*, н.д., 4.

through, of which over 120,000 were executed”.¹⁸⁸ However, the “fascist beast's rabies” could not deter patriots in their struggle for freedom: “here alone at the execution site in Jajinci, more than 80 thousand people, including men, women, and children, young and old, ranging from 13 months to 85 years, were brought from Banjica and other camps and prisons. We will never know the exact number of those who perished here. This was, among other things, ensured by the occupier, who, in an effort to conceal his crimes, conducted exhumations and incinerated the corpses. As they faced death, our people displayed unparalleled heroism and moral strength. Countless are the examples of those who, singing and shouting for freedom, the Party, and Tito, went to their deaths defying the enemy, sacrificing themselves so that today Yugoslavia would be a socialist, free, independent, and fraternal community of equal¹⁸⁹ nations.”¹⁹⁰ In the second part of the speech, he refers to the significance of the locality itself and the importance it is expected to gain in the coming years. The memorial park is being established “in honor and tribute to those who were tortured and suffered in the infamous camps of Belgrade”, with

Concentration Camp documented 23,637 names during the period from July 9, 1941, to October 2, 1944. Recent research has revealed that around 30,000 individuals endured the horrors of the Banjica camp. See *Banjica Kamp – Logoraši 1941–1944*, priredili Evica Micković i Milena Radojičić, (Beograd: Istorijiski arhiv Beograda, 2009), 024.

¹⁸⁸ “Spomen-park u slavu 80.000 streljanih rodoljuba“, *BORBA*, н.д., 4.

¹⁸⁹ Emphasized by the author.

¹⁹⁰ “Spomen-park u slavu 80.000 streljanih rodoljuba“, *BORBA*, н.д., 4.

да би прикрио своје злочине, вршио ексхумацију и спаљивање лешева. Полазећи у смрт, ови наши људи показивали су беспримерно херојство и моралну снагу. Безбројни су примери оних који су са песмом и поклицима слободи, Партији и Титу одлазили у смрт пркосећи непријатељу, гинули да би данас Југославија била социјалистичка, слободна, независна, братска заједница *равноправних*¹⁸⁹ народа.¹⁹⁰ У другом делу говора осврће се на значај самог локалитета и значај који он у будућим годинама треба да задобије. Сам Спомен-парк подиже се „у славу и част онима који су мучени и страдали у злогласним логорима Београда“, а замисао је да задржи и конзервира у аутентичном стању главна места стрелишта: аутентични приступни пут којим су жртве довођене на стрелиште, само стрелиште, заокружено грудобранима где су убијане и земљиште грудобрана где су закопаване и спаљиване. Заједничке раке ће се обележити дугим потезом симболичним као крв, розаријумом: „Комеморативни простор и приступни пут обогаћује се ликовним делима која се органски уклапају у архитектонска решења: жртвеник са вечитом ватром на месту где су вршена стрељања и главни комеморативни плато који се завршава монументалном зидном пластиком – спомеником као местом за полагање венаца.“¹⁹¹ Ликовни део је предвиђен као друга етапа развоја Спомен-парка, док је прва фаза урађена и на овој свечаности отворена.

¹⁸⁹ Нагласила ауторка.

¹⁹⁰ Спомен-парк у славу 80.000 стрељаних родољуба“, *Борба*, н.д., 4.

¹⁹¹ Исто.

the intention of preserving and conserving the main execution sites in their authentic state: the genuine access path along which the victims were led to the shooting range, the shooting range itself, enclosed by earthworks where the killings occurred, and the land of the earthworks where the bodies were buried and cremated. The common graves will be marked by a long line symbolical as blood, a rosarium: “The commemorative space and access path will be enriched with artistic works that organically integrate into the architectural solutions: an altar with an eternal flame at the site of the shootings and the main commemorative plateau culminating in monumental wall sculpture – a memorial as a place for laying wreaths.”¹⁹¹ The artistic section is planned as the second phase of the memorial park's development, while the first phase has been completed and inaugurated at this ceremony.

Commemoration

The area of the Memorial Park Jajinci has always served as a site for commemorative activities next to the Cemetery of the Liberators of Belgrade and the Tomb of National Heroes at Kalemegdan. A brief article titled “Memorial for the Executed Patriots in Jajinci”, dated May 17, 1952, states: “The day before yesterday, in the village of Jajinci near Belgrade, a memorial service was held in honor of May 15, the Day of Victory of our peoples over the fascist occupiers, to commemorate the 80,000 executed patriots”.

¹⁹¹ Ibid.

Комеморација

Подручје Спомен-парка Јајинци одувек је било место на коме су вршене комеморативне активности, осим комеморација на Гробљу ослободилаца Београда и у Гробници народних хероја на Калемегдану. Кратак чланак под насловом „Спомен стрељаним родољубима у Јајинцима“ од 17. маја 1952. године гласи: „Прекјуче је у селу Јајинцима крај Београда, у част 15. маја, Дана победе наших народа над фашистичким окупаторима одржан помен у знак сећања на 80.000 стрељаних родољуба. Поред чланова породица стрељаних родољуба, помену су присуствовали претставници Градског одбора Савеза бораца и других масовних организација.“¹⁹²

У дужем чланку од 14. фебруара 1954. године, који извештава са прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка под насловом „Први српски устанак задао је ударац феудалном систему и националном ропству“, један од говорника Петар Стамболић Јајинце и Бањицу, Кадињачу и Бубањ у Нишу ставља у контекст места борби из Првог српског устанка наводећи да их она не замрачују већ, напротив, обасјавају упоређујући јунаке прве српске револуције и поновљене борбе против завојевача: „Бањица и Јајинци не помрачују већ обасјавају својом светлошћу јунаштво на коље набијених ‘Влаха’ од Ташмајдана до Стамбол капије. Кадињача пружа руку и Засавици и Љубићу. Према Ђеле-кули са 900 узиданих глава стоји Бубањ са десет хиљада стрељаних

¹⁹² „Спомен стрељаним родољубима у Јајинцима“, *Борба*, 17.5.1952, 5.

In addition to the family members of the executed patriots, the memorial was attended by representatives of the City Committee of the Fighters' Union and other mass organizations.”¹⁹²

In a longer article reporting on the celebration of the 150th anniversary of the First Serbian Uprising, on February 14, 1954, titled “The First Serbian Uprising dealt a blow to the feudal system and national slavery”, one of the speakers, Petar Stambolić, places Jajinci and Banjica, Kadinjača and Bubanj in Niš in the context of the places of battles from the First Serbian Uprising, stating that they do not obscure them but, on the contrary, illuminate them by drawing a comparison between the heroes of the first Serbian revolution and the repeated struggles against conquerors: “Banjica and Jajinci do not obscure but rather illuminate with their light the heroism of those impaled “Vlachs” from Tašmajdan to the Istanbul Gate. Kadinjača extends a hand to Zasavica and Ljubić. In relation to the Skull Tower, which holds 900 embedded skulls, Bubanj stands with ten thousand executed patriots.”¹⁹³ In this manner, a continuity of the warrior and revolutionary spirit has been established between previous generations and the contemporary one, which itself led the fight against the occupiers, but also for the change of the social system: “One hundred and fifty years since the onset of the First Serbian Uprising, our generation, which is both a participant and a contemporary of another – the socialist revolution in Yugoslavia”, is

¹⁹² “Spomen streljanim rodoljubima u Jajincima“, *BORBA*, 17. 5. 1952, 5.

¹⁹³ “Prvi srpski ustanak zadao je udarac feudalnom sistemu u nacionalnom ropstvu“, *BORBA*, 14. 2. 1954, 3.

родољуба.¹⁹³ На овај начин је успостављен континуитет ратничког и револуционарног духа између претходних генерација и тадашње, која је и сама водила борбу и против окупатора и за промену друштвеног система: „Стопедесет година од почетка Првог српског устанка слави наша генерација која је учесник и савременик једне друге – социјалистичке револуције у Југославији“ која је била [...] „дело тешких и крвавих борби низа генерација свих народа Југославије“. „И зато ову значајну годишњицу славе данас сви наши народи уједињени у заједничкој домовини, славе га због тога, што су тешке и крваве борбе, за велико заједничко дело свих народа Југославије, које су вођене под различитим условима и средствима против националног и социјалног ропства и које су победоносно завршене социјалистичком револуцијом, почеле још тада, са Првим српским устанком. [...] Међу српским устаницима налазили су се људи из свих крајева данашње наше државе, из Босне, Македоније, са Косова и из Црне Горе“¹⁹⁴ У оваквом дискурсу се најбоље види како је идеолошки конструисано, али не и истинско и суштинско, „братство и јединство“¹⁹⁵

¹⁹³ „Први српски устанак задао је ударац феудалном систему и националном ропству“, *Борба*, 14.2.1954, 3.

¹⁹⁴ Исто.

¹⁹⁵ У чланку „Хегемонисти’ и ‘Револуционари’: КПЈ/СКЈ и културна елита у Југославији средином 20. века“, Горан Милорадовић наводи да је у питању крилатица која је представљала редуковану Стаљинову тезу о националном питању која је претходно изведена из марксистичког става по коме народ који угњетава друге народе не може бити слободан, имајући у виду ситуацију у Царској Русији. Ова добро позната синтагма изведена је скраћивањем онога о чему је Тито писао у листу *Пролетер* у коме се залагао за братство,

celebrated, which was “ [...] the result of difficult and bloody battles fought by generations of all the peoples of Yugoslavia”. Therefore, this significant anniversary is celebrated today by all our nations united in a common homeland, commemorating it because the difficult and bloody struggles for the great common cause of all the peoples of Yugoslavia, which were waged under various conditions and means against national and social oppression and which culminated in the victorious socialist revolution, began back then, with the First Serbian Uprising. [...] Among the Serbian rebels were people from all regions of our present-day state, from Bosnia, Macedonia, Kosovo, and Montenegro”.¹⁹⁴ In this discourse, one can best observe how the concept of “brotherhood and unity”¹⁹⁵ is ideologically constructed, yet lacks authenticity and substance. This construct has prevented innocent Serbian victims from being identified by their national affiliation, just as it has shielded the perpetrators from the Croatian community: “The loud campaign advocating for brotherhood and unity, the resolution of the national question based on the equality of all nations and nationalities, alongside

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ In the article “‘Hegemonisti’ i ‘Revolucionari’: КПЈ/СКЈ i kulturna elita u Jugoslaviji sredinom 20. veka“, Goran Miloradović states that this is a catchphrase representing a condensed version of Stalin’s thesis on the national question, which was previously derived from the Marxist perspective that a nation oppressing others cannot be free, particularly in light of the situation in Tsarist Russia. This well-known phrase is a shortened form of what Tito wrote in the newspaper *Proleter*, where he advocated for brotherhood, freedom, equality, and unity among the Yugoslav peoples, echoing the slogans of the French bourgeois revolution of 1789, see *Istorija 20. veka*, god. XXVI br. 2/2008, 371–372.

због кога невине српске жртве нису могле да буду именоване по припадности свом народу, као ни злочинци из редова хрватског народа: „Бучна кампања о братству и јединству, решеном националном питању на бази равноправности свих народа и народности, али и њиховог ‘ослобођења од великосрпског угњетавања’, ригорозне законске мере за изазивање националне нетрпељивости и нуђена перспектива бољег живота у социјализму релативизовали су националне анимозитете.“¹⁹⁶

Поводом четрнаест година од ослобођења 20. октобра, објављен је чланак 21. октобра 1958. године, у коме се извештава како су текле комеморативне активности на три локације међу којима је био и споменик родољубима стрељаним у Јајинцима: „Јуче пре подне положени су и венци на споменик родољубима стрељаним у Јајинцима. У име народног одбора Београда венац је положио Божидар Томић. На споменику у Јајинцима, где је стрељано око осамдесет хиљада родољуба, цвеће су положили и ученици осмогодишње школе ‘Жарко Зрењанин’ из Београда.“¹⁹⁷

Поводом 9. маја, Дана победе над фашизмом, 1967. године на насловној страници се нашао краћи чланак о планираним активностима за обележавање овог светског празника. Предвиђена

слободу, равноправност и јединство југословенских народа, у чему чујемо одјеке парола Француске буржоаске револуције из 1789. године, в. *Историја 20. века*, , год. XXVI бр. 2/2008, 371–372.

¹⁹⁶ Момчило Павловић, „Срби у Југославији 1945–1974.“, *Историја 20. века*, год. XXVI бр. 2/2008, 183.

¹⁹⁷ „На дан 14-огодишњице ослобођења нашег главног града Београд одао пошту палим борцима и стрељаним родољубима“, *Борба*, 21.10.1958, 1.

their supposed 'liberation from Greater Serbian oppression', as well as rigorous legal measures aimed at inciting national intolerance, have all served to relativize national animosities”.¹⁹⁶

On the occasion of the fourteenth anniversary of liberation on October 20, an article was published on October 21, 1958, reporting on the commemorative activities that took place at three locations, one of which included the monument to patriots executed in Jajinci: “Yesterday afternoon, wreaths were laid at the monument to the patriots executed in Jajinci. On behalf of the People’s Committee of Belgrade, the wreath was laid by Božidar Tomić. At the monument in Jajinci, where approximately eighty thousand patriots were executed, flowers were also laid by students from the eight-year school “Žarko Zrenjanin” in Belgrade”.¹⁹⁷

On May 9th, the Day of Victory over Fascism, a brief article was featured on the front page in 1967 regarding the planned activities to commemorate this global holiday. Wreath-laying ceremonies were planned at the memorial ossuaries of fallen fighters from the National Liberation War and Red Army soldiers in several locations across Serbia. The residents of the Bačka village of Prigrevica attended the opening of a “truly modern urban memorial reading room” for this occasion,¹⁹⁸ while around 250 students from engineering faculties nationwide traditionally embarked on a march of brotherhood and unity

¹⁹⁶ Momčilo Pavlović, “Srbi u Jugoslaviji 1945–1974.“, *Istorija 20. veka*, god. XXVI br. 2/2008, 183.

¹⁹⁷ “Na dan 14-ogodišnjice oslobođenja našeg glavnog grada Beograda odao poštu palim borcima i streljanim rodoljubima“, *BORBA*, 21. oktobar 1958, 1.

¹⁹⁸ “Proslava Dana pobeде“, *BORBA*, 9. 5. 1967, 1.

су била полагања венаца на спомен-костурнице палих бораца Народноослободилачког рата и црвеноармејаца у неколико места у Србији. Мештани бачког села Пригревице су овим поводом присуствовали отварању „праве велеградски модерне спомен-читаонице“¹⁹⁸, а око 250 студентских факултета из целе земље пошли су традиционално на марш братства и јединства према Кадињачи, док су се свечаности у Београду одвијале на четири локације постављањем венаца, а једна од њих је био и Спомен-парк Јајинци.

Поводом Дана борца, 2. јула 1977. године објављен је кратак извештај у рубрици „Свечаности поводом Дана борца“ о полагању венаца које су спровели представници СУБНОР-а Београда, Југословенске народне армије и Савеза резервних војних старешина на више локација у граду, међу којима је и Спомен-парк у Јајинцима, чиме је свечано обележен овај дан „уз интонирање државне химне и војне почасте на спомен обележјима револуције и ратних страдања“.¹⁹⁹ На споменик у Спомен-парку Јајинци венац је положио генерал-мајор Здравко Димић у име Југословенске народне армије.

Неколико година, различитим поводима, потпредседник Савезног извршног већа Александар Ранковић је понављао устаљене пароле о херојству и жртви наших народа за слободу стављајући страстиште у Јајинцима у контекст борбе. Године 1959, на прослави Дана републике у Краљеву, посебно је нагласио значај Краљева

¹⁹⁸ „Прослава Дана победе“, *Борба*, 9.5.1967, 1.

¹⁹⁹ „Венци на спомен обележја“, *Борба*, 3.7.1977, 6.

towards Kadinjača. Meanwhile, the celebrations in Belgrade unfolded at four different sites where wreaths were laid, one of which was the Memorial Park Jajinci.

On the occasion of the Day of the Fighter, a brief report was published in the section “Ceremonies for the Day of the Fighter” on July 2, 1977, regarding the laying of wreaths conducted by representatives of the SUBNOR (*Federation of Associations of Fighters of the National Liberation War) of Belgrade, the Yugoslav People's Army, and the Association of Reserve Military Officers at several locations throughout the city, including the Memorial Park Jajinci. This event was ceremoniously marked “with the playing of the national anthem and military honors at the memorials dedicated to the revolution and wartime suffering”.¹⁹⁹ General Major Zdravko Dimić laid a wreath at the monument in the Memorial Park Jajinci on behalf of the Yugoslav People's Army.

For several years, on various occasions, the Vice President of the Federal Executive Council, Aleksandar Ranković, repeated the established slogans regarding the heroism and sacrifice of our peoples for freedom, placing the site of execution in Jajinci within the context of the struggle. In 1959, during the celebration of Republic Day in Kraljevo, he particularly emphasized the significance of Kraljevo for the Liberation War and the victims who fell during the horrific reprisals of the occupiers, who always received assistance and support from domestic traitors – Chetniks, collaborators of Nedić, Ljotić, Ustashas, the White Guard, and others, who

¹⁹⁹ “Venci na spomen obeležja“, *BORBA*, 3. 7. 1977, 6.

за ослободилачки рат и његове жртве које су пале у стравичним одмаздама окупатора, који је увек имао помоћ и подршку домаћих издајника – четника, недићеваца, љотићеваца, усташа, беле гарде и других, који је у јесен 1941. године стрељао „преко пет хиљада радника, сељака, жена и деце међу којима и велики број словеначких радника и избеглица из Словеније, Македоније, Војводине, са Косова и Метохије.“²⁰⁰ Ове одмазде су спроведене на основу наредбе више команде бр. 2848/41 у Штабу опуномоћеног командујућег генерала у Србији²⁰¹ а била је примењивана „у свим крајевима наше земље. О томе говоре Јасеновац, Јајинци, Крагујевац, Бегуње, Војводина и многа друга места.“²⁰²

У говору одржаном 3. јула 1961. године у Титовом Ужицу, поводом обележавања 20. годишњице устанка народа Југославије, Ранковић је опет ставио Јајинце у контекст борбе и масовног херојства народа. Подсећајући на непосредне класне, националне и животне задатке, идеје и лозинке које су покренуле „наше народе на борбу за живот и смрт против окупатора и контрареволуције“ оличене у паролама „Смрт фашизму слобода народу“ и „Братство и јединство народа Југославије“, Ранковић наводи да борба „против фашиста и издајника“ није

²⁰⁰ „Све вредности које имамо створене су радом наших људи и зато треба да буду и намењене човеку“, *Борба*, 2.12.1959, 1.

²⁰¹ Силвија Крејковић, *Идентитети Краљеве октобра 1941*, (Београд, Музеј жртава геноцида, 2021), 52.

²⁰² „Све вредности које имамо створене су радом наших људи и зато треба да буду и намењене човеку“, н.д., 1.

in the autumn of 1941 executed: “over five thousand workers, peasants, women, and children, among whom were a large number of Slovenian workers and refugees from Slovenia, Macedonia, Vojvodina, Kosovo, and Metohija”.²⁰⁰ These reprisals were carried out under the orders of the higher command No. 2848/41 at the headquarters of the authorized commanding general in Serbia²⁰¹ and were implemented “in all regions of our country. This is evidenced by Jasenovac, Jajinci, Kragujevac, Begunje, Vojvodina, and many other locations.”²⁰²

In a speech delivered on July 3, 1961, in Titovo Užice, commemorating the 20th anniversary of the uprising of the Yugoslav people, Ranković once again placed Jajinci in the context of the struggle and mass heroism of the people. Reminding the audience of the immediate class, national, and existential tasks, as well as the ideas and slogans that inspired “our peoples to fight for life and death against the occupiers and counter-revolutionaries”, embodied in the slogans “Death to fascism, freedom to the people” and “Brotherhood and unity of the peoples of Yugoslavia,” Ranković asserts that the fight “against fascists and traitors” signified not merely the preservation of bare life but also the creation of a “better future for our peoples”: “[...] Only in this way can one comprehend the significance of Kadinjača, Sutjeska, Pohorje, Kozara, Kalnik, and all the other glorious battles fought in

²⁰⁰ “Sve vrednosti koje imamo stvorene su radom naših ljudi i zato treba da budu namenjene čoveku“, *БОРБА*, 2. 12. 1959, 1.

²⁰¹ Silviya Krejaković, *Identiteti Kraljevo oktobra 1941*, (Beograd, Muzej žrtava genocida, 2021), 52.

²⁰² “Sve vrednosti koje imamo stvorene su radom naših ljudi i zato treba da budu namenjene čoveku“, n.d. 1.

значила само одржавање голог живота већ и стварање „боље будућности наших народа“: „ [...] Само тако се може схватити Кадињача, Сутјеска, Похорје, Козара, Калник и све друге славне битке које су вођене у Србији, Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији, Војводини, на Косову и Метохији. О масовном херојству наших народа сведочи и Јасеновац, Јајинци, Бегуње, масовна страдања и бескомпромисно држање бораца народно-слободилачког покрета у логорима смрти, као и безброј појединачних гробница разасутих по свим кутевима наше земље.“²⁰³

У говору 20. октобра 1963. године, на свечаности поводом завршетка радова на ауто-путу „Братство и јединство“, Ранковић опет помиње Јајинце у контексту стратишта бораца „где је нашло смрт преко 80.000 родољуба, међу којима и младићи и девојке – скоро деца и хиљаде и хиљаде чланова КПЈ и Скоја“²⁰⁴ желећи да окупљену омладину подсети на херојство претходних генерација које су својом храброшћу и жртвом омогућиле не само слободу већ и ново социјалистичко друштво у коме је овакав један догађај могућ.

²⁰³ „Овим спомеником симболизујемо смисао и величину наше револуције“, *Борба*, 4.7.1961.

²⁰⁴ „Висока свест и способност младих генерација да учествују у решавању значајних задатака нашег социјалистичког друштва“, *Борба*, 21.10.1963, 2. СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије.

Serbia, Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia, Vojvodina, and in Kosovo and Metohija. The mass heroism of our peoples is also evidenced by Jasenovac, Jajinci, Begunje, the mass suffering, and the unwavering resolve of the fighters of the national liberation movement in death camps, as well as the countless individual graves scattered throughout every corner of our country.”²⁰³

In another speech delivered in 1963, during the ceremony marking the completion of the Brotherhood and Unity highway on October 20, Ranković once again references Jajinci in the context of the execution site of fighters, “where over 80,000 patriots met their demise, including young men and women – nearly children – as well as thousands and thousands of members of the KPJ and SKOJ”²⁰⁴ with intention to remind the gathered youth of the heroism exhibited by previous generations, whose bravery and sacrifices not only secured freedom but also the establishment of a new socialist society in which such an event is possible.

Other

The first article of the corpus is dated December 10, 1946, and is titled “THE BEGINNING OF THE TRIAL OF THE GESTAPO MEMBERS BEFORE THE MILITARY COURT OF BELGRADE. Fascist General Maissner and 21 other war criminals are held

²⁰³ “Ovim spomenikom simbolizujemo smisao i veličinu naše revolucije“, *BORBA*, 4. 7. 1961.

²⁰⁴ “Visoka svest i sposobnost mladih generacija da učestvuju u rešavanju značajnih zadataka našeg socijalističkog društva“, *BORBA*, 21. 10. 1963, 2. SKOJ – League of Communist Youth of Yugoslavia.

Остало

Први чланак корпуса је датиран на 10. децембар 1946. године са насловом „ПОЧЕТАК СУЂЕЊА ГЕСТАПОВЦИМА ПРЕД ВЕЋЕМ ВОЈНОГ СУДА ЗА ГРАД БЕОГРАД – Фашистички генерал Мајснер и још 21 ратни злочинац одговарају за зверства која су извршили у Србији“. У обимном чланку извештава се да је „јуче у Београду пред већем Војног суда за град Београд отпочело суђење групи од 22 ратна злочинца који су за време окупације Србије били на челу Гестапоа.“²⁰⁵ Председник Већа Војног суда за град Београд капетан Вук Гучетић најпре је прочитао генералије оптужених, а затим се прешло на читање оптужнице у којој се наводи како је спровођен унапред припремљен план уништења народа Југославије са фокусом на делатност Гестапоа: „Још немачке трупе нису кроз све улице градова Србије ни прошле, већ су Гестаповци за собом оставили крвави траг. Своју делатност Гестапо је отпочео у Банату, где су, захваљујући петој колони, преко ноћи никле организоване формације немачке полиције и Гестапоа. Отпочела је бесомучна хајка на недужно становништво. [...] На конференцији одржаној 4. јуна 1941. године у Загребу створен је план за масовно истребљење Словенаца. Тај план је и извршен. [...] Од 22 јуна 1941 године Гестапо почиње са још бесомучнијим прогоном народа Србије. Командант Србије генерал Шредер одржао је тога

²⁰⁵ „ПОЧЕТАК СУЂЕЊА ГЕСТАПОВЦИМА ПРЕД ВЕЋЕМ ВОЈНОГ СУДА ЗА ГРАД БЕОГРАД – Фашистички генерал Мајснер и још 21 ратни злочинац одговарају за зверства која су извршили у Србији“, *Борба*, 10.12.1946, 7.

accountable for the atrocities committed in Serbia.” The extensive article reports that “yesterday in Belgrade, the trial of a group of 22 war criminals commenced before the Military Court of Belgrade, who were at the forefront of the Gestapo during the occupation of Serbia.”²⁰⁵ The President of the Military Court for the City of Belgrade, Captain Vuk Gučetić, first read the general information about the accused, after which the indictment was read. The indictment details how a premeditated plan for the destruction of the people of Yugoslavia was executed, with a particular emphasis on the activities of the Gestapo: “Even before the German troops had passed through all the streets of Serbian cities, the Gestapo agents had already left a bloody trail behind them. The Gestapo began its operations in Banat, where, aided by the fifth column, organized formations of the German police and Gestapo emerged overnight. A relentless campaign against the innocent population has begun. [...] At a conference held on June 4, 1941, in Zagreb, a plan for the mass extermination of Slovenes was devised. This plan was carried out. [...] From June 22, 1941, the Gestapo began an even more ruthless persecution of the Serbian people. On that day, the commander of Serbia, General Schröder, held a conference with representatives of the Gestapo. The purpose of this conference was to assess the newly emerged situation regarding Germany's attack on the Soviet Union. The outcome of this conference resulted in further arrests, persecutions, and murders of patriots and innocent civilians. New camps and prisons

²⁰⁵ “POČETAK SUĐENJA GESTAPOVCIMA PRED VEĆEM VOJNOG SUDA ZA GRAD BEOGRAD - Fašistički general Majšner i još 21 ratni zločinac odgovaraju za zverstva koja su izvršili u Srbiji“, *BORBA*, 10. decembar 1946, 7.

дана конференцију са претставницима Гестапоа. Ова конференција је имала задатак да испита нову насталу ситуацију у вези са нападом Немачке на Совјетски Савез. Последица ове конференције била су нова хапшења, прогони и убиства родољуба и невиног становништва. Никли су нови логори и затвори који су се за кратко време напунили људима, женама, децом. Отпочела су масовна стрељања. Бањица, Јајинци, Крагујевац, Краљево и многа друга места сведоче о зверствима нациста и крвавој делатности Гестапоа у Србији.²⁰⁶ Дакле, Јајинци се овде помињу као једно место страдања међу многим другим местима на којима су почињени крвави осветнички масакри над цивилним становништвом. До краја чланка нема више помена овог места.

У чланку из 1947. године наилазимо на текст који указује на више ствари када је реч о односу према месту страдања непосредно у годинама након завршетка рата. У питању је извештај са управо завршеног Балканског шампионата у гађању: „Последњег дана водила се узбудљива борба између мађарских и југословенских стрелаца“ гласи наслов текста од 22. септембра. Ништа не би било необично да се ово такмичење није одржало на простору које је пре рата служило као војно стрелиште Краљевске војске, али које је за време рата пре само четири године постало последње место живота хиљадама мушкараца, жена, деце чија ће тела најпре бити бачена у масовне гробнице, а затим и спаљена како би се прикрио злочин. Међутим, то није била препрека да се оно поново

²⁰⁶ Исто.

were established, quickly filling with people, including women and children. Mass executions commenced. Locations such as Banjica, Jajinci, Kragujevac, Kraljevo, and many others bear witness to the atrocities committed by the Nazis and the bloody actions of the Gestapo in Serbia.”²⁰⁶ Thus, Jajinci is mentioned here as one site of suffering among numerous others where brutal retaliatory massacres against the civilian population took place. There is no further mention of this location by the end of the article.

In an article from 1947, we come across a text that highlights several aspects regarding the attitude towards the site of suffering in the immediate years following the end of the war. The text is a report on the recently concluded Balkan Championship in shooting: “On the last day, an exciting competition took place between Hungarian and Yugoslav shooters,” states the title of the text dated September 22. There would be nothing unusual about this competition if it had not been held in an area that, before the war, served as a military shooting range for the Royal Army, but which, during the war just four years earlier, had become the final resting place for thousands of men, women, and children, whose bodies would first be thrown into mass graves and then burned to conceal the crime. However, this did not prevent the site from being repurposed for its original function as a shooting range after the war, where a sporting event was held that attracted not only Yugoslav competitors but also shooters from across the entire Balkan region: “For three days, the shooting range in Jajinci near Belgrade was the scene of intense competition for the title of

²⁰⁶ Ibid.

након рата приведе намени стрелишта и ту одржи спортска манифестација која ће окупити не само југословенске, већ стрелце са читавог Балкана: „Три дана је било стрелиште Јајинци код Београда поприште напете борбе за победника овогодишњег Балканског шампионата у гађању“²⁰⁷ једина је реченица у којој се помиње назив стрелишта. Имајући у виду шта се дешавало на делу подручја тог терена, може се закључити да је одабир места био неадекватан.

Године 1957. Спомен-парк Јајинци се нашао у плану Координационе комисије Народног одбора међу комплексима за најважнија пошумљавања околине Београда у периоду од пет наредних година²⁰⁸ а 1978. у оквиру акције горана²⁰⁹.

Године 1961. нашао се и у песми коју је написао Мишо Бољановић, ученик VII разреда Основне школе „Франце Прешерн“ из Београда поводом 20. октобра, Дана ослобођења Београда. Песма „Слободарски Београд“ је објављена у рубрици „Мали Кекец“.

Слободарском Београду

Многе туђинске хорде
Хтедоше да те скрше,
Ал' на бедему твоме
Узалуд крв своју лише.
Никада робов'о ниси.
Упркос огња и мача!
Твоји су синови храбро

²⁰⁷ „Последњег дана водила се узбудљива борба између мађарских и југословенских стрелаца“, *Борба*, 22.9.1947, 7.

²⁰⁸ „Петогодишњи план пошумљавања“, *Борба*, 17.4.1957, 6.

²⁰⁹ „За чистији ваздух“, *Борба*, 21.12.1978, 10.

this year's Balkan Championship in shooting”²⁰⁷, is the only sentence that mentions the name of the shooting range. Considering the events that transpired in that area, it can be concluded that the choice of location was inappropriate.

In 1957, the Memorial Park Jajinci was included in the plan of the Coordinating Commission of the People's Committee among the most important complexes for the afforestation efforts in the vicinity of Belgrade over the subsequent five years²⁰⁸ and in 1978, as part of the Gorani people campaign.²⁰⁹

The song written in 1961 by Mišo Boljanović, a seventh-grade student at the “Franc Prešeren” elementary school in Belgrade, commemorates October 20th, the day of Belgrade's liberation. The poem titled “Libertarian Belgrade” was published in the column Mali Kekec.

To libertarian Belgrade

Many foreign hordes
Sought to crush you,
But at your rampart
They shed their blood in vain.
You were never a slave.
Despite fire and sword!
Your sons bravely
Rushed towards the conqueror!
And who knows how many times
Blood is being shed for you.

²⁰⁷ “Poslednjeg dana vodila se uzbudljiva borba između mađarskih i jugoslovenskih strelaca“, *BORBA*, 22. 9. 1947, 7.

²⁰⁸ “Petogodišnji plan pošumljavanja“, *BORBA*, 17. 4. 1957, 6.

²⁰⁹ “Za čistiji vazduh“, *BORBA*, 21. 12. 1978, 10.

Хрлили на освајача!
И ко зна по који пут
За тебе крв се лије.
Историја то само памти
славне ти венце вије.
Бунтовног душман те памти,
Мој слободарски граде,
За нашу слободу, за тебе
Безброј жртава паде.

А кад кроз борбу,
из ноћи Двдесети октобар свану,
Застава слободе се вину
На древном Калемегдану.
Пролетери донеше слободу
Граду на Дунаву и Сави
И после кржаве битке
Београд победу слави!
Из овог последњег боја
Заблиста слободан град,
Крвљу се улице праше,
Чистећи тирански траг.
А „Гробље ослободилаца“,
Јајинци и Сајмиште
Памте и опомињу нас
На твоје славно попримште.²¹⁰

У чланку од 12. фебруара 1962. године у рубрици о београдским комуналним вестима нашао се текст „Изградња Спомен-парка Јајинци“ у коме се наводи да је у „овом новом парку у околини Београда“²¹¹ прошле године поплочано око 4.500 квадратних метара стаза и платоа, да је набављено

²¹⁰ „Слободарском Београду“, *Борба*, 20.10.1961, 6.

²¹¹ „Нови застори улица“, *Борба*, 12.2.1962, 6.

History only remembers it
Weaving glorious wreaths for you.
As rebellious the enemy remembers you,
My libertarian city,
For our freedom, for you,
Countless victims fell.

And when through struggle,
From the night, the twentieth
of October dawned,
The flag of freedom soared
In the ancient Kalemegdan.
Proletarians brought freedom
To the city on the Danube and Sava
And after a bloody battle
Belgrade is celebrating victory!
From this last battle
A free city shone bright,
The streets were washed with blood,
Cleansing the tyrannical trace.
The “Graveyard of Liberators”,
Jajinci and Sajmište
Remember and remind us
Of your glorious battlefield.²¹⁰

In the article from February 12, 1962, within the section dedicated to municipal news in Belgrade, there is a text titled “Construction of the Memorial Park Jajinci”, which states that “this new park located in the vicinity of Belgrade,”²¹¹ approximately 4,500 square meters of pathways and plazas were paved last year, 2,500 stone slabs have been procured and are awaiting

²¹⁰ “Slobodarskom Beogradu“, *BORBA*, 20. 10. 1961, 6.

²¹¹ “Novi zastori ulica“, *BORBA*, 12. 2. 1962, 6.

2.500 камених плоча које чекају на уградњу, да је поправљено 4.200 квадратних метара приступног пута и постојећих стаза и да је бетонирана подлога степеништа и постављено 500 метара степеништа. У парку су завршени главни земљани радови, израђени травњаци и засађене саднице храста, брезе, јавора, јасена и украсног шибља као и инсталације за електрично осветљење, постављени канделабри и постављено 605 метара водоводне мреже. У овом извештају уочавамо да нема помена о томе зашто је ово место историјски важно, већ се о њему говори као о обичном парку, новом месту за одмор Београђана у контексту недовољне пошумљености града иако у поднаслову стоји да је у питању Спомен-парк. Ови радови су били део прве фазе изградње Спомен-парка који је, како смо раније видели, свечано отворен 1964. године поводом двадесете годишњице од ослобођења Београда.

Седмог октобра исте године у рубрици „У свету књига“ излази чланак у коме се представља нови десети број часописа *Дело* у коме се Јајинци помињу као инспирација у песничком смислу: „Песнике у овом броју ‘Дела’ представљају Љубомир Симовић, Радован Павловски, Ботомил Ђузел и Петар Цветковић. Први међу њима, са четири песме које значе интимну и интимно дубоку поетску евокацију једног тренутка историје људског страдања (Јајинци 1941–1944), остаје у пределима својих ранијих, виђених трагања, али освежава упорном тежњом за пунијим, садржајним димензијама речи.“²¹²

²¹² „У свету књига *Дело* Број 10“, *Борба*, 7.10.1962, 10.

installation, 4,200 square meters of the access road and existing paths have been repaired, and the foundation of the staircase has been concreted with 500 meters of stairs installed. The main earthworks in the park have been completed, lawns have been established, and saplings of oak, birch, maple, ash, and ornamental shrubs have been planted, along with the installation of electric lighting, the placement of candelabras, and the installation of 605 meters of water supply network. In this report, we note that there is no mention of the historical significance of this site; rather, it is referred to merely as an ordinary park, a new recreational area for the residents of Belgrade, in the context of the city's insufficient afforestation, despite the subtitle indicating that it is a memorial park. These works were part of the first phase of the construction of the memorial park, which, as previously noted, was ceremoniously opened in 1964 to commemorate the twentieth anniversary of the liberation of Belgrade.

On October 7th of the same year, an article was published in the column “In the World of Books” that introduces the new tenth issue of the magazine *Delo*, in which the Jajinci is mentioned as a source of poetic inspiration: “The poets featured in this issue of *Delo* include Ljubomir Simović, Radovan Pavlovski, Bogomil Đuzel, and Petar Cvetković. The first among them, with four poems that signify an intimate and profoundly deep poetic evocation of a moment in the history of human suffering (Jajinci 1941–1944), remains within the realms of his earlier, familiar explorations, yet refreshes them with a persistent quest for fuller, more substantial dimensions of language.”²¹²

²¹² “U svetu knjiga *Delo* No. 10“, *BORBA*, 7. 10. 1962, 10.

У рубрици „Београдска хроника“, у чланку „Јајинци село без сељака“ од 21. октобра 1974. године, аутор чланка представља село Јајинце – његове географске и демографске специфичности, историјат места и данашње урбанистичко и социјално стање. Посебан сегмент чланка представља део са поднасловом „За 80.000 стрељаних – 80.000 садница“ који је праћен већом фотографијом рељефа на улазу у комплекс из 1951. године, испод које је написано: „На овом месту је у Другом светском рату стрељано 80.000 родољуба“²¹³. Текст почиње реченицом под наводницима: „Овде у Јајинцима од руке немачког окупатора пало је смрћу мученика 80.000 бораца за слободу Југославије. Овај натпис на плочи подсећа на дане када је из бањичког логора, кроз који је прошло 100.000 затвореника, доведено у Јајинце и убијено 80.000 родољуба. Осталих 20.000 пребачено је у току рата у концентрационе логоре у Немачкој где им се замео сваки траг.“ Након тога следе делови из извора аутора Милана Јанковића „Кратак преглед историје Јајинаца“ у којима се описује положај страстишта и процес стрељања: „Војно стрелиште било је близу крагујевачког пута, доста пространо, а уз то сакривено шумом. За окупаторе и њихове слуге то је било идеално место за сакривање злочина. У том простору изграђене су две бараке за 48 војника немачке војне полиције и 100 затвореника који су копали раке и затрпавали лешеве... Процес стрељања био је језиво суров. Док су једни стрељани, други су чекали иза бараке. Пре стрељања затвореницима су

²¹³ „Јајинци село без сељака“, *Борба*, 21.10.1974, 7.

In the Belgrade Chronicle section, the article “Jajinci: selo bez seljaka (*Jajinci: A Village Without Villagers),” from October 21st, 1974, presents the village of Jajinci, detailing its geographical and demographic characteristics, the history of the area, and its current urban and social conditions. A notable segment of the article is a subsection titled “За 80.000 streljanih – 80.000 sadnica (*For 80,000 Executed – 80,000 Seedlings),” accompanied by a larger photograph of the relief at the entrance to the complex from 1951, beneath which is inscribed: “At this site, 80,000 patriots were executed during the Second World War.”²¹³ The text begins with a sentence in quotation marks: “Here in Jajinci, at the hands of the German occupier, 80,000 fighters for the freedom of Yugoslavia died martyrs.” This inscription on the plaque serves as a reminder of the days when 80,000 patriots were brought from the Banjica camp, through which 100,000 prisoners passed, and executed in Jajinci. The remaining 20,000 were transferred during the war to concentration camps in Germany, where every trace of them was erased. Following this, excerpts from the work of Milan Janković, “*Kratak pregled istorije Jajinaca*,” describe the site of the execution and the shooting process: “The military shooting range was located near the road to Kragujevac, quite spacious and hidden by forest. For the occupiers and their collaborators, it was an ideal location for concealing their crimes. In this area, two barracks were constructed for 48 soldiers of the German military police and 100 prisoners who dug graves and buried the corpses... The execution process was horrifically brutal. While some were being

²¹³ “Jajinci selo bez seljaka“, *BORBA*, 21. 10. 1974, 7.

скидали прстење, минђуше чак и златне зубе...“²¹⁴ Као закључак стоји да на ово, једно од највећих губилишта у нашој земљи у Другом светском рату, подсећа и 80.000 садница.

У чланку „Неухватљива птица“ од 3. фебруара 1974. године аутор Слободан Марковић доноси репортажу о свом пријатељу, уметнику Стевану Боднаруву чији се рељеф налази на улазу у Спомен-парк Јајинци, што ће бити поменуто између осталих његових дела међу јавним споменицима.

Спомен-парк Јајинци, највеће губилиште окупирани Србије, није било заборављено у званичној политици памћења. У њему су се редовно одржавале комеморативне активности, радило се на његовом уређењу, а планови и конкурси за осмишљавање његовог уређења су постојали од периода непосредно након завршетка рата. Међутим, све то није било на таквом нивоу да би ово место подигло на виши ступањ значаја и препознатљивости у атласу места страдања у нашој земљи који је, нажалост, пун таквих места. Борци родољуби и политички непријатељи окупатора, невини цивили, жене, деца, стари, Срби, Јевреји, Роми, сви који су ту страдали, заслужују достојно сећање и помињање које неће оскрнавити, прикрити или замаглити њихово страдање из било ког разлога. Сам Спомен-парк Јајинци, као културно добро и знаменито место, заслужује пажњу и бригу свих нас – и државе, и Музеја жртава геноцида коме је оно додељено на старање, и шире јавности, и грађана који га посећују – како бисмо показали да смо научили лекције из прошлости

²¹⁴ Исто.

shot, others waited behind the barracks. Before the execution, the prisoners were stripped of their rings, earrings, and even gold teeth...“²¹⁴ The conclusion states that even the 80,000 seedlings are a reminder of one of the largest execution sites in our country during the Second World War.

In the article “*Neuhvatljiva ptica*,” dated February 3, 1974, the author Slobodan Marković presents a report on his friend, the artist Stevan Bodnarov, whose relief is located at the entrance to the Memorial Park Jajinci, which will be mentioned alongside other works among public monuments.

The Memorial Park Jajinci, the largest site of mass execution in occupied Serbia, has not been overlooked in the official memory policy. Commemorative activities have been regularly held there, efforts have been made to enhance its appearance, and plans and competitions for its design have existed since the period immediately following the end of the war. However, all of this has not reached a level sufficient to elevate this site to a higher degree of importance and recognition within the atlas of suffering locations in our country, which, unfortunately, is filled with such sites. Patriotic fighters and political adversaries of the occupiers, innocent civilians, women, children, the elderly, Serbs, Jews, Roma — everyone who suffered there deserves a dignified remembrance and acknowledgment that will not desecrate, conceal, or obscure their suffering for any reason. The Memorial Park Jajinci, as a cultural heritage site, is a significant location that warrants the attention and care of all of us – including the state, the Genocide Victims Museum to which it has been

²¹⁴ Ibid.

и да смо се променили колективно као друштво и постали прави и достојни чувари сећања на наше страдале претке. А таква промена почиње променом свакога од нас појединачно, вођеног љубављу и одговорношћу за себе и друге.

Периодика:

Борба 1946–1978, доступно на <https://pretraziva.rs/pretraga>.

Литература:

Асман, Алаида. *Облици заборава*, Београд: Чигоја штампа, 2018.

Јовановић, Бојан. *Памћење и самозаборав*, Београд: Дерета, 2018.

Лајбеншпергер, Ненад. *Жртве Другог светског рата у Југословенској држави (1945–1980)*. Необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2019, pdf.

Павловић, Момчило. „Срби у Југославији 1945–1974.“. У: *Историја 20. века*. Уредник Бојан В. Димитријевић, 182–271. Београд: Институт за савремену историју, 2008.

Норватинчић, Санја. „Повјест немogućег споменика, подизање споменика жртвима пашизма у Јајинцима“. У: *Анали Галерије Антуна Аугустинчића*. Уредник Бојидар Пејковић, 261–282. Кланјец: Галерија Антуна Аугустинчића, 2015.

Речници и лексикони

Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета, 1980, pdf.

entrusted, the broader public, and the citizens who visit it – to demonstrate that we have learned lessons from the past and that we have collectively transformed as a society, becoming true and worthy guardians of the memory of our suffering ancestors. Such a transformation begins with the individual change of each one of us, guided by love and a sense of responsibility for ourselves and for others.

Periodical:

BORBA 1946–1978, available on <https://pretraziva.rs/pretraga>.

Литература:

Asman, Alaida. *Oblici zaborava*, Beograd: Čigoja štampa, 2018.

Jovanović, Bojan. *Pamćenje i samozaborav*, Beograd: Dereta, 2018.

Lajbenšperger, Nenad. *Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945-1980)*. Unpublished doctoral dissertation, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 2019, pdf.

Pavlović, Momčilo. “Srbi u Jugoslaviji 1945–1974.”. In: *Istorija 20. veka*. Editor Bojan V. Dimitrijević, 182 – 271. Beograd: Institut za savremenu istoriju, year 2008.

Horvatinić, Sanja. “Povjest nemogućeg spomenika, podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima”. In: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*. Editor Božidar Pejković, 261–282. Klanjec: Galerija Antuna Augustinčića, 2015.

Dictionaries and lexicons

Vujaklija, Milan. “*Leksikon stranih reči i izraza*”, Beograd: Prosveta, 1980, pdf.

Речник српскохрватског књижевног језика, књига друга Ж–К (косиште), друго фототипско издање, Нови Сад–Загреб: Матица српска, 1990.

Речник српскохрватског књижевног језика, књига прва А–Е, друго фототипско издање, Нови Сад–Загреб: Матица српска, 1990.

Извори са интернета:

„Историјски дан за Музеј жртава геноцида“. Доступно на <https://www.muzejgenocida.rs/2023/10/01/istorijsk-dan-za-muzej-zrtava-genocida/>. Приступљено 11.2.2025.

Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga druga Ž – K (kosište), drugo fototipsko izdanje, Novi Sad-Zagreb: Matica Srpska, 1990.

Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga prva A – E, drugo fototipsko izdanje, Novi Sad-Zagreb: Matica Srpska, 1990.

Internet sources:

“Istorijski dan za Muzej žrtava genocida”. Available on <https://www.muzejgenocida.rs/2023/10/01/istorijsk-dan-za-muzej-zrtava-genocida/>. Accessed 11. 2. 2025.

Јасмина Тутуновић Трифунов,
виша кустоскиња у Музеју жртава геноцида

ТРАГОМ ПОРОДИЧНЕ ФОТОГРАФИЈЕ: СЕЋАЊЕ НА СТРАДАЛЕ ЦИВИЛЕ У ЛОГОРИМА ТРЕЋЕГ РАЈХА

З аједничка фотографија породице Божанић из Гуче, снимљена на породичном имању пре лета 1943. године, уз емотивну вредност за њихове потомке, истовремено је и значајно сведочанство о страдању цивилног становништва у окупираној Србији у току Другог светског рата.

У предањима мештана драгачевског краја и даље живе сећања на стравичне ратне злочине, које су, током Другог светског рата, од пролећа 1943. године, заједно са војницима Трећег рајха, извршили припадници бугарске окупационе војске²¹⁵. Уз масовна и појединачна убиства, физичка

²¹⁵ Због неповољне ситуације на Источном фронту, крајем 1941. године немачка врховна команда је била приморана да три дивизије (113, 322. и 717.) повуче из подручја окупиране Србије и да контролу над јужном Србијом препусти бугарској окупационој војсци. Почетком јануара 1942. године, 6, 17. и 21. бугарска дивизија заузеле су јужну и источну Србију, а током 1943. године је значајно повећан број бугарских војника на поменутој територији, али и у Западној Србији. Из градова у којима су били стационирани, упадали су у сеоска подручја. Више у: Радисав С. Недовић, *Чачански крај у*

Jasmina Tutunović Trifunov, Senior Curator,
Genocide Victims Museum

TRACING THE PATH OF A FAMILY PHOTOGRAPH: REMEMBERING THE CIVILIANS WHO DIED IN THE CAMPS OF THE THIRD REICH

The family photograph of the Božanić family from Guča, taken on their family estate before the summer of 1943, holds emotional significance for their descendants while also serving as an important testament to the suffering of the civilian population in occupied Serbia during the Second World War.

In the traditions of the residents of the Dragačevo region, memories of the horrific war crimes persist, which were committed by members of the Bulgarian occupation army alongside soldiers of the Third Reich, starting in the spring of 1943 during the Second World War.²¹⁵ Along with mass and individual

²¹⁵ Due to the unfavorable situation on the Eastern Front, by the end of 1941, the German high command was forced to withdraw three divisions (113, 322, and 717) from the occupied territory of Serbia and to cede control of southern Serbia to the Bulgarian occupying army. At the beginning of January 1942, the 6th, 17th, and 21st Bulgarian divisions occupied southern and eastern Serbia, and throughout 1943, there was a significant increase in the number of Bulgarian soldiers in the aforementioned territory, as well as in Western Serbia. From the cities where they were

Фотографија породице Божанић из Гуче, снимљена пре Другог светског рата. Војислав (Чедомир) Божанић (1900-1943), са брковима, седи четврти с лева; Милан (Војислав) Божанић (1922-1943/1944?), на фотографији стоји у средини; Стојан (Војислав) Божанић (1926-2014), на фотографији стоји, први са десне стране. Приватно власништво

Photo of the Božanić family from Guča, taken before the Second World War. Vojislav (Čedomir) Božanić (1900-1943), with a mustache, sitting fourth from the left; Milan (Vojislav) Božanić (1922-1943/1944?), in the photo he is standing in the middle; Stojan (Vojislav) Božanić (1926-2014), in the photo he is standing, first on the right. Private property.

злостављања, пљачку и паљење имовине, по чему су посебно остали упамћени у Драгачеву, заједно са немачким окупационим властима, вршили су хапшења и присилна одвођења цивилног становништва у бројне логоре Трећег рајха.

У казним експедицијама, које су за циљ имале обрачун са партизанским снагама Народно-ослободилачке војске Југославије (НОВЈ)²¹⁶, освету због напада јединица Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) на окупаторске војнике, али и континуирано застрашивање и пљачку цивилног становништва, у августу 1943. године, бугарски војници су у драгачевском крају заробили бројне цивиле и на лицу места их предали немачким окупационим властима²¹⁷. Они су, као таоци, 26. августа 1943. депортовани у Концентрациони

killings, physical abuse, robbery, and arson of property, which are particularly remembered in the region of Dragačevo, they conducted arrests and forced deportations of the civilian population to numerous camps of the Third Reich, in collaboration with the German occupying authorities.

In punitive expeditions aimed at confronting the partisan forces of the Yugoslav National Liberation Army (NOVJ)²¹⁶, seeking retribution for the attacks by the Yugoslav Army in the Homeland (JVuO) against occupying soldiers, as well as the ongoing intimidation and plundering of the civilian population, Bulgarian soldiers captured numerous civilians in the Dragačevo region in August 1943 and handed them over to the German occupying authorities on-site.²¹⁷ On August 26, 1943, they were deported as hostages to the

НОБ. Слободари на страјатиштима, (Чачак: Студио за нови дизајн: Окружни и општински одбори СУБНОР-а Чачка, Лучана и Горњег Милановца, 2009), 274. О злочинима бугарске окупационе војске на територији Србије у Другом светском рату, више у: Димитрије Кулић. Бугарска окупација Србије 1941-1944. Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том I и II, (Београд: Јустисија, 1993).

²¹⁶ Почетком августа 1943. године, 24. бугарска пешадијска дивизија започела је акције против Шумадијског батаљона, Космајског и Чачанског партизанског одреда. Због одмазде за убијене војнике, извршили су злочине на територији Драгачева и ивањичког краја, палили домаћинства и ухапсили бројне таоце. Више у: Boro Mitrovski i Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji: 1941-1945*, (Beograd: Međunarodna politika, 1971).

²¹⁷ У организованим хапшењима домаћег становништва и депортацијама у логоре, био је ангажован целокупан окупациони апарат Трећег рајха, уз активну помоћ колаборационистичких власти. Више у: Евица Мицковић и Горан Давидовић, прир. *Логор Ванјца 1941-1944. Заточеници с подручја Чачка и Лучана*, (Чачак: Београд: Међуопштински историјски архив Чачак: Историјски архив Београд, 2011), 13-14.

stationed, they raided rural areas. More in: Radislav S. Nedović, *Čačanski kraj u NOB. Slobodari na stratištima*, (Čačak: Studio za novi dizajn: Okružni i opštinski odbori SUBNOR-a Čačka, Lučana i Gornjeg Milanovca, 2009), 274. About the crimes of the Bulgarian occupation army on the territory of Serbia in the Second World War, more in: Dimitrije Kulić. *Bugarska okupacija Srbije 1941-1944. Zločini genocida Prvog bugarskog okupacionog korpusa u Srbiji*. tom I i tom II, (Beograd: Justicija, 1993).

²¹⁶ In early August 1943, the 24th Bulgarian Infantry Division commenced operations against the Šumadija Battalion, as well as the Kosmaj and Čačak partisan units. In retaliation for the soldiers who had been killed, they perpetrated atrocities in the regions of Dragačevo and Ivanjica, burning down homes and capturing numerous hostages. More in: Boro Mitrovski i Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji: 1941-1945.*, (Beograd: Međunarodna politika, 1971).

²¹⁷ In the organized arrests of the local population and deportations to camps, the entire occupation apparatus of the Third Reich was engaged, with active assistance from the collaborating authorities. More in: Evica Micković, Goran Davidović, Ed. *Logor Vanjica 1941-1944. Zatočnici s područja Čačka i Lučana*, (Čačak: Beograd: Međuopštinski istorijski arhiv Čačak: Istorijski arhiv Beograd, 2011), 13-14.

логор Београд – Бањица²¹⁸, у коме је, током Другог светског рата, било заточено 261 лице из некадашњег Драгачевског среза²¹⁹. Међу таоцима су били и Војислав Божанић из села Гуча, заробљен у свом домаћинству, заједно са синовима Миланом и Стојаном. У време хапшења, бавили су се земљорадњом и нису били симпатизери или припадници ниједног покрета отпора (НОВЈ, ЈВуО). Од њих тројице, једино је Стојан преживео Други светски рат и, по повратку из заточеништва у Концентрационом логору Маутхаузен (Mauthausen), успео да се врати кући. Војислав је стрељан у логору на Бањици, а Милан је уморен у систему КЛ Маутхаузен²²⁰. У разговору са потомцима²²¹ и упоређивањем података из референтне литературе, стручњаци Музеја жртава геноцида покушали су да реконструишу њихов живот након хапшења у августу 1943. године, као и да их препознају на породичној фотографији.

Војислав Божанић (са брковима, седи, четврти слева), син јединац Чедомира и Ановке (Анђелке), рођен је 1900. године у Гучи. До хапшења од стране

Belgrade-Banjica Concentration Camp²¹⁸, where, during the Second World War, 261 individuals from the former Dragačevo district were detained.²¹⁹ Among the hostages was Vojislav Božanić from the village of Guča, who was captured at his home along with his sons Milan and Stojan. At the time of their arrest, they were engaged in agriculture and were neither sympathizers nor members of any resistance movements (NOVJ, JVuO). Of the three, only Stojan survived the Second World War and, upon returning from captivity in the Mauthausen concentration camp, managed to return home. Vojislav was executed in the Banjica camp, while Milan was worked to death in the Mauthausen camp system.²²⁰ In conversations with descendants²²¹ and comparing data from reference literature, experts from the Genocide Victims Museum tried to reconstruct their lives after arrest in August 1943, as well as to identify them in a family photograph.

Vojislav Božanić (with a mustache, sitting fourth from the left), the only son of Čedomir and Anovka (Anđelka), was born in 1900 in Guča. Until his arrest

²¹⁸ У току лета 1943. године, у КЛ Београд-Бањица депортовани су земљорадници из читаве Србије, заробљени као таоци у рацијама окупаторске војске. Међу њима су били и становници Гуче. Види: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, II (Beograd: Institut za savremenu istoriju-KIZ „Marketing-Pres“, 1989), 40.

²¹⁹ Радисав С. Недовић, *Чачански крај 1941–1945. Чачани и Драгачевци логораша Бањице*, (Чачак: Јел-Мил: Штампарија „Бајић“: Градски одбор СУБНОР-а Чачак: Општински одбор СУБНОР-а Лучани, 2012), 11, 16.

²²⁰ Исто, 23: Из села Гуча у логору на Бањици је било заточено 51 лице, од којих је 23 преминуло у бањичком или другим логорима Трећег рајха.

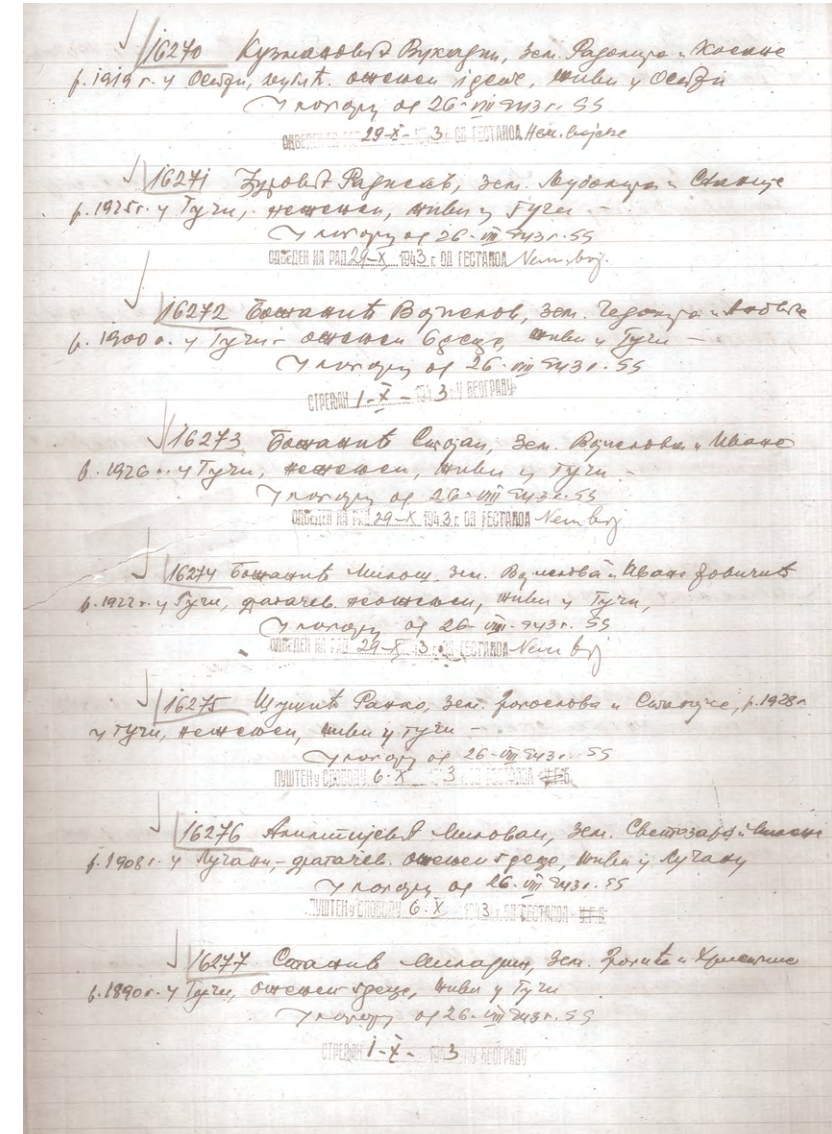
²²¹ Разговор са унукама Војислава Божанића, Емилијом Трифунов и Кринком Божанић, 19. и 20. априла 2024. године.

²¹⁸ In the summer of 1943, farmers from across Serbia were deported to the concentration camp in Belgrade-Banjica, having been captured as hostages during raids by the occupying army. Among them were residents of Guča. See: Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, II (Beograd: Institut za savremenu istoriju-KIZ „Marketing-Pres“, 1989), 40.

²¹⁹ Radisav S. Nedović, *Čačanski kraj 1941-1945. Čačani i Dragačevci logoraši Banjice*, (Čačak: Jel-Mil: Štamparija „Bajić“: Gradski odbor SUBNOR-a Čačak: Opštinski odbor SUBNOR-a Lučani, 2012), 11, 16.

²²⁰ Ibid, 23: 51 people from the village of Guča were detained in the Banjica camp, 23 of whom died in Banjica or other camps of the Third Reich.

²²¹ Conversation with Vojislav Božanić’s granddaughters, Emilija Trifunov and Krinka Božanić, April 19 and 20, 2024.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.8)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book8)

бугарских и немачких окупационих власти²²² и, потом, заточеништва у логору на Бањици од 26. августа 1943. године, живео је са породицом у родном месту. Бавио се земљорадњом. Био је ожењен и са супругом Иваном (Мајом)²²³ имао је шесторо деце: ћерке Радосију Раду и Душанку и синове Милана, Страјина, Стојана и Милојка. По подацима из VIII књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица (1941–1944)²²⁴, у којој је уписан под редним бројем 16272, као и подацима из литературе, стрељан је 1. октобра 1943. у Београду²²⁵.

Након смрти оца Војислава, за кога потомци претпостављају да је стрељан на стратишту у Јајинцима, у некој од бројних група које су доведене из логора на Бањици, његови синови, Стојан и Милан Божанић су, 29. октобра 1943.

²²² Радисав С. Недовић, *Чачански крај у НОБ. Слободари на сјрајинишима*, н.д., 10. Види и: Радисав Недељковић и други, *Чачански крај у НОБ 1941–1945. Пали борци и жртве* (Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак, 1977), 19.

²²³ По казивању потомака, Ивану, рођену Јовичић, којој је то крштено име, сви су знали по надимку Маја и тако су је и ословљавали.

²²⁴ У VIII књизи личних података притвореника Концентрационог логора Београд-Бањица, од 30. јула 1943. до 2. октобра 1944. године, уписани су заточеници од редног броја 15770 до редног броја 23637. Они су у КЛ Београд-Бањица били заточени од 30. јула 1943. до 11. септембра 1944. године: Evica Micković i Milena Radojčić, прir. *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. Том II. (Beograd: Istorijски архив Beograda, 2009), 234.

²²⁵ Евица Мицковић и Горан Давидовић, прir. *Лојор Бањица 1941–1944. Заточеници с јодручја Чачка и Лучана*, н.д., 9, 124; Радисав Недељковић и др., *Чачански крај у народноослободилачкој борби 1941–1945. Пали борци и жртве*, н.д., 19; Радосав С. Недовић наводи податак да је Војислав стрељан у Јајинцима 1. октобра 1943; Радосав С. Недовић, *Чачански крај у НОБ 1941–1945. Чачани и Драгачевци лојорашки Бањице*, н.д., 28.

by the Bulgarian and German occupying authorities²²² and subsequent imprisonment in the Banjica camp on August 26, 1943, he lived with his family in his hometown. He was engaged in agriculture. He was married to Ivana (Maja)²²³ and together they had six children: daughters Radosija-Rada and Dušanka, and sons Milan, Strajin, Stojan, and Miloško. According to the data from the VIII book of prisoners of the concentration camp Belgrade-Banjica (1941-1944)²²⁴, where he is recorded under serial number 16272, as well as information from literature, he was executed on October 1, 1943, in Belgrade.²²⁵

Following the death of his father, Vojislav, whose descendants believe was executed at the execution site in Jajinci, among one of the numerous groups

²²² Radisav S. Nedović, *Čačanski kraj u NOB. Slobodari na stratištima*, n.d.10. See also: Radisav Nedeljković and others, *Čačanski kraj u NOB 1941-1945. Pali borci i žrtve* (Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv Čačak, 1977), 19.

²²³ According to descendants, Ivana, born Jovičić, which is her baptismal name, was known by everyone by the nickname Maja, and that's how they addressed her.

²²⁴ In the VIII book of personal data of detainees of the Belgrade-Banjica Concentration Camp, from July 30, 1943, to October 2, 1944, the prisoners are recorded from serial number 15770 to serial number 23637. They were detained in the Belgrade-Banjica Concentration Camp from July 30, 1943, to September 11, 1944: Evica Micković i Milena Radojčić прir. *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. Volume II. (Beograd: Istorijски архив Beograda, 2009), 234.

²²⁵ Evica Micković i Goran Davidović, прir. *Logor Banjica 1941-1944. Zatočenici sa područja Čačka i Lučana*, n.d., 9, 124; Radisav Nedeljković and others, *Čačanski kraj u narodnooslobodilačkoј borbi 1941-1945. Pali borci i žrtve*, n.d., 19; Radisav S. Nedović states that Vojislav was shot in Jajinci on October 1, 1943: Radisav S. Nedović, *Čačanski kraj u NOB 1941-1945. Čačani i Dragačevci logoraši Banjice*, n.d., 28.

године, заједно са 279 бањичка логораша, транспортовани у КЛ Маутхаузен у Аустрији²²⁶. Био је то девети по реду од укупно тринаест транспорта логораша који су из бањичког упућени у логор Маутхаузен²²⁷. Од 281 заробљеника упућених у Маутхаузен, њих 208 су били земљорадници, а тројица су била из села Гуча.

У поменутом транспорту, под редним бројем 38409²²⁸ уписан је Милан Божанић, земљорадник из Гуче, рођен 28. новембра 1922. године²²⁹ (на фотографији стоји у средини). До хапшења 26. августа 1943. године и заточеништва у бањичком

²²⁶ У поменутом логору, основаном почетком августа 1938. године, било је заточено и много Срба, који су пребачени из логора Трећег рајха у окупираној Србији, из Грчке, Шпаније, Мађарске, Пољске, као и из логора НДХ: Љубомир Зечевић и Тамара Ћирић. *Концентрациони лојор Маутхаузен – јоврајак нејожељан*, (Београд: Удружење заточеника КЛ Маутхаузен Србија, 2015), 112–113.

²²⁷ У периоду од 18. октобра 1942. до 26. септембра 1944. године, на принудни рад у КЛ Маутхаузен је упућено 20 транспорта логораша из окупиране Србије и НДХ (13 из бањичког логора и 6 из логора на Сајмишту). У деветом транспорту из логора на Бањици, који је шест дана путовао од Београда до Маутхаузена, били су и заточеници Милан и Стојан Божанић. На железничкој станици Винернојдорф код Беча, налазио се један подлогор из система КЛ Маутхаузен. Заједно са логорашима који су радили у такозваној „Српској хали“, на постројењима који су опљачкани у фабрици вагона у Краљеву, 3. новембра 1943. године, били су изложени једном од најинтензивнијих савезничких бомбардовања тог бечког предграђа. Више у: Љубомир Зечевић и Тамара Ћирић. *Концентрациони лојор Маутхаузен – јоврајак нејожељан*, н.д., 55, 619.

²²⁸ Исто, 469–470: IX Транспорт Бањица; 29.10. 1943; *Br.* 38380-38662.

²²⁹ У публикацији *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. Том II, н.д., 260, Милан Божанић је уписан под редним бројем 16274, под погрешним именом: „Милош Божанић“, док се у осталим публикација наводи његово право име.

brought from the camp at Banjica, his sons, Stojan and Milan Božanić, were transported on October 29, 1943, along with 279 inmates from Banjica, to the Mauthausen concentration camp in Austria²²⁶. This marked the ninth of a total of thirteen transports of inmates sent from Banjica to the Mauthausen camp.²²⁷ Out of the 281 prisoners sent to Mauthausen at that time, 208 were farmers, and three were from the village of Guča.

In the aforementioned transport, under registration number 38409,²²⁸ Milan Božanić, a farmer from Guča, was registered, born on November 28, 1922²²⁹

²²⁶ In the aforementioned camp, established in early August 1938, many Serbs were also imprisoned, who were transferred from Third Reich camps in occupied Serbia, from Greece, Spain, Hungary, Poland, as well as from camps in the Independent State of Croatia: Ljubomir Zečević i Tamara Ćirić. *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*, (Beograd: Udruženje zatočenika KL Mauthausen Srbija, 2015), 112-113.

²²⁷ During the period from October 18, 1942, to September 26, 1944, 20 transports of prisoners from occupied Serbia and the Independent State of Croatia (13 from the Banjica camp and 6 from the Sajmište camp) were sent for forced labor to the Mauthausen concentration camp. Among the prisoners in the ninth transport from the Banjica camp, which took six days to travel from Belgrade to Mauthausen, were detainees Milan and Stojan Bozanic. At the Wiener Neudorf railway station near Vienna, there was one of the sub-camps of the Mauthausen system. Alongside the prisoners who worked in the so-called 'Serbian Hall,' at facilities that had been looted from the wagon factory in Kraljevo, they were subjected to one of the most intense Allied bombings of that Vienna suburb on November 3, 1943. More in: Ljubomir Zečević i Tamara Ćirić. *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*, n.d., 55, 619.

²²⁸ Ibid, 469-470: IX Transport Banjica; 29. X 1943; *Br.* 38380-38662.

²²⁹ In the publication *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*.tom II, n.d, 260, Milan Božanić is listed under serial number 16274, under the wrong name "Miloš Božanić", while other publications list his real name.

логору, живео је у породичној кући у Гучи. Није преживео Други светски рат. Према различитим изворима, умро је између 13. децембра 1943.²³⁰ и 2. маја 1945. године²³¹ у Редлципфу²³², спољном логору (Aussenlager) система КЛ Маутхаузен. По сећањима породице, у тренутку смрти, Милан је имао је 21 годину и није био ожењен.

На истом списку бањичких логораша, депортованих у Маутхаузен 29. октобра 1943. године, под редним бројем 38410 уписан је и Миланов млађи брат Стојан Божанић (на фотографији стоји, први здесна). Рођен је 26. новембра 1926. године и, у тренутку одвођења у логор на Бањици, 26. августа 1943. године, био је младић од 17 година²³³. Бавио се земљорадњом и није био ожењен.

²³⁰ Љубомир Зечевић и Тамара Ћирић. *Концентрациони логор Маутхаузен – њојрајак нејожељан*, н.д., 470.

²³¹ У поменути публикацијама: *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, 19, *Логор Бањица 1941–1944. Заточеници с њодручја Чачка и Луцана*, 124 и *Чачански крај у НОБ-у. Слободари на стјрајиницима*, 214, као датум смрти Милана Божанића наведен је 2. мај 1944. године, што указује да су аутори, највероватније, користили исте изворе. Према подацима у монографији *Чачански крај у НОБ. Чачани и Драјачевци логораша Бањице*, Милан је преминуо 2. маја 1945. године.

²³² Љубомир Зечевић и Тамара Ћирић. *Концентрациони логор Маутхаузен – њојрајак нејожељан*, н.д., 470. Исто, 119–120: у Редлципфу (Schiler-Redl-cipf) у општини Нојенкирхен у Горњој Аустрији, спољном логору система КЛ Маутхаузен, од половине октобра 1943. до почетка маја 1945. године 1.488 заточеника из КЛ Маутхаузен радило је на проширењу и пренамени постројења пиваре „Ципф“ из XIX века у постројење за производњу течног кисеоника, погонског горива за Фау (V-2) ракете.

²³³ У VIII књизи личних података притвореника Концентрационог логора Београд-Бањица, од 30. јула 1943. до 2. октобра 1944. године, објављеном у публикацији *Logor Banjica. Logoraši. Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Банјика (1941–1944)*. Том II, н.д., 260, уписан је под редним бројем 1673. Види и: Евица Мирковић и Горан Давидовић, прир. *Логор Бањица*

(he is standing in the middle of the photograph). Until his arrest on August 26, 1943, and imprisonment in the Banjica camp, he lived in his family home in Guča. He did not survive the Second World War. According to various sources, he died between December 13, 1943,²³⁰ and May 2, 1945,²³¹ in Redl-Zipf²³², an external camp (Aussenlager) of the Mauthausen concentration camp system. Family memories indicate that at the time of his death, Milan was 21 years old and was not married.

On the same list of Banjica camp inmates deported to Mauthausen on October 29, 1943, under serial number 38410, is Milan's younger brother, Stojan Božanić (he is the first person on the right in the photograph). He was born on November 26, 1926, and at the time of his deportation to the camp at Banjica on August 26, 1943, he was a 17-year-old young man.²³³ He engaged in agriculture and was not

²³⁰ Ljubomir Zečević, Tamara Ćirić. *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*, n.d., 470.

²³¹ In the mentioned publications: *Čačanski kraj u NOB. Pali borci i žrtve*, 19, *Logor Banjica 1941-1944. Zatočenici s područja Čačka i Lučana*, 124 i *Čačanski kraj u NOB-u. Slobodari na stratištima*, 214, the date of Milan Božanić's death is listed as May 2, 1944, which indicates that the authors most likely used the same sources. According to the monograph *Čačanski kraj u NOB. Čačani i Dragačevci logoraši Banjice*, Milan died on May 2, 1945.

²³² Ljubomir Zečević i Tamara Ćirić. *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*, n.d., 470. Ibid, 119-120: in Redl-cipf (Schiler-Redl-cipf), in the municipality of Neunkirchen in Upper Austria, from mid-October 1943 until early May 1945, 1488 prisoners from the Mauthausen concentration camp were engaged in the expansion and conversion of the 19th-century "Zipf" brewery into a facility for the production of liquid oxygen, a propellant for the V-2 rockets.

²³³ In the VIII book of personal data of detainees of the Belgrade-Banjica Concentration Camp, from July 30, 1943, to October 2, 1944, published in the publication *Logor Banjica. Logoraši. Knjige*

Податак о његовој смрти 9. маја 1944,²³⁴ наведен у литератури, није тачан. Крај Другог светског рата дочекао је као заточеник КЛ Маутхаузен. Након ослобођења, радио је у фабрици „Слобода“ Чачак и, по изјави рођака, преминуо је у Чачку 2014. године.

Фотографија породице Божанић из Гуче сведочи о, вероватно, последњим заједничким данима, проведеним на породичном имању. Војислав је сахрањен у заједничкој гробници на стратишту у Јајинцима. У жељи да сачува успомену на брата Милана, који је покопан у некој од масовних гробница у систему КЛ Маутхаузен, његов рођени брат Страјин је свом сину, рођеном после Другог светског рата, дао његово име.

Литература:

Micković, Evica i Milena Radojčić, prir. *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*.Tom II, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Mitrovski, Boro i Venceslav Glišić i Tomo Ristovski. *Bugarska vojska u Jugoslaviji: 1941–1945*. Beograd: Međunarodna politika, 1971.

Sima Begović. *Logor Banjica 1941–1944*. Tom II. Beograd: Institut za savremenu istoriju: KIZ Marketing-pres, 1989.

Žrtve rata 1941–1945. Srbija II. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2009.

²³⁴ 1941–1944. Заточеници са њодручја Чачка и Луцана, н.д.,124; Радисав С. Недовић. *Чачански крај у НОБ 1941–1945. Чачани и Драјачевци логораша Бањице*, н.д., 27, 60–61.

²³⁴ Љубомир Зечевић и Тамара Ћирић. *Концентрациони логор Маутхаузен – њојрајак нејожељан*, н.д., 470.

married. The information regarding his death on May 9, 1944,²³⁴ as stated in the literature, is inaccurate. He met the end of the Second World War as a prisoner in the Mauthausen concentration camp. After liberation, he worked at the “Sloboda” factory in Čačak and, according to relatives, passed away in Čačak in 2014.

The photograph of the Božanić family from Guča testifies to what were probably their last days together, spent on the family estate. Vojislav was buried in a communal grave at the execution site in Jajinci. In an effort to preserve the memory of his brother Milan, who was buried in one of the mass graves within the Mauthausen system, his biological brother Strajin named his son, born after the Second World War, after him.

References:

Micković, Evica i Milena Radojčić, prir. *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*.Tom II, Beograd:Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Mitrovski, Boro i Venceslav Glišić i Tomo Ristovski. *Bugarska vojska u Jugoslaviji: 1941-1945*. Beograd: Međunarodna politika, 1971.

Sima Begović. *Logor Banjica 1941-1944*. Tom II. Beograd:Institut za savremenu istoriju: KIZ Marketing-pres, 1989.

²³⁴ 1941–1944. Заточеника концентрационог логора Београд-Банјика (1941-1944). Том II, н.д, 260, he was entered under serial number 1673. See also: Evica Micković i Goran Davidović, prir. *Logor Banjica 1941-1944. Zatočenici sa područja Čačka i Lučana*, n.d.,124; Radisav S. Nedović. *Čačanski kraj u NOB 1941-1945. Čačani i Dragačevci logoraši Banjice*, n.d., 27, 60-61.

²³⁴ Ljubomir Zečević i Tamara Ćirić. *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*, n.d., 470.

Зечевић, Љубомир и Тамара Ђирић. *Концентрациони логор Маутхаузен – ѿвратљива невоља*. Београд: Удружење заточеника КЛ Маутхаузен Србије, 2015.

Кулић, Димитрије. *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првој бугарској окупационој корпусу у Србији*. Београд: Јустисија, 1993.

Мирковић, Евица и Горан Давидовић (прир.). *Логор Бањица 1941–1944. Заточеници са подручја Чачка и Лучана*. Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак, 2011.

Недељковић, Радисав, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, Драгољуб С. Суботић, Душан Азањац, Милисав Лукић, Милутин Јаковљевић, Раде Јованчевић, Драгољуб, Лека Обућина, Томислав Протић и Милан Баковић. *Чачански крај у НОБ 1941–1945. Пали борци и жртве*. Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак, 1977.

Недовић, Радисав С. *Чачански крај 1941–1945. Чачани и Драчакевци логораши Бањице*. Чачак: Јел-Мил: Штампарија Бајић: Градски одбор СУБНОР-а Чачак: Општински одбор СУБНОР-а Лучани, 2012. Недовић, Радисав С. *Чачански крај у НОБ. Слободари на сиратишћима 1941–1945*. Чачак: Студио за нови дизајн: Окружни и општински одбори СУБНОР-а Чачка, Лучана и Горњег Милановца, 2009.

Žrtve rata 1941-1945. Srbija II. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2009.

Zečević, Ljubomir и Tamara Ćirić. Koncentracioni logor Mauthausen-povratak nepoželjan. Beograd: Udruženje zatočenika KL Mauthausen Srbije, 2015.

Kulić, Dimitrije. Bugarska okupacija Srbije 1941-1944. Zločini genocidaa Prvog bugarskog okupacionog korpusa u Srbiji. Beograd: Justicija, 1993.

Micković, Evica i Goran Davidović (prir.). Logor Banjica 1941-1944. Zatočenici sa područja Čačka i Lučana. Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv Čačak, 2011.

Nedeljković, Radisav, Radovan M. Marinković, Vladimir Nikšić, Dragoljub S. Subotić, Dušan Azanjac, Milisav Lukić, Milutin Jakovljević, Rade Jovančević, Dragoljub, Leka Obućina, Tomislav Protić i Milan Baković. Čačanski kraj u NOB 1941-1945. Pali borci i žrtve. Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv - Čačak, 1977.

Nedović, Radisav S. Čačanski kraj 1941-1945. Čačani i Dragačevci logoraši Banjice. Čačak: Jel-Mil: Štamparija Bajić: Gradski odbor SUBNOR-a Čačak: Opštinski odbor SUBNOR-a Lučani, 2012.

Nedović, Radisav S. Čačanski kraj u NOB. Slobodari na stratištima 1941-1945. Čačak: Studio za novi dizajn: Okružni i opštinski odbori SUBNOR-a Čačka, Lučana i Gornjeg Milanovca, 2009.

Милица Мољски, стручна сарадница у Музеју жртава геноцида

ЖИВОТНИ ПУТ ЖРТАВА

Поглавље „Животни пут жртава“ посвећено је култури сећања на жртве које су у логорашким књигама заведене под редним бројем, а које окупатору нису одале ни своје име. Њихова завршна рута у процесу систематске дехуманизације коју је спроводио немачки окупатор завршавала се у Јајинцима. Стога је, кроз сагледавање целокупних биографија, прекинутих ратом и репресијом, покушано да се кроз причу о лику и дела жртава поврати њихов људски идентитет у историјском памћењу. Истраживање биографије жртве представља битан аспект у оквиру научних достигнућа, али и етичку обавезу историографије да се супротстави забору и обезличавању страдалих. Оваквим начином сагледавања доприноси се развоју савремене културе сећања у којој се жртве не посматрају искључиво као статистички подаци, већ као појединци са сопственим животима, изборима и неповратно прекинутом будућности.

Избор жртава обухваћених овим поглављем приказује лик и дело страдалих који су рођени и/или су живели на територији данашње Републике Србије, а убијени су у Јајинцима током Другог светског рата.

Банат је, заједно са Србијом, представљао јединствено војно-окупационо подручје. Упркос томе што се формално налазио у саставу Србије, његово специфично уређење огледало се у превласти фолксдојчера²³⁵ у Банату. Устанак против

Milica Moljski, Professional Associate, Genocide Victims Museum

LIFE PATH OF VICTIMS

The chapter *Life path of victims* is dedicated to the culture of remembrance for those recorded in the camp books under serial numbers, who did not even reveal their names to the occupier. Their final route in the systematic dehumanization process carried out by the German occupier ended in Jajinci. Therefore, by examining the complete biographies interrupted by war and repression, an attempt was made to restore the human identity of the victims in historical memory through the story of their lives and deeds. The exploration of a victim's biography is a crucial element within the realm of scholarly achievements, as well as an ethical obligation of historiography to resist forgetfulness and the depersonalization of the deceased. This approach contributes to the development of a contemporary culture of remembrance, wherein victims are not viewed merely as statistical data, but as individuals with their own lives, choices, and irrevocably interrupted futures.

The selection of victims covered in this chapter illustrates the lives and works of those who were born and/or resided in the territory of the present-day Republic of Serbia, and who were killed in Jajinci during the Second World War.

Banat, along with Serbia, constituted a unique military-occupied area. Despite being formally part of Serbia, its distinct organization was reflected in the dominance of Volksdeutsche²³⁵ in Banat. The uprising

²³⁵ Претендовали на самосталну државу подунавских Шваба (Донауланд) чија би престоница била Принц Еуген Штат односно Београд.

²³⁵ They aspired to establish an independent state for the Danube

окупатора у овом делу Војводине није нанео значајнију штету окупатору, али су бројне партизанске диверзантске акције представљале сталну сметњу властима. У београдском листу *Ново време* неретки су чланци о одмаздама у Јајинцима над комунистима у Банату: „У ноћи од 24. до 25. јула 1941, комунистички елементи су извршили дела саботаже у околини Великог Бечкерека²³⁶. Циљ им је био да паљевином нанесу штете снабдевању српског народа житом. Стрељан је извештан број истакнутих комуниста из Баната.“²³⁷

Са друге стране, Народноослободилачки покрет у јужном Банату имао је своја два центра: Вршац и Панчево. Након хапшења, током јесени 1941. године, припадници НОП-а из јужног Баната заточени су у логору „Свилара“ у Панчеву. Укупно 29 чланова²³⁸ банатске групе доведено је у логор на Бањици 6. новембра 1941. године. Део групе стрељан је у Јајинцима 1942. године.

Из „вршачке групе“ страдали су: Милан Јакшић, Драгица Петров, Алма Јакшић, Јелена Варјашки, Ковиљка Ивановић, Иванка Стојадиновић и њена мајка Смиља Стојадиновић Мама.²³⁹

²³⁶ Данашњи Зрењанин.

²³⁷ „Одмазда за комунистичку саботажу“, *Ново време*, 17.7.1941, бр. 71, 1.

²³⁸ У историографији су често сви називани припадницима „вршачке групе“, али је међу њима било и становника других банатских места.

²³⁹ Једина преживела била је Корнелија Анкуцић која је као малолетно лице након бањичког логора 11. децембра 1942. године упућена у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 156. У бањичким књигама заведена је под бројем 1070. Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. Tom 1, n.d., 132.

Ново време, 17. 7. 1941. године
Novo vreme, July 17, 1941

against the occupiers in this region of Vojvodina did not cause significant damage to the occupiers; however, numerous partisan sabotage actions posed a constant challenge to the authorities. Articles frequently appeared in the Belgrade newspaper *Novo vreme* regarding reprisals in Jajinci against communists in Banat: “On the night of July 24 to 25, 1941,

Swabians (Donauland), with its capital being Prince Eugen Staat, ie Belgrade.

Фотографија Олге Петров на свадби Иванке Ердељан 1940. године. (Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка фотографија)
Photo of Olga Petrov at Ivanka Erdeljan's wedding in 1940 (Historical archive in Pančevo, F. 12, Photo collection)

Из „панчевачке групе“ страдали су: Милан Бачујков, Милан Миленковић, Блаж Кучан, Бранко Вујић, Бранко Овчаров, Милан Томашев, Живко Штетин, Жива Стојић, Рада Шиљаков, Васа Петровић, Сима Гвозденов, Васа Милашков, Јоса Барашевић, Ратомир Ранисављевић. Њихове биографије налазе се у последњем поглављу.

communist elements carried out acts of sabotage in the vicinity of Veliki Bečkerek.²³⁶ Their goal was to inflict damage on the supply of grain to the Serbian people through arson. A certain number of prominent communists from Banat were executed.²³⁷

On the other hand, the National Liberation Movement in Southern Banat had two main centers: Vršac and Pančevo. Following the arrests in the autumn of 1941, members of NOP from Southern Banat were imprisoned in the Svilara camp in Pančevo. A total of 29 members²³⁸ of the Banat group were brought to the Banjica camp on November 6, 1941. Some members of the group were executed in Jajinci in 1942.

From the “Vršac group,” those killed were: Milan Jakšić, Dragica Petrov, Alma Jakšić, Jelena Varjaški, Koviljka Ivanović, Ivanka Stojadinović, and her mother, Smilja Stojadinović *Mama*.²³⁹

The following people from the “Pančevo group” were killed: Milan Bačujkov, Milan Milenković, Blaž Kučan, Branko Vujić, Branko Ovčarov, Milan Tomašev, Živko Štetin, Živa Stojić, Rada Šiljakov, Vasa Petrović, Sima Gvozdenov, Vasa Milaškov, Josa

²³⁶ Present-day Zrenjanin.

²³⁷ “Odmazda za komunističku sabotažu“, *Novo vreme*, July 17, 1941, No. 71, 1.

²³⁸ In historiography, often everyone was referred to as a member of the “Vršac group”; however, there were also residents from other locations in Banat among them.

²³⁹ The sole survivor was Kornelija Ankucić, who, as a minor, was sent to the Institute for the Compulsory Education of Youth in Smederevska Palanka after the Banjica camp on December 11, 1942. Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 156. In the camp books, she was registered under number 1070. Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Belgrade-Banjica (1941–1944)*. tom 1, n.d., 132.

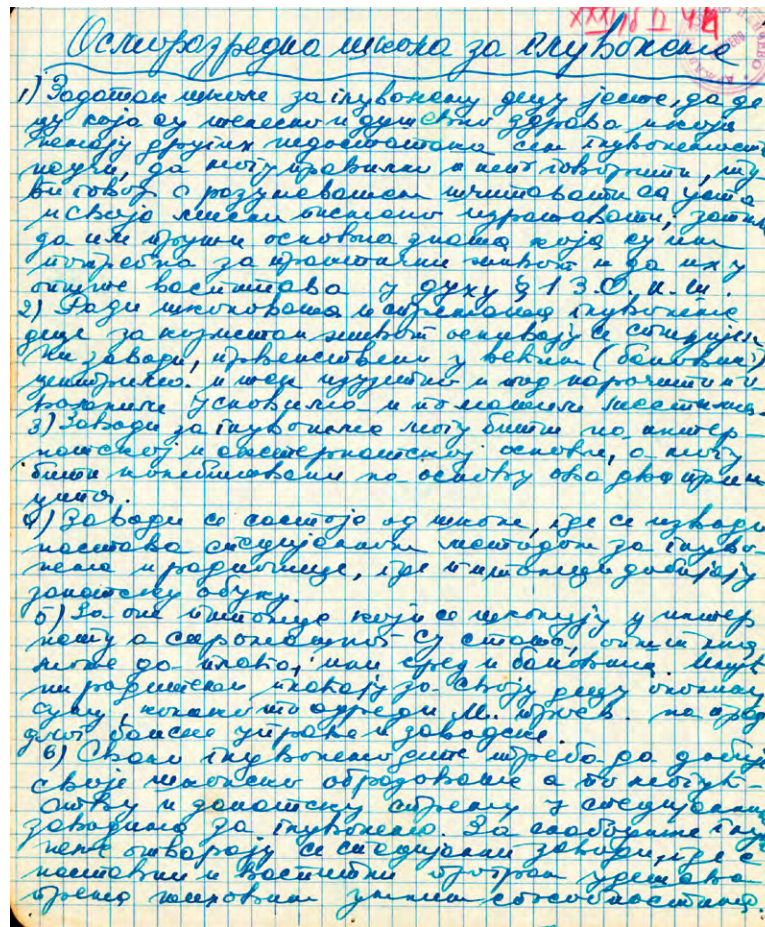
Олга Радишић Петров Дебела

(Баранда, 1920 – Јајинци, 1942)

Олга Петров рођена је 1. децембра 1920. у банатском селу Баранда, од оца Душана Радишића и мајке Лепосаве Кнежевић. Била је учитељица и члан Месног и Сремског комитета КПЈ за Панчево. Приступила је омладинском радничком покрету са 17 година. Поставши члан СКОЈ-а истицала се марљивим радом и прихватањем идеологије Партије. Била је део друштва „Узајамност“, радничког друштва „Абрашевић“, Омладинске секције Женског покрета и студент филозофије.

Први пут је ухапшена 1940. године, када је полиција у дворишту њене куће пронашла кофер пун илегалног материјала. Пуштена је дан пред матурски испит у Учитељској школу у Вршцу, на интервенцију својих професора. На судском процесу ослобођена је због недостатка доказа. Отишла је у омладински логор на Тестери на Фрушкој гори где је Покрајински комитет (ПК) СКОЈ-а за Војводину организовао политички курс за омладинце који су били чланови КПЈ и истакнуте скојевце. Након повратка удала се за Борислава Брацу Петрова, члана ПК СКОЈ-а за Војводину, и почела да живи у Панчеву. Друго хапшење уследило је почетком 1941. године у Новом Саду и оно је обележено првим сусретом са Јурајем Шпилером, шефом полиције за Банат током Другог светског рата. Пуштена је из затвора после 27. марта и наставила је свој рад у Панчеву.

Илегално је деловала по селима и околини Панчева, одржавајући везу са руководиоцима

Један лист из свеске „сваштаре“ Олге Петров (Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка докумената о политичким збивањима и личностима из културног и научног живота Панчева)

A page from Olga Petrov's notebook "svaštara" (*miscellany)" (Historical archive in Pančevo, F. 12, Compilation of documents regarding political occurrences and figures from the cultural and scientific spheres of Pančevo)

НОП-а за јужни Банат. Откривена је на партијском састанку у Црепаји 22. октобра 1941. године са Стевицом Јовановићем, секретаром Окружног комитета КПЈ и неколико илегалаца. Док су остали успели да побегну, Олга је рањена доспела до родне Баранде где се склонила и заспала. Ухапшена је 23. октобра 1941. године. Након буђења нашла се по други пут пред Шпилером који је за њу дао 25.000 динара човеку код ког се крила.²⁴⁰

У затвору у Петровграду (данашњи Зрењанин) изложена је методама мучења Јураја Шпилера: стезању главе и удова гвозденим обручем, паљењу дланова, табана и листова ватром, пуштањем воде на ошишану главу. Одбила је сарадњу са окупатором и на зиду затворске ћелије оставила је забележено: „Поносно умирем за Комунистичку партију Југославије“²⁴¹. Заточена је у бањичком логору 2. децембра 1941. године, где је патила од честих главобоља као последице Шпилерових мучења.

Учествовала је у стварању једне од ретких песама које су настале у самом логору. Наиме, Вера Крупез, преживела логорашица, изнела је тврдњу да је приликом уласка у логор имала сачувану оловку како би могла да запише понешто кад јој се укаже прилика. Заточена је прво у собе број 15 и 13, а затим у собу број 85, где је 1942. године доведена и Јелена Ђетковић²⁴² која јој је

²⁴⁰ Рада Вујачић и други, *Жене Србије у НОБ*, (Београд: Нолит, 1975), 732.

²⁴¹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944. 1*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Marketing-pres, 1989), 155.

²⁴² Јелена Ђетковић (Џетиње, 1916 – Јајинци, 1943) била је

Barašević, and Ratomir Ranisavljević. Their biographies are in the last chapter.

Olga Radišić Petrov Debela (*Chubby)

(Baranda, 1920 – Jajinci, 1942)

Olga Petrov was born on December 1, 1920, in the Banat village of Baranda, to father Dušan Radišić and mother Leposava Knežević. She worked as a teacher and was a member of the Local and Srem Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Pančevo. At the age of 17, she joined the youth workers' movement. After becoming a member of SKOJ, she distinguished herself through hard work and the acceptance of the Party's ideology. She was part of the society "Uzajamnost (*Mutuality)," the workers' society "Abrašević," the Youth Section of the Women's Movement, and was a philosophy student.

She was first arrested in 1940 when the police discovered a suitcase full of illegal materials in her yard. She was released the day before her graduation exam at the Teacher's School in Vršac due to the intervention of her professors. During the trial, she was acquitted due to a lack of evidence. She then went to a youth camp at Testera on Fruška Gora, where the Provincial Committee (PK) of SKOJ for Vojvodina organized a political course for young members of the KPJ and prominent SKOJ members. After her return, she married Borislav-Braca Petrov, a member of the PK SKOJ for Vojvodina, and began living in Pančevo. Her second arrest occurred in early 1941 in Novi Sad, marked by her first encounter with Juraj Špiler, the police chief for Banat during the Second World War. She was released from prison after March 27 and continued her work in Pančevo.

дала идеју да запише сведочанство о логору. Свој суд о песми дала је и Олга Петров, те је песма са десетак строфа скраћена на четири до пет. Јесени 1942. године Вера Крупеж пребачена је у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Доласком следеће групе у Завод чула је да се песма пева. Ипак, у наредним деценијама остало је упамћено да је песму испевала Јелена Ћетковић пред стрељање и да је пронађена приликом ексхумације лешева у њеној хаљини. Целокупна песма гласи:

Ван града у пољу,
Пустом широком
Стоји кућа смрти,
Тај уклети дом.

Крај зидина хладних
Дана свакога
Изводе нам другове
Срца челичнога.

У подруму мрачноме
Где царује јад
Ту је црна крила
Раширила глад.

По собама хладним
Мајке, очеви,
У очима њиховим
Понос борави.

учесник Народноослободилачке борбе и народни херој. Ухапшена је 1942. године и после многобројних мучења затворена у бањички логор. Није одала информације окупатору. Стрељана је у Јајинцима 1943. године.

She operated illegally in the villages and surrounding areas of Pančevo, maintaining connections with the leaders of NOP for Southern Banat. She was discovered at a party meeting in Crepaја on October 22, 1941, alongside Stevica Jovanović, the secretary of the District Committee of the KPJ, and several other illegal operatives. While the others managed to escape, Olga was wounded and made her way back to her hometown of Baranda, where she took shelter and fell asleep. She was arrested on October 23, 1941. Upon waking, she found herself once again before Špiler, who had offered 25,000 dinars to the person with whom she was hiding.²⁴⁰

In the prison located in Petrovgrad (nowadays known as Zrenjanin), she was subjected to Juraj Špiler's torture methods: binding of the head and limbs with an iron hoop, the burning of palms, soles, and shins with fire, and the pouring of water over a head from which the hair was cut. She refused to collaborate with the occupiers and inscribed on the wall of her prison cell: "I proudly die for the Communist Party of Yugoslavia."²⁴¹ She was detained in the Banjica camp on December 2, 1941, where she suffered from frequent headaches as a consequence of Špiler's tortures.

She participated in the creation of one of the few songs that emerged within the camp. Specifically, Vera Krupjež, a survivor of the camp, asserted that upon her entry into the camp, she had a pen saved so that she could write something down when the opportunity arose. Initially, she was confined to rooms 15 and 13, and later to room 85, where, in

²⁴⁰ Rada Vujačić i drugi, *Žene Srbije u NOB*, (Beograd: Nolit, 1975), 732.

²⁴¹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944. 1*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Marketing-pres, 1989), 155.

Окупатор бесни
Груд нам разбија,
Издајица рода
Крв нам испија.
Фашистички крвниче,
Крв те пече, знај,
Освета је она,
Смрт доноси крај.

Док нас на Јајинце
Тиран одводи
С песмом на уснама
Кличемо слободи.

Док плотунске паљбе
Пролама се рик,
Живела слобода
Чује се узвик.

И кроз дом уклети
На пољани тој,
Храбрих логораша
Одјекује пој.

Кроз решетке песма
Смрти пркоси
И поздраве жарке
Борби доноси.²⁴³

Након злостављања које је претрпела у бањичком логору, одведена је у амбуланту. Лечена је у логорској амбуланти када је позвана на стрељање.²⁴⁴ У Јајинце је 9. маја 1942. године послато

²⁴³ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944. 2*, n.d., 194–195.

²⁴⁴ Исто, 88.

1942, Jelena Ćetković²⁴² also arrived, who inspired her to document her testimony about the camp. Olga Petrov also expressed her opinion on the song, which was originally composed of around ten stanzas but was condensed to four or five. In the autumn of 1942, Vera Krupjež was transferred to the Institute for the Compulsory Education of Youth in Smederevska Palanka. When the next group arrived at the Institute, she heard that the song was being sung. However, in the following decades, it was remembered that the song was sung by Jelena Ćetković before her execution and that it was found in her dress during the exhumation of the corpses. The entire poem reads:

Out in the wide deserted field
There is the house of death standing,
That haunted dwelling.

Near the cold walls
Every day
They're taking our friends out
With hearts of steel.

In the dark cellar
Where misery reigns
There the famine
Spread its black wings.

In cold rooms
Mothers, fathers,
In their eyes

²⁴² Jelena Ćetković (Cetinje, 1916 – Jajinci, 1943) was a participant in the National Liberation Struggle and a national hero. She was arrested in 1942 and, after enduring numerous tortures, was imprisoned in the Banjica camp. She did not give any information to the occupiers. She was executed in Jajinci in 1943.

229 бањичких логораша међу којима се налазила Олга Петров. Тог дана упућена је у Јајинце породица Трајковић, заједно са Слободом, вереницом Иве Лоле Рибара, затим Драгица Петров, Иванка Стојановић и њена мајка Амалија Алма Јакшић и Јелена Варјашки.

Према сведочењу преживеле Анке Кумануди, заточенице бањичког логора са којим се Олга поздравила пред егзекуцију, она је заједно са осталим заточеницима из панчевачко-вршачке групе угушена у душегупки. Ипак, заповедник полиције безбедности и службе безбедности у Србији, Еманиел Шафер, упутио је Главној управи за безбедност Рајха 9. маја 1942. године обавештење да је возило испунило мисију, али да ће бити враћено возом за Берлин због квара мотора.²⁴⁵ Стога се у бањичким књигама наводи да је Олга Петровић стрељана у Јајинцима 9. маја 1942. године са остатком банатске групе.²⁴⁶ Убијена је два месеца након егзекуције супруга Борислава. За његову смрт никада није сазнала.²⁴⁷

Њен лик и дело наставили су да живе и у првим данима након њене смрти. У женским собама говорило се са поштовањем о револуционаркама које су издржале многобројна мучења и достојанствено истрпеле своју егзекуцију, не одајући ни свој глас. Међу многобројним именима нашла се и Олга Петров. За народног хероја проглашена је

²⁴⁵ Биљана Марцојевић, *Рајне хероине*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2025), 50.

²⁴⁶ С обзиром на бројност групе, камион се враћао из Јајинаца до логора неколико пута како би преостали логорашки били укрцани.

²⁴⁷ Биљана Марцојевић, *Рајне хероине*, н.д., 51.

Pride dwells.

The furious occupier
Is breaking our chest,
The traitor of the kin
Is drinking our blood.

Fascist executioner,
The blood burns, you know,
It is a vengeance,
Death brings an end.

While the Tyrant
Takes us to Jajinci
With a song on our lips
We celebrate freedom.

While the roar of the cannon fire
breaks out,
Long live freedom
The shout is heard.

And through the haunted dwelling
On that field,
The song of the brave camp inmates
Echoes.

Through the bars, the poem
Death defies
And brings fiery greetings
To the combat.²⁴³

After enduring abuse in Banjica, she was taken to a medical facility. She received treatment in the camp's clinic before being summoned for execution.²⁴⁴

²⁴³ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d, 194-195.

²⁴⁴ Ibid, 88.

Фотографија спомен-плоче посвећене Славку Родићу и Милану Јакшићу постављене у просторији Водне заједнице у Вршцу где су радили (Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка фотографија) Photo of a memorial plaque dedicated to Slavko Rodić and Milan Jakšić placed in the room of the Water Community in Vršac where they worked (Historical archive in Pančevo, F. 12, Photo collection)

27. новембра 1953. године. У бањичким књигама заведена је под бројем 1696.²⁴⁸

Милан Јакшић

(Нађважољ, 1916 – Јајинци, 1942)

Милан Јакшић био је секретар Месног комитета КПЈ за Вршац, потомак Ђуре Јакшића.²⁴⁹ Рођен је 1916. године у Нађважољу у Мађарској, од оца

²⁴⁸ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 36, 152–156; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d., 172.

²⁴⁹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 154.

On May 9, 1942, 229 inmates from Banjica, including Olga Petrova, were sent to Jajinci. On that day, the Trajković family was also directed to Jajinci, along with Sloboda, the fiancée of Ivo Lola Ribar, as well as Dragica Petrov, Ivanka Stojanović, her mother, Amalija Alma Jakšić, and Jelena Varjaški.

According to the testimony of the survivor Anka Kumanudi, a prisoner of the Banjica camp with whom Olga bid farewell before her execution, she, along with other detainees from the Pančevo-Vršac group, was suffocated in a gas van. However, the commander of police security and the security service in Serbia, Emanuel Schäfer, sent a notification to the Reich Main Security Office on May 9, 1942, stating that the vehicle had completed its mission but would be returned by train to Berlin due to a motor failure.²⁴⁵ Therefore, the Banat books state that Olga Petrović was shot in Jajinci on May 9, 1942, with the rest of the Banat group.²⁴⁶ She was killed two months after the execution of her husband, Borislav. She never learned of his death.²⁴⁷

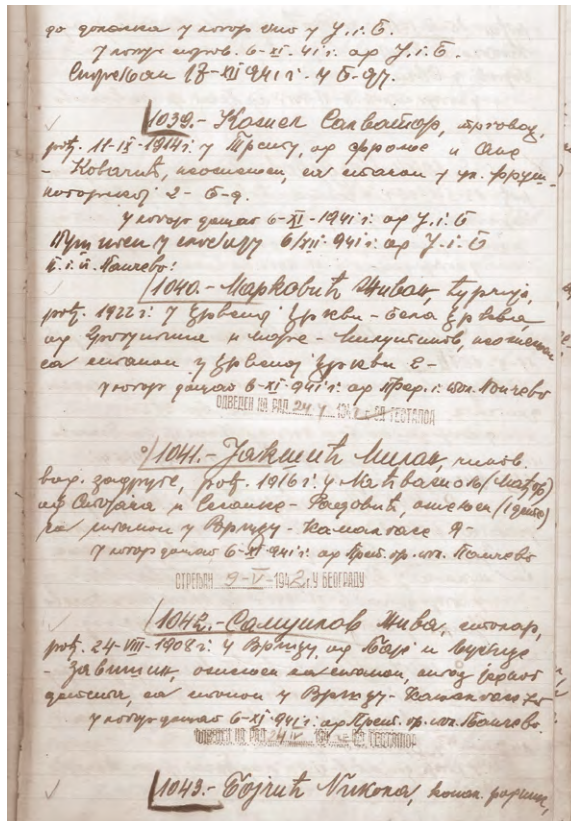
Her image and legacy continued to live on in the early days after her death. In the women's quarters, people spoke respectfully about the revolutionaries who endured numerous tortures and faced their execution with dignity, not betraying even a whisper. Among the many names mentioned was Olga Petrov. She was declared a national hero on November 27, 1953. In the records of Banjica, she is registered under number 1696.²⁴⁸

²⁴⁵ Biljana Marojević, *Ratne herojine*, (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2025), 50.

²⁴⁶ Given the size of the group, the truck returned from Jajinci to the camp several times to load the remaining inmates.

²⁴⁷ Biljana Marojević, *Ratne herojine*, n.d, 51.

²⁴⁸ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d, 36, 152-156; Evica

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Стојана и мајке Десанке, рођене Радовић. Био је ожењен и имао је једно дете. Живео је у Вршцу. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1041.²⁵⁰

²⁵⁰ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši:*

Milan Jakšić

(Nagyvázsony, 1916 – Jajinci, 1942)

Milan Jakšić was the secretary of the Local Committee of the KPJ for Vršac, a descendant of Đura Jakšić.²⁴⁹ He was born in 1916 in Nagyvázsony, Hungary, to father Stojan and mother Desanka, née Radović. He was married and had one child. He lived in Vršac. He arrived at the Banjica camp on November 6, 1941, and was shot on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica books, he was registered under the number 1041.²⁵⁰

Dragica Petrov

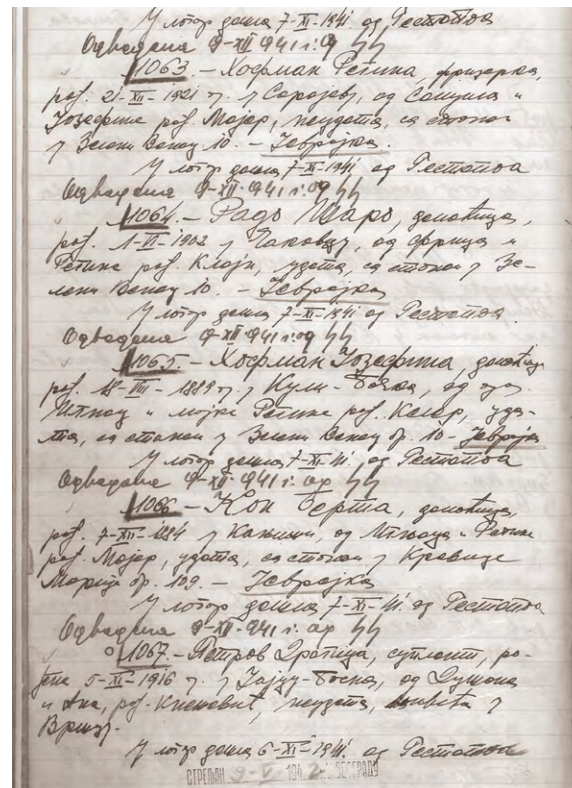
(Jajce, 1916 – Jajinci, 1942)

Dragica Petrov was born on November 5, 1916, in Jajce, to father Dušan and mother Ana, née Knežević. She completed her secondary education in Vršac and graduated from the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1939. She was a member of the KPJ, a member of the Provincial Board of National Aid for Vojvodina, and was one of the founders of the Youth Section of the Women's Movement. She was appointed as a substitute teacher at the gymnasium. Following the beginning of the occupation in 1941, she participated in the preparations for the uprising in Southern Banat as a member of the District

Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d, 172.

²⁴⁹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d, 154.

²⁵⁰ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. tom 1, n.d, 131.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Драгица Петров

(Јајце, 1916 – Јајинци, 1942)

Драгица Петров рођена је 5. новембра 1916. године у Јајцу, од оца Душана и мајке Ане, рођене

knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944). Tom 1, n.d., 131.

Фотографија Драгице Петров (Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка фотографија)
Dragica Petrov's photo (Historical archive in Pančevo, F. 12, Photo collection)

Committee of the KPJ. She was taken to the solitary confinement of the Svilara camp, where she was tortured. She was arrested under the false name of Anka Knežević, and after her identity was established, she was transferred to the Banjica camp on November 6, 1941, where she remained imprisoned until May 9, 1942, when, along with other members of the Vršac

Кнежевић. Гимназију је завршила у Вршцу и дипломирала на Филозофском факултету у Београду 1939. године. Била је члан КПЈ, члан Покрајинског одбора Народне помоћи за Војводину и један од оснивача Омладинске секције Женског покрета. Постављена је за суплента гимназије. Након почетка окупације 1941. године учествовала је у припреми устанка у јужном Банату као члан Окружног комитета КПЈ. Одведена је у самицу логора „Свилара“ где је подложена мучењу. Ухапшена је под лажним именом Анка Кнежевић. Након утврђивања њеног идентитета, одведена је у логор Бањица 6. новембра 1941. године где је била заточена до 9. маја 1942. године, када је са осталим припадницима вршачке групе и снајом Олгом Петров стрељана у Јајинцима. У бањичким књигама заведена је под бројем 1067.²⁵¹

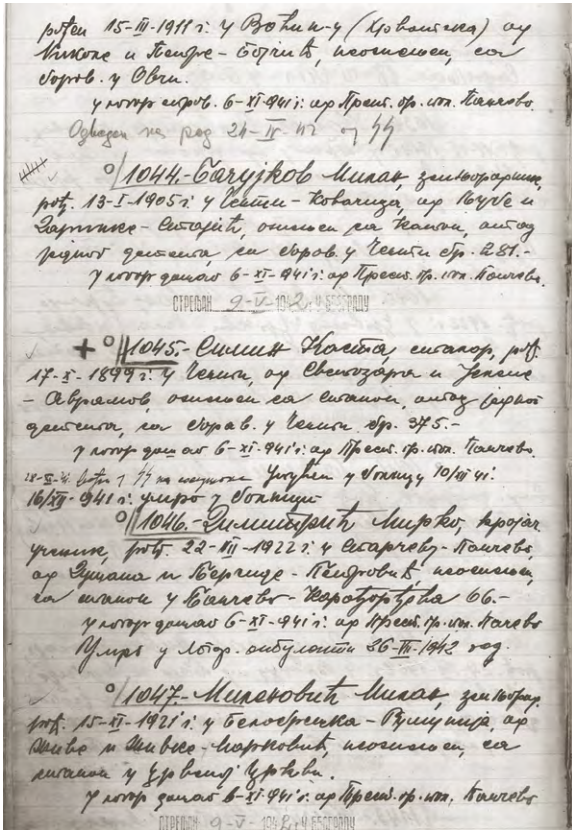
Милан Бачујков

(Чента, 1905 – Јајинци, 1942)

Милан Бачујков рођен је 13. јануара 1905. године у Ченти, од оца Љубе и мајке Даринке, рођене Станић. Био је земљорадник који је у Ченти живео са женом Катом и њиховим дететом. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1044.²⁵²

²⁵¹ Рада Вујачић и други, *Жене Србије у НОБ*, н.д., 793; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, n.d., 132.

²⁵² Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. Tom 1, n.d., 131.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2) From the record book of Banjica camp inmates (Historical Archives of Belgrade, book 2)

group and her sister-in-law Olga Petrova, she was executed in Jajinci. In the Banjica records, she is listed under number 1067.²⁵¹

²⁵¹ Rada Vujačić i drugi, *Žene Srbije u NOB*, n.d, 793; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, n.d, 132

Милан Миленковић

(Белобрешка, 1921 – Јајинци, 1942)

Милан Миленковић рођен је 15. новембра 1921. године у Белобрешки, Румунија, од оца Живе и мајке Живке, рођене Марковић. Живео је у Првеној Цркви и није био ожењен. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1047.²⁵³

Блаж Кучан

(Старчево, 1909 – Јајинци, 1942)

Блаж Кучан рођен је 2. јануара 1909. године у Старчеву од оца Марка и Кате, рођене Барашевић. По занимању био је колар. Живео је у Старчеву са женом Маром и двоје деце. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1050.²⁵⁴

Јелена Варјашки

(Вршац, 1922 – Јајинци, 1942)

Јелена Варјашки рођена је 11. јануара 1922. године у Вршцу од оца Владе и мајке Даринке, рођене Петровић. Током гимназијских дана постала је члан СКОЈ-а и Омладинске секције Женског покрета у Вршцу. Добила је награду за рад „Какве би користи имало друштво од равноправне жене“²⁵⁵.

²⁵³ Исто, 131.

²⁵⁴ Исто, 131.

²⁵⁵ Рада Вујачић и други, *Жене Србије у НОБ*, н.д., 794.

Milan Vačujkov

(Čenta, 1905 – Jajinci, 1942)

Milan Vačujkov was born on January 13, 1905, in Čenta, to father Ljuba and mother Darinka, née Stanić. He was a farmer who lived in Čenta with his wife Kata and their child. He was sent to the Banjica camp on November 6, 1941, and executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the records of Banjica, he is listed under number 1044.²⁵²

Milan Milenković

(Belobreșca, 1921 – Jajinci, 1942)

Milan Milenkovic was born on November 15, 1921, in Belobreșca, Romania, to father Živa and mother Živka née Marković. He lived in Crvena Crkva and was unmarried. He arrived at the Banjica camp on November 6, 1941, and was shot on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica books, he was registered under the number 1047.²⁵³

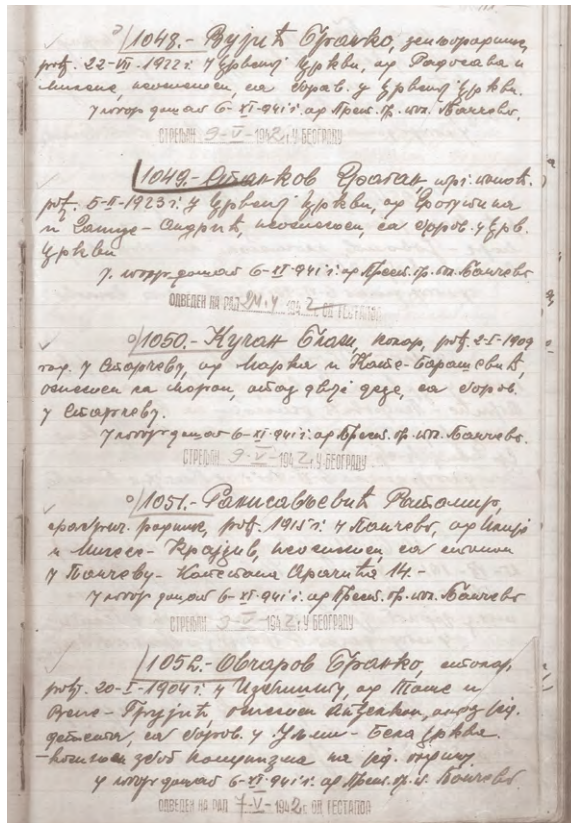
Blaž Kučan

(Starčevo, 1909 – Jajinci, 1942)

Blaž Kučan was born on January 2, 1909, in Starčevo to father Marko and mother Kata, née Barašević. He was a wheelwright. He lived in Starčevo with his wife, Mara, and two children. He arrived at the Banjica camp on November 6, 1941, and was shot on May 9,

²⁵² Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. tom 1, n.d, 131.

²⁵³ Ibid, 131.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Матурирала је у Панчеву 1941. године²⁵⁶ и вратила се у родни Вршац као члан КПЈ на почетку устанка. Почетком рата предводила је вршачки СКОЈ и делила пропагандни материјал. Ухапшена је 6.

²⁵⁶ У бањичким књигама наводи се да је у тренутку евиденције још увек ученица осмог разреда гимназије.

1942, in Jajinci. In the Banjica books, he was registered under the number 1055.²⁵⁴

Jelena Varjaški

(Vršac, 1922 – Jajinci, 1942)

Jelena Varjaški was born on January 11, 1922, in Vršac to father Vlada and mother Darinka, née Petrović. During her high school years, she became a member of the SKOJ and the Youth Section of the Women's Movement in Vršac. She received an award for her work titled “What Benefits Would Society Derive from an Equal Woman.”²⁵⁵ She graduated in Pančevo in 1941²⁵⁶ and returned to her hometown of Vršac as a member of the KPJ at the onset of the uprising. At the beginning of the war, she led the Vršac SKOJ and distributed propaganda materials. She was arrested on September 6 and taken to Pančevo, and subsequently to the Banjica camp. She was executed in Jajinci on May 9, 1942, along with other members of the Vršac group. In the records of Banjica, she is listed under number 1069.²⁵⁷

Branko Vujić

(Crvena Crkva, 1922 – Jajinci, 1942)

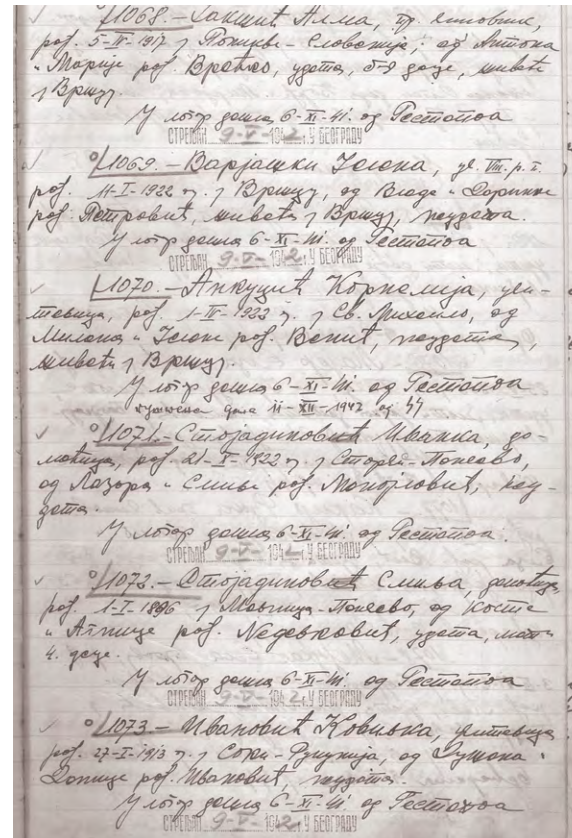
Branko Vujić was born on July 22, 1922, in Crvena Crkva, to father Radosav and mother Milena. He was

²⁵⁴ Ibid, 131.

²⁵⁵ Rada Vujačić i drugi, *Žene Srbije u NOB*, n.d, 794;

²⁵⁶ The Banjica camp books state that at the time of the records, she was still an eighth-grade high school student.

²⁵⁷ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944). tom 1*, n.d, 131.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

септембра и одведена у Панчево, а затим у бањички логор. Стрељана је у Јајинцима 9. маја 1942. године са другим припадницима вршачке групе. У бањичким књигама заведена је под бројем 1069.²⁵⁷

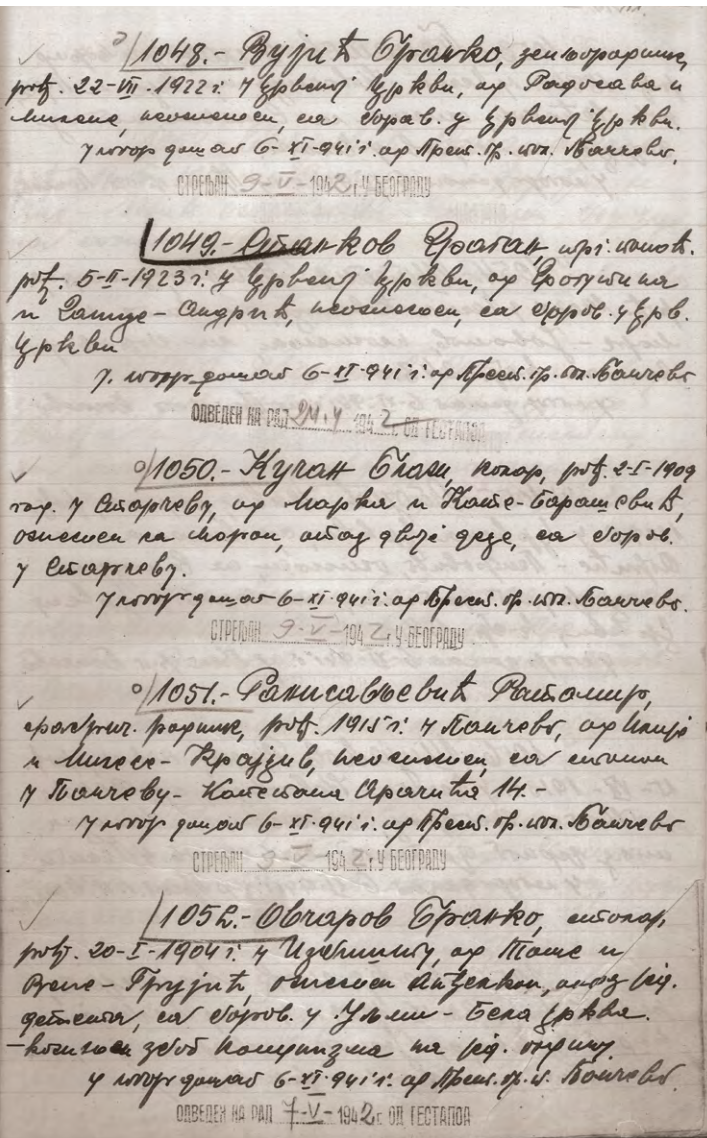
²⁵⁷ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši:*

Фотографија Јелене Варјашки, Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка фотографија
Jelena Varjaški's photo, Historical archive in Pančevo, F. 12, Photo collection

a farmer, unmarried, and resided in Crvena Crkva. He was sent to the Banjica camp on November 6, 1941, and executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the records of Banjica, he is listed under the number 1048.²⁵⁸

²⁵⁸ Ibid.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Koviljka Ivanović

(Soca, 1913 – Jajinci, 1942)

Koviljka Ivanović was born on January 27, 1913, in Soca, Romania, to parents Dušan and Danica Ivanović. After completing elementary school, she moved to the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes with her family. In Vršac, she graduated from Teacher's College and became involved in the youth movement. She got a teaching position in a village in Macedonia, where she remained until the Bulgarian occupation of Macedonia, after which she returned to Banat. She used her home in Vršac to hide illegal activists. She typed matrices for proclamations of the KPI, which were then duplicated in the apartment of Amalija and Milan Jakšić. She was arrested on September 6, 1941. Following torture in Vršac, she was transferred to the Svilara camp in Pančevo, and subsequently to Banjica. She was executed in Jajinci on May 9, 1942, along with other members of the Vršac group. In the records of Banjica, she is listed under number 1073.²⁵⁹

Branko Ovčarov

(Izbište, 1904 – Jajinci, 1942)

Branko Ovčarov was born on January 20, 1904, in Izbište to father Toma and mother Vela, née Grujić. He lived in Uljma near Bela Crkva with his wife Anđelka and child, working as a carpenter. Before he arrived at the Banjica camp, he was sentenced to one year in prison for communism. He arrived

²⁵⁹ Rada Vujačić i drugi, *Žene Srbije u NOB*, n.d, 794; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d, 132-133.

Бранко Вујић

(Црвена Црква, 1922 – Јајинци, 1942)

Бранко Вујић рођен је 22. јула 1922. године у Црвеној Цркви, од оца Радосава и мајке Милене. Био је земљорадник, нежењен и живео је у Црвеној Цркви. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1048.²⁵⁸

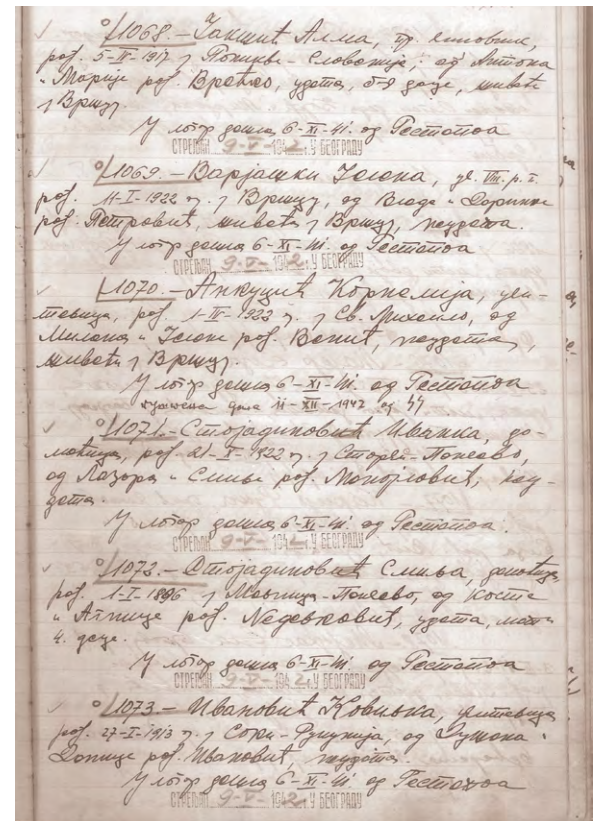
Ковиљка Ивановић

(Сока, 1913 – Јајинци, 1942)

Ковиљка Ивановић рођена је 27. јануара 1913. године у Соки у Румунији, од оца Душана и мајке Данице Ивановић. Преселила се у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца са родитељима по окончању основне школе. У Вршцу је завршила Учитељску школу и постала члан омладинског покрета. Добила је посао учитељице у једном селу у Македонији где је боравила све до бугарске окупације Македоније, након које се враћа у Банат. Своју кућу у Вршцу користила је за скривање илегалца. Куцала је матрице са прогласима КПЈ који су се потом умножавали у стану Амалије и Милана Јакшића. Ухапшена је 6. септембра 1941. године. После мучења у Вршцу, пребачена је у панчевачку „Свилару“ а затим у Бањицу. Стрељана је у Јајинцима 9. маја

knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944). Tom 1, n.d., 131.

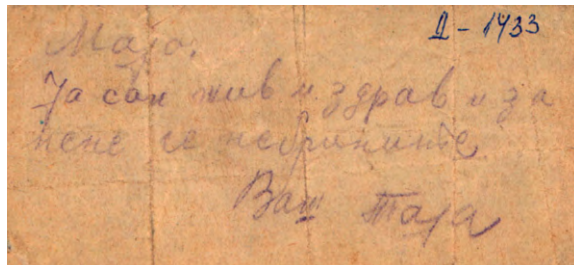
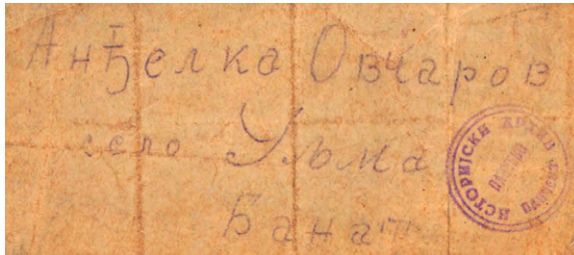
²⁵⁸ Исто.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

at the Banjica camp on November 6, 1941, and was executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica records, he is listed under number 1052.²⁶⁰

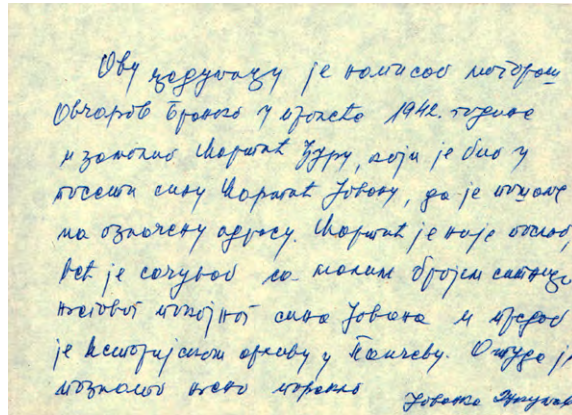
²⁶⁰ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d, 131.

Записи Бранка Овчарова сачињени у логору на Сајмишту 1942. године упућени породици: „Мајо, Ја сам жив и здрав и за мене се не брините. Ваш Таја“, Полеђина поруке Бранка Овчарова са подацима о примаоцу односно његовој супрузи и месту становања: „Анђелка Овчаров, село Уљма, Банат“ (Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка докумената о политичким збивањима и личностима из културног и научног живота Панчева)

Branko Ovčarov's notes, composed in the Sajmište Camp in 1942, addressed to his family: "Maја, I am alive and well, don't you worry about me. Yours, Daddy."

The reverse side of Branko Ovčarov's note with information on the recipient, i.e., his wife, and place of residence: "Anđelka Ovčarov, village of Uljma, Banat." (Historical archive of Pančevo, F. 12, Compilation of documents regarding political affairs and figures from the cultural and scientific spheres of Pančevo)

Подаци о судбини записа Бранка Овчарова сачињеног у логору на Сајмишту 1942. године упућеног породици: „Ову цедуљцу је написао логораш Овчаров Бранко у пролеће 1942. године и замолио Мартић Ђуру, који је био у посети сину Мартић Јовану, да је пошаље на означену адресу. Мартић је није послао, већ је сачувао са малим бројем ситница његовог покојног сина Јована и предао је Историјском архиву у Панчеву. Отуде је познато њено порекло“ (Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка докумената о политичким збивањима и личностима из културног и научног живота Панчева)

Information on the fate of Branko Ovčarov's note written in the Sajmište camp in 1942 and addressed to his family: "This note was penned by the inmate Branko Ovčarov in the spring of 1942, and he asked Đura Martić, who was visiting his son Jovan Martić, to send it to the specified address. However, Martić did not send it; instead, he kept it along with a few personal items of his deceased son Jovan and later handed it over to the Historical Archive in Pančevo. Thus, its origin is well-documented" (Historical Archive in Pančevo, F. 12, Compilation of documents regarding political occurrences and figures from the cultural and scientific spheres of Pančevo)

1942. године са другим припадницима вршачке групе. У бањичким књигама заведена је под бројем 1073.²⁵⁹

Бранко Овчаров

(Избиште, 1904 – Јајинци, 1942)

Бранко Овчаров рођен је 20. јануара 1904. године у Избишту од оца Томе и мајке Веле, рођене Грујић. Живео је у Уљми код Беле Цркве са женом Анђелком и дететом, баваћи се столарством. Пре доласка у логор Бањица кажњаван је због комунизма на годину дана. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрљан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1052.²⁶⁰

Амалија Малчи Подгоршек Јакшић

(Поникве, 1917 – Јајинци, 1942)

Амалија, односно Алма Јакшић, рођена је 5. априла 1917. године у Пониквама у Словенији, од оца Антона и мајке Марије, рођене Враћко. Услед сиромаштва напустила је гимназију коју је похађала у Словенији. У Београду је уписала Средњу школу медицинских сестара. Због политичког деловања ухапшена је 1937.

²⁵⁹ Рада Вујачић и други, *Жене Србије у НОБ*, н.д., 794; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d., 132–133.

²⁶⁰ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d., 131.

Amalija-Malči Podgoršek-Jakšić

(Ponikve, 1917 – Jajinci, 1942)

Amalija, also known as Alma Jakšić, was born on April 5, 1917, in Ponikve, Slovenia, to father Anton and mother Marija, née Vračko. Due to poverty, she left the high school she attended in Slovenia. In Belgrade, she enrolled in the Secondary School of Nursing. Her political activities led to her arrest in 1937. She found employment at the Maternal Association and became active in the Youth Section of the Women's Movement. At the beginning of 1940, she secured a position at the Workers' Insurance Office in Vršac, where she got married and began her new life. As a member of the KPJ, she participated in the work of the Youth Section of the Women's Movement, contributing her experiences from the Belgrade section. She was arrested on September 6, 1941, along with Milan Jakšić and other illegal activists from Vršac. She was taken to the Svilara camp in Pančevo and subsequently to Banjica. On May 9, 1942, she was executed in Jajinci along with other members of the Vršac group. In the records from Banjica, she is listed under number 1068.²⁶¹

Milan Tomašev

(Čenta, 1896 – Jajinci, 1942)

Milan Tomašev was born in 1896 in Čenta to parents Aca and Persa née Nećakov. He lived in Čenta with his wife, Smilja, and their three children, engaging in farming. He was sent to the Banjica camp on

²⁶¹ Rada Vujačić i drugi, *Žene Srbije u NOB*, n.d, 793; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d, 132.

Фотографија са омладинске секције женског покрета у Вршцу. У доњем реду у средини налази се Амалија Јакшић-Подгоршек, Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка фотографија
A photograph from the youth section of the women's movement in Vršac. In the bottom row, in the center, is Amalija Jakšić-Podgoršek, Historical Archive in Pančevo, F. 12, Photo collection

године. Запослила се у Материнском удружењу и активирала у Омладинској секцији Женског покрета. Почетком 1940. године запослила се у Уреду за осигурање радника у Вршцу где се удала и почела да живи. Као члан КПЈ била је укључена у раду Омладинске секције Женског покрета, доприносећи искуствима из београдске секције. Ухапшена је 6. септембра 1941. године са Миланом Јакшићем и осталим илегалцима из Вршца. Одведена је у „Свилару“ у Панчеву, а затим на Бањицу. Стрељана је у Јајинцима 9. маја 1942. године са другим припадницима вршачке групе. У бањичким књигама заведена је под бројем 1068.²⁶¹

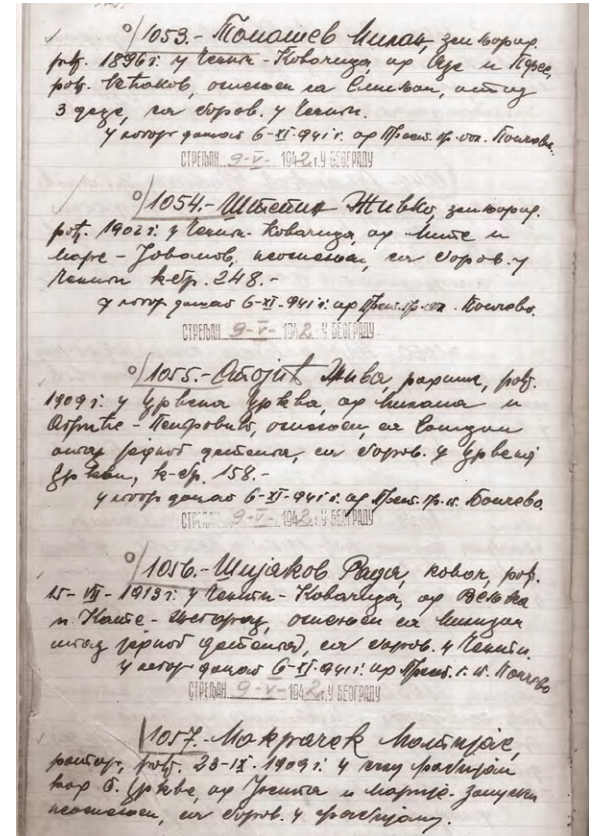
Милан Томашев

(Чента, 1896 – Јајинци, 1942)

Милан Томашев рођен је 1896. године у Ченти, од оца Аце и Персе, рођене Нећаков. Живео је у Ченти са женом Смиљом и троје деце, бавећи се земљорадњом. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1053.²⁶²

²⁶¹ Рада Вујачић и други, *Жене Србије у НОБ*, н.д., 793; Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, n.d., 132.

²⁶² Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, n.d., 132, 131.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

November 6, 1941, and was executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the records from Banjica, he is listed under number 1053.²⁶²

²⁶² Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, n.d., 132, 131.

Смиља Стојадиновић Мама

(Мавница, 1896 – Јајинци, 1942) и

Иванка Стојадиновић

(Старчево, 1922 – Јајинци, 1942)

Смиља Стојадиновић (или Стојадинов) Мама била је домаћица из Старчева, а њена кћерка Иванка ученица у Вршцу. Смиља је рођена 1. јануара 1896. у Мавници код Панчева од оца Косте Манојловића и мајке Агнице Недељковић. Била је удата за Лазара Стојадиновића са којим је имала четворо деце.

Њена кћерка Иванка рођена је 21. октобра 1922. године у Старчеву и у бањичким књигама заведена је као домаћица и неудата. Смиља и Иванка ухапшене су јесени 1941. године и затворене у вршачкој „Свилари“ где је Смиља била најстарија заточеница. На речи команданта „Свиларе“ Вурца да ће бити спроведени у бањички логор, Смиља је одговорила: „Ја сам примила у своју кућу једног младића, који је био у невољи. Ако мислите да треба за то да нас убијете, ја ћу да загрлим своју кћер, а ви пуцајте!“ Уследио је Вурцов одговор: „Нећемо одмах да вас убијемо. Прво ћемо да вам покидамо живце у логору на Бањици.“²⁶³ Стрељане су у Јајинцима 9. маја 1942. године са другим припадницима вршачке групе. У бањичким књигама Иванка је заведена под редним бројем 1071, а њена мајка под бројем 1072.²⁶⁴

²⁶³ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d., 154–156.

²⁶⁴ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d., 132.

Smilja Stojadinović Mama

(Mavnica, 1896 – Jajinci, 1942) and

Ivanka Stojadinović

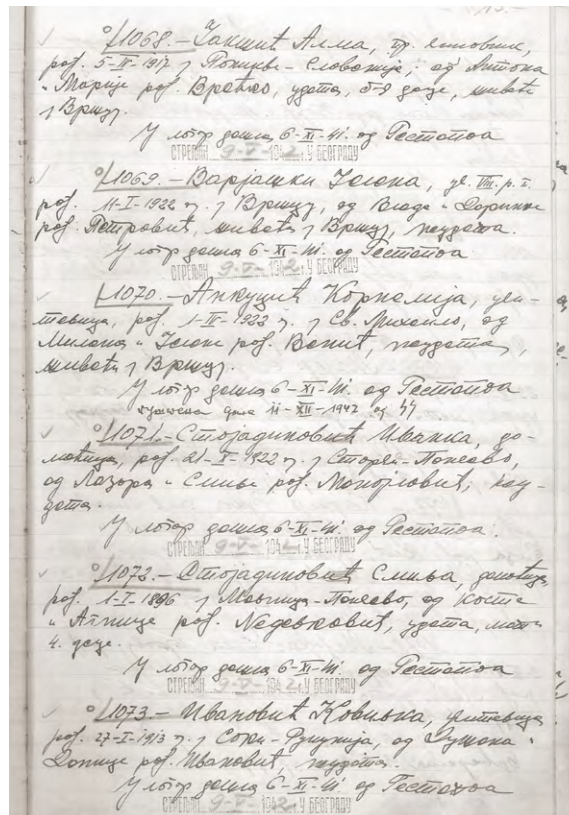
(Starčevo, 1922 – Jajinci, 1942)

Smilja Stojadinović (or Stojadinov) *Mama* was a housewife from Starčevo, and her daughter Ivanka was a student in Vršac. Smilja was born on January 1, 1896, in Mavnica near Pančevo, to father Kosta Manojlović and mother Agnica Nedeljković. She was married to Lazar Stojadinović, with whom she had four children.

Her daughter Ivanka was born on October 21, 1922, in Starčevo and is recorded in the Banjica books as a housewife and unmarried. Smilja and Ivanka were arrested in the autumn of 1941 and imprisoned in the Vršac Svilara camp, where Smilja was the oldest detainee. In response to the commander of Svilara camp, Vurc, stating that they would be taken to the Banjica camp, Smilja replied: “I took a young man into my house who was in trouble. If you think you need to kill us for that, I will hug my daughter, and you can shoot!” Vurc replied: “We will not kill you right away. First, we will tear your nerves in the Banjica camp.”²⁶³ They were executed in Jajinci on May 9, 1942, along with other members of the Vrsac group. In the Banjica books, Ivanka is listed under the number 1071, and her mother under the number 1072.²⁶⁴

²⁶³ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 2, n.d., 154–156.

²⁶⁴ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d., 132

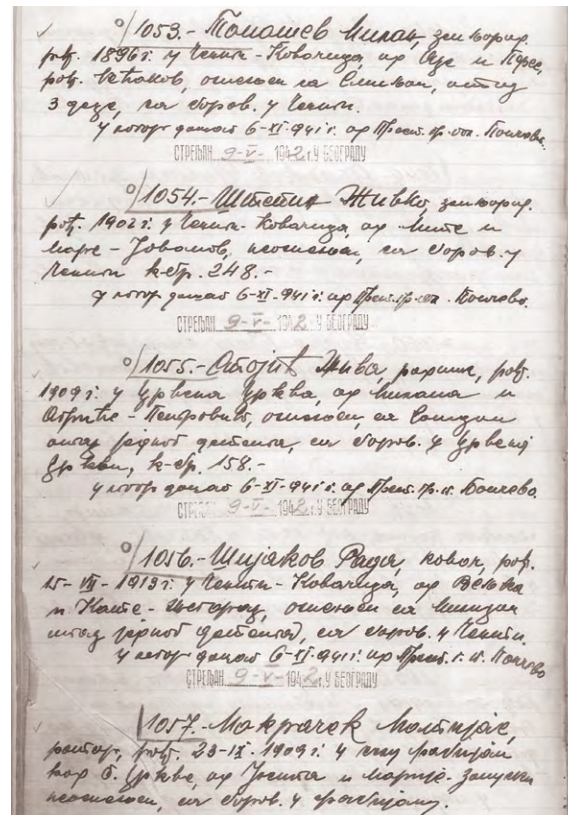

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Живко Штетин

(Чента, 1902 – Јајинци, 1942)

Живко Штетин рођен је 1902. године у Ченти, од оца Мите и мајке Маре, рођене Јованов. Живео је у Ченти као земљорадник. Није био ожењен. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Živko Štetin

(Čenta, 1902 – Jajinci, 1942)

Živko Štetin was born in 1902 in Čenta to father Mita and mother Mara, née Jovanov. He lived in Čenta as a farmer. He was not married. He arrived at the Banjica camp on November 6, 1941. He was executed

Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1054.²⁶⁵

Надежда Вилимановић Јанковић

(Атеница, 1920 – Јајинци, 1943)

Надежда или Нада Јанковић рођена је у Атеници код Чачка 1920. године, од оца Недељка и мајке Ангелине, рођене Симић. Била је студент медицине и удовица. Као члан КПЈ учествовала је у организовању курсева за обуку партизанских болничарки.

У бањички логор доведена је у шестом месецу трудноће 19. фебруара 1942. године. Труднице су, попут осталих заточеника, биле изложене тортури и саслушањима. Прозвана је на стрељање пред порођај маја 1942. године. Једна од заточеница, Јулка Орешчанин гласно је негодовала. Према речима Симе Беговића побунила се и обратила логорској управи: „Ви за себе тврдите да сте културан народ, а стрељате трудне жене!“ Доктор Јунг је затражио да му се преведе шта је Јулка рекла и наредио да Наду одведу у Јајинце. Присутствовала је стрељању, али је по Јунговом наређењу враћена у логор. Наводи се да су је шеф логора Вујковић и диктор Јунг често посећивали и постављали питање: „Кад ћеш да се породити?“ Ђерку Милку родила је 20. маја 1942. године.²⁶⁶ Устаљена пракса била је да су новорођенчад одвајана од мајки и предавана породици или одвојена у дом за сирочад, о коме се бринуло Материнско удружење

²⁶⁵ Исто, 131–132.

²⁶⁶ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d., 334.

on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica books, he was registered under the number 1054.²⁶⁵

Nadežda Vilimanović Janković

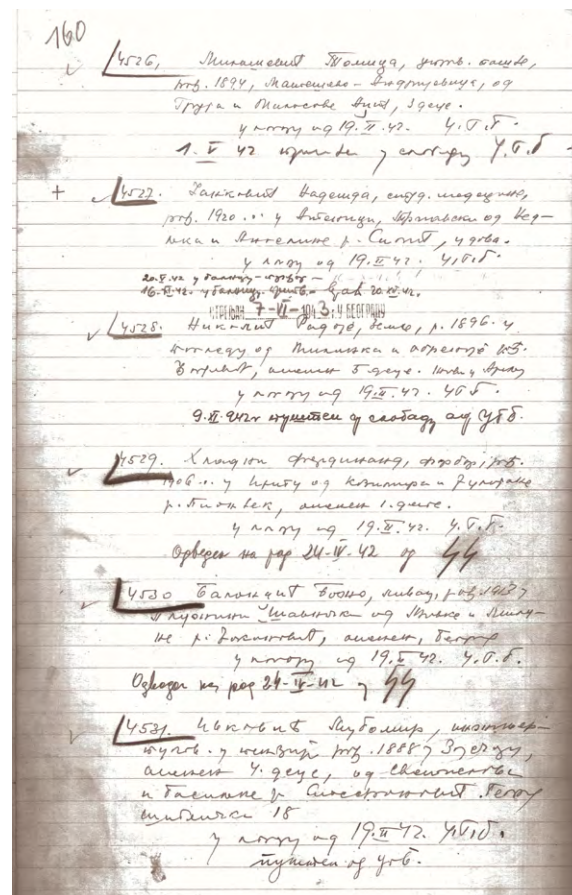
(Atenica, 1920 – Jajinci, 1943)

Nada Janković was born in Atenica near Čačak in 1920, to father Nedeljko and mother Angelina, née Simić. She was a medical student and a widow. As a member of the KPJ, she participated in organizing training courses for partisan nurses.

She was brought to the Banjica camp, during the sixth month of her pregnancy on February 19, 1942. Pregnant women, like other detainees, were subjected to torture and interrogation. She was summoned for execution shortly before giving birth in May 1942. One of the detainees, Julka Oreščanin, loudly protested. According to Sima Begović, she rebelled and addressed the camp administration: “You claim to be a cultured nation, yet you execute pregnant women!” Doctor Jung requested a translation of Julka’s statement and ordered that Nada be taken to Jajinci. She was present at the execution, but upon Jung’s orders, she was returned to the camp. It is reported that the camp chief, Vujković, and doctor Jung frequently visited her and asked: “When will you give birth?” She gave birth to her daughter, Milka, on May 20, 1942.²⁶⁶ A common practice involved separating newborns from their mothers and placing them with families or sending them to an orphanage, which was managed by the Maternal

²⁶⁵ Ibid, 131–132.

²⁶⁶ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d, 334.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

Београда.²⁶⁷ Сима Беговић наводи да је са својим дететом остала је у притвореничкој болници месец дана, након чега су их раздвојили, док је у

²⁶⁷ Исто, 30.

Association of Belgrade.²⁶⁷ Sima Begović states that she remained with her child in the detention hospital for a month, after which they were separated. The records from Banjica indicate that she was transferred from the hospital to the camp on October 16, 1942.²⁶⁸

She was returned to the hospital exactly one month later and released on December 12, 1942. On the night before her execution, she told her inmates in room 38: “My comrades, there is nothing to fear when we are being shot. I have witnessed this, as I was once taken out for execution, but at the last moment, I was sent back to the camp because I was pregnant. They returned me to the camp to give birth, and now, after the delivery, they are taking me back for execution.”²⁶⁹ She was one of four women who were killed after giving birth.²⁷⁰ She was executed in Jajinci on June 7, 1943, and is recorded in the Banjica books under number 4527.²⁷¹

Živa Stojić

(Crvena Crkva, 1909 – Jajinci, 1942)

Živa Stojić was born in 1909 in Crvena Crkva to father Milan and mother Agrica, née Petrović. He lived in Crvena Crkva with his wife, Danica, and their child. He was a worker. He was sent to the Banjica

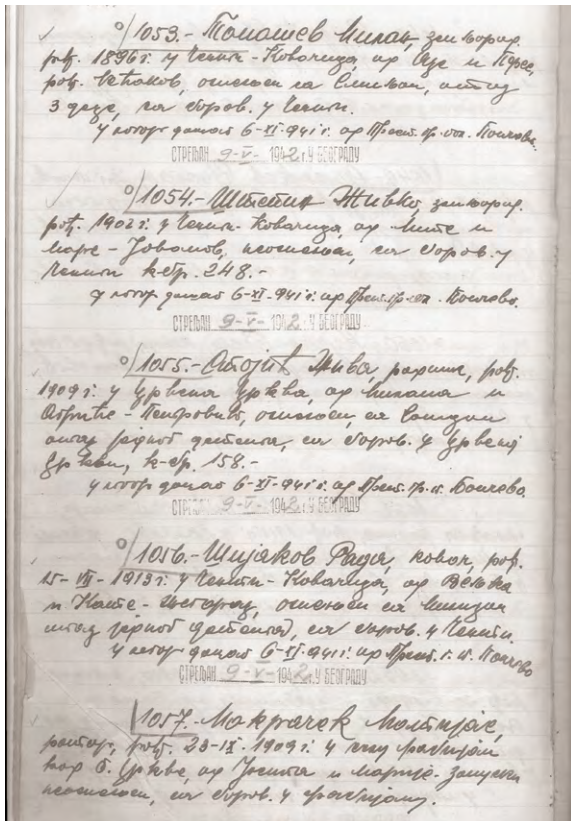
²⁶⁷ Ibid, 30.

²⁶⁸ Ibid, 334.

²⁶⁹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944. 1*, n.d, 82, 252.

²⁷⁰ In addition to Nadežda Janković, Radmila Rajković, Draginja Konstantinović, and Lidija-Milena Šuput were executed.

²⁷¹ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d, 334.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

бањичким књигама записано да је пребачена из болнице у логор 16. октобра 1942. године.²⁶⁸

У болницу је враћена тачно месец дана касније и пуштена 12. децембра 1942. године. У ноћи пред стрељање обрадила се осталим заточеницама из собе

²⁶⁸ Исто, 334.

camp on November 6, 1941, and executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica records, he is listed under number 1055.²⁷²

Rada Šiljakov

(Čenta, 1913 – Jajinci, 1942)

Rada Šijakov was born on July 15, 1913, in Čenta, to father Veljko and mother Kata, née Žegarac. He lived in Chenta with his wife, Milica, and their child. He was sent to the Banjica camp on November 6, 1941, and executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica records, he is listed under number 1056.²⁷³

Vasa Petrović

(Vršac, 1917 – Jajinci, 1942)

Vasa Petrović was born on July 11, 1917, in Vršac, to father Đorđe and mother Ana, née Nović. He lived in Vršac with his wife, Katica, working as a shoemaker. He was sent to the Banjica camp on November 6, 1941, and executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the records from Banjica, he is listed under number 1058.²⁷⁴

Sima Gvozdenov

(Vršac, 1915 – Jajinci, 1942)

Sima Gvozdenov was born on January 31, 1915, in Vršac, to father Petar and mother Julka, née Pavkov.

²⁷² Ibid, 132.

²⁷³ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d, 132.

²⁷⁴ Ibid.

38: „Другарице моје, ништа није страшно кад нас стрељају. То сам видела, јер сам једном већ извођена на стрељање, па су ме у последњем тренутку вратили на логор због тога што сам била у другом стању. Вратили су ме у логор да се породим, а сада, после порођаја, поново ме воде на стрељање.“²⁶⁹ Била је једна од четири жене које су убијене након порођаја.²⁷⁰ Стрељана је у Јајинцима 7. јуна 1943. године и у бањичким књигама заведена је под бројем 4527.²⁷¹

Жива Стојић

(Црвена Црква, 1909 – Јајинци, 1942)

Жива Стојић рођен је 1909. године у Црвеној Цркви, од оца Милана и мајке Агрице, рођене Петровић. Живео је у Црвеној Цркви са женом Даницом и дететом. Био је радник. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1055.²⁷²

Рада Шиљаков

(Чента, 1913 – Јајинци, 1942)

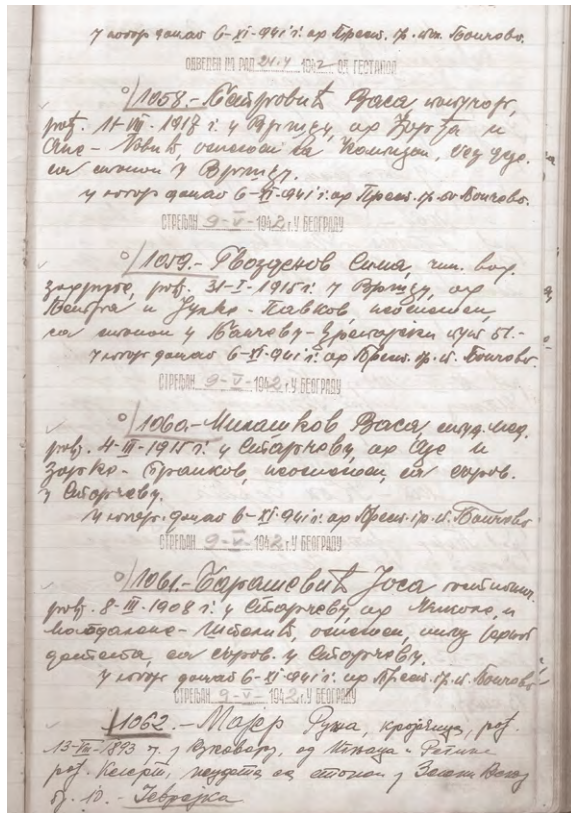
Рада Шијаков рођен је 15. јула 1913. године у Ченти, од оца Вељка и мајке Кате, рођене Жегарац. У Ченти је живео са женом Милицом и дететом. У

²⁶⁹ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 82, 252.

²⁷⁰ Поред Надежде Јанковић, стрељане су Радмила Рајковић, Драгиња Константиновић и Лидија Милена Шупут.

²⁷¹ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. n.d., 334.

²⁷² Исто, 132.

Из књиге евиденције бањичких заточеника (ИАБ, књ.2)
From the record book of Banjica camp inmates
(Historical Archives of Belgrade, book 2)

He lived in Pančevo and worked as an official for the Water Cooperative. He was sent to the Banjica camp on November 6, 1941, and executed on May 9, 1942, in Jajinci. In the records from Banjica, he is listed under number 1059.²⁷⁵

²⁷⁵ Ibid.

логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1056.²⁷³

Васа Петровић

(Вршац, 1917 – Јајинци, 1942)

Васа Петровић рођен је 11. јула 1917. године у Вршцу, од оца Ђорђа и мајке Ане, рођене Новић. У Вршцу је живео са женом Катицом, радећи као папучар. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1058.²⁷⁴

Сима Гвозденов

(Вршац, 1915 – Јајинци, 1942)

Сима Гвозденов рођен је 31. јануара 1915. године у Вршцу, од оца Петра и мајке Јулке, рођене Павков. Живео је у Панчеву и био је чиновник Водне задруге. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1059.²⁷⁵

Васа Милашков

(Старчево, 1915 – Јајинци, 1942)

Васа Милашков рођен је 4. марта 1915. године у Старчеву од оца Аце и мајке Зарке, рођене Бранков.

²⁷³ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. n.d., 132.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исто.

Vasa Milaškov

(Starčevo, 1915 – Jajinci, 1942)

Vasa Milaškov was born on March 4, 1915, in Starčevo to father Aca and mother Zarka, née Brankov. He lived in Starčevo and studied medicine. He arrived at the Banjica concentration camp on November 6, 1941. He was shot on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica books, he was registered under the number 1060.²⁷⁶

Josa Barašević

(Starčevo, 1908 – Jajinci, 1942)

Josa Barašević was born on March 8, 1908, in Starčevo, to Nikola and Magdalena née Štolić. He lived in Starčevo with his wife and child, working as an innkeeper. He arrived at the Banjica concentration camp on November 6, 1941. He was shot on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica books, he was registered under the number 1061.

Ratomir Ranisavljević

(Pančevo, 1915 – Jajinci, 1942)

Ratomir Ranisavljević was born in 1915, in Pančevo, to father Ilija and mother Milesa née Krajciv. He worked in a factory. He lived in Pančevo and was not married. He arrived at the Banjica camp on November 6, 1941. He was shot on May 9, 1942, in Jajinci. In the Banjica camp, he enlisted in the Gestapo, but was shot with the rest of the group

²⁷⁶ Ibid.

Живео је у Старчеву и студирао медицину. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1060.²⁷⁶

Јоса Барашевић

(Старчево, 1908 – Јајинци, 1942)

Јоса Барашевић рођен је 8. марта 1908. године у Старчеву, од оца Николе и мајке Магдалене, рођене Штолић. Живео је у Старчеву са женом и дететом, радећи као гостионичар. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У бањичким књигама заведен је под бројем 1061.

Ратомир Ранисављевић

(Панчево, 1915 – Јајинци, 1942)

Ратомир Ранисављевић рођен је 1915. године у Панчеву од оца Илије и мајке Милесе, рођене Крајдив. Радио је у фабрици. Живео је у Панчеву и није био ожењен. У логор на Бањици доспео је 6. новембра 1941. године. Стрељан је 9. маја 1942. године у Јајинцима. У логору на Бањици ставио се у службу Гестапоа, али је стрељан са остатком групе из Баната 9. маја 1942. године.²⁷⁷ У бањичким књигама заведен је под бројем 1051.²⁷⁸

²⁷⁶ Исто.

²⁷⁷ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 154.

²⁷⁸ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. Tom 1, n.d., 131.

Фотографија Симе Гвозденова, Историјски архив Панчево, Ф. 12, Збирка фотографијаБ, књ.2) Sima Gvozdenov's photo, Historical Archive in Pančevo, F. 12, Photo collection

from Banat on May 9, 1942.²⁷⁷ In the Banjica books, he was registered under the number 1051.²⁷⁸

²⁷⁷ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*. 1, n.d., 154.

²⁷⁸ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. tom 1, n.d, 131.

Марко Мартиновић, кустос-приправник у Музеју жртава геноцида

Јосип Бепо Бенковић

Рођен је 1. новембра 1906. у Задру. Након смрти оца (1921), преселио се са мајком и сестрама у Херцег Нови код деде. Завршио је нижу гимназију у Херцег Новом, а потом и вишу гимназију у Котору. После тога отишао је у Београд, где је истовремено студирао право и похађао уметничку школу (у класи професора Љуба Ивановића). Бенковић је био сликар, ликовни уметник динамичног израза, а његови радови обухватају портрете, студије фигура и графичке радове – према доступним описима, његов стил је укључивао експресивну црту и пажњу ка детаљима физиономије и карактера.²⁷⁹ Писао је у прогресивним часописима као што су *Сйожер* и *Наша сйварностй*. Био је члан уметничке групе „Живот“ заједно са другим уметницима свог времена. Поред уметности, био је и раднички активиста и један од организатора радничког покрета у Херцег Новом. По избијању Другог светског рата, Бенковић је остао у Београду, где је био ангажован по налогу Комунистичке партије Југославије. Налог за његово хапшење је издат 1942, након чега је био рањен и потом ухапшен. Провео је време као затвореник у логору Бањица, где је мучен и касније стрељан као патриота и антифашиста на стрелишту у Јајинцима.²⁸⁰

²⁷⁹ ЈУ „Gradski muzej Mirko Komnenović i galerija Josip Bepo Benković“ H.Novi, onlajn resurs: ЈУ "Gradski muzej Mirko Komnenović i galerija Josip Bepo Benković" H.Novi, Ulica Marka Vojnovića br. 4, Herceg Novi (2026), датум приступа:12.1.2026.

²⁸⁰ Galerija „Josip Bepo Benković“, onlajn resurs: Herceg Novi

Marko Martinović, Curatorial Assistant, Genocide Victims Museum

Josip “Bepo” Benković

He was born on November 1, 1906, in Zadar. Following the death of his father in 1921, he moved with his mother and sisters to Herceg Novi to live with his grandfather. He completed his lower secondary education in Herceg Novi and then attended high school in Kotor. After that, he moved to Belgrade, where he simultaneously studied law and attended an art school in the class of Professor Ljuba Ivanović. Benković was a painter, a fine artist known for his dynamic expression, and his works include portraits, figure studies, and graphic art. According to available descriptions, his style featured expressive lines and a keen attention to the details of physiognomy and character.²⁷⁹ He wrote for progressive journals such as *Stožer* and *Naša Stvarnost*. He was a member of the artistic group “Life” alongside other artists of his era. In addition to his artistic pursuits, he was also a labor activist and one of the organizers of the labor movement in Herceg Novi. Following the outbreak of the Second World War, Benkovic remained in Belgrade, where he was engaged under the orders of the Communist Party of Yugoslavia. A warrant for his arrest was issued in 1942, after which he was wounded and then apprehended. He spent time as a prisoner in the German camp Banjica, where he was tortured and later executed as a patriot and anti-fascist at the shooting range in Jajinci.²⁸⁰

²⁷⁹ “Local museum Mirko Komnenović and Gallery Josip Bepo Benković” Herceg Novi, online resource: ЈУ "Gradski muzej Mirko Komnenović i galerija Josip Bepo Benković" H.Novi, Ulica Marka Vojnovića br. 4, Herceg Novi (2026) date of access. 12.1.2026.

²⁸⁰ Gallery Josip Bepo Benković, online resource: Herceg Novi | Turistička organizacija | Galerija Josip Bepo Benković, date of access. 12.1.2026.

Вера Милетић

Вера Милетић била је српска револуционарка и учесница Народноослободилачке борбе, рођена 1920. године у Пожаревцу. Потичала је из грађанске породице и рано се укључила у напредни омладински покрет, поставши чланица Савеза комунистичке омладине Југославије, а затим и Комунистичке партије Југославије. Током немачке окупације деловала је илегално у Београду, где је учествовала у преношењу порука, штампању и дистрибуцији илегалног материјала и помагању партијској мрежи. Ухапшена је 1943. године од стране Специјалне полиције и потом предата Гестапоу, након чега је затворена у логору на Бањици. После вишемесечног заточеништва и мучења, стрељана је у Јајинцима 1944. године. Вера Милетић остала је упамћена као једна од младих интелектуалки и антифашисткиња које су животом платиле отпор окупатору.²⁸¹

Слобода Трајковић

Рођена је 7. октобра 1918. године у Врњачкој Бањи, у породици угледног апотекара Светолика Трајковића. Добила је име Слобода зато што је рођена у години када се завршио Први светски рат и дошла дуго ишчекивана слобода. Њен отац је, као велики родољуб, помагао партизанима слањем лекова, а брат Мирослав је био активни учесник Антифашистичког покрета, па је, управо

| Turistička organizacija | Galerija Josip Bepo Benković, датум приступа:12.1.2026.

²⁸¹ *Narodni heroji Jugoslavije*. Beograd, 1975.

Vera Miletić

Vera Miletić was a Serbian revolutionary and participant in the National Liberation Struggle, born in 1920 in Požarevac. She came from a middle-class family and became actively involved in the progressive youth movement at an early age, joining the League of Communist Youth of Yugoslavia and later the Communist Party of Yugoslavia. During the German occupation, she operated illegally in Belgrade, where she took part in the transmission of messages, the printing and distribution of illegal materials, and assisting the party network. In 1943, she was arrested by the Special Police and then handed over to the Gestapo, after which she was imprisoned in the Banjica camp. Following several months of detention and torture, she was executed in Jajinci in 1944. Vera Miletić is remembered as one of the young intellectuals and anti-fascists who paid with their lives for resisting the occupier.²⁸¹

Sloboda Trajković

She was born into the family of the esteemed pharmacist Svetolik Trajković on October 7, 1918, in Vrnjačka Banja. She was named Sloboda because she was born in the year when the First World War concluded, marking the arrival of long-awaited freedom. Her father, a devoted patriot, supported the partisans by sending them medicine, while her brother Miroslav was an active participant in the Anti-Fascist movement. It was through him that she once had the opportunity to meet the renowned secretary of

²⁸¹ *Narodni heroji Jugoslavije*. Beograd, 1975.

захваљујући њему, она једном приликом упознала чувеног секретара СКОЈ-а Иву Лолу Рибара. По очевом захтеву, брат Мирослав и сестра Милица су наставили породичну традицију и уписали студије фармације, док је Слобода била студент хемије. Породице Рибар и Трајковић, за вечером 6. априла 1941, требало је да се договоре око свадбе Иве и Слободе, али до овог сусрета никада није дошло због бомбардовања Београда тог дана. Када је почео рат, а Лола кренуо у партизане, Слобода је желела да крене са њим, али је он одбио рекавши јој да је сувише крхке грађе и да неће издржати сурове услове народнослободилачке борбе. На његов захтев, она се тада склонила из Београда код тетке у Врњачку Бању, али нажалост, тако није успела да избегне страшну судбину. Гестапо је пресрео једно писмо Иве Лоле Рибара упућено Слободи и због тога је привео целу породицу Трајковић. Немачка полиција је десет дана мучила Слободину сестру Веру, мислећи да је она, а када су схватили да се Слобода налази у Врњачкој Бањи, ухапсили су је тамо. Слобода се тада нашла пред немогућим избором – Гестапо јој је нудио да напише Лоли одговор у којем ће га намамити да дође у Београд, где би био ухапшен у замену за свој и живот своје породице. Слобода није пристала да изда Иву Лолу Рибара, па је заједно са целом својом породицом (отац Светолик, мајка Милена, брат Мирослав и сестра Вера) одведена у логор на Бањици, где су погубљени, након чега су њихова тела сахрањена у Јајинцима.²⁸²

²⁸² *Жене Србије у НОБ-у*, Београд 1975, 167–168.

SKOJ, Ivo Lola Ribar. At their father's request, her brother Miroslav and sister Milica continued the family tradition by enrolling in pharmacy studies, whereas Sloboda pursued a degree in chemistry. On the evening of April 6, 1941, the Ribar and Trajković families were supposed to discuss the wedding plans for Ivo and Sloboda, but this meeting never took place due to the bombing of Belgrade that day. When the war began, and Lola joined the partisans, Sloboda wanted to go with him, but he refused, stating that she was too fragile and would not withstand the harsh conditions of the national liberation struggle. At his request, she then took refuge in Vrnjačka Banja with her aunt, but unfortunately, this did not allow her to escape a terrible fate. The Gestapo intercepted a letter from Ivo Lola Ribar addressed to Sloboda, which led to the detention of the entire Trajković family. The German police tortured Sloboda's sister, Vera, for ten days, believing she was Sloboda, and when they realized that Sloboda was in Vrnjačka Banja, they arrested her there. Sloboda then faced an impossible choice – the Gestapo offered her the chance to write a response to Lola, luring him to come to Belgrade, where he would be arrested in exchange for the lives of herself and her family. Sloboda refused to betray Ivo Lola Ribar, and along with her entire family (father Svetolik, mother Milena, brother Miroslav, and sister Vera), she was taken to the Banjica camp, where they were suffocated in gas vans, after which their bodies were buried in Jajinci.²⁸²

²⁸² *Žene Srbije u NOB-u*, Beograd 1975. 167-168.

Ђорђе Тасић

Ђорђе Тасић (Врање, 7. новембар 1892 – Београд, 26. август 1943) био је српски правник, теоретичар права, социолог и професор. Завршио је Правни факултет у Београду где је дипломирао 1919. године, а докторирао већ наредне 1920. године. Његова академска каријера започела је на Правном факултету у Суботици (1920–1923), где је допринио предавањима државног права и учествовао у раду на *Енциклопедији људских права*, а потом је боравио и предавао у Љубљани (1923–1930). Године 1930. постао је редовни професор Правног факултета у Београду, где је касније обављао и функцију декана. Тасић је био истакнут педагог, који је студије права схватао као животни позив, а не само професионалну обавезу; његова дела, као што је *Увод у људске науке*, штампана су у више издања и представљала су темеље студирања права у Србији. Ђорђе Тасић је, такође, основао Друштво за социологију и друштвене науке (1935), претечу Савеза социолога Србије, и био главни уредник часописа *Социолошки преглед* (*Sociological Review*), чиме је снажно допринео развоју социологије као академске дисциплине на простору Југославије. Његов научни опус обухватао је преко 600 радова и студија, укључујући теме из државног права, правне филозофије и социологије права.²⁸³ Након немачке окупације 1941. године био је уклоњен са универзитета и прогањан као интелектуалац чије су слободоумне

²⁸³ Српско социолошко друштво, Ђорђе Тасић (1892–1943), Интернет ресурс: Ђорђе Тасић (1892-1943) - Српско социолошко друштво, датум приступа: 13.01.2026.

Ђорђе Тасић

Ђорђе Тасић (Врање, 7 November 1892 – Belgrade, 26 August 1943) was a Serbian lawyer, legal theorist, sociologist, and professor. He graduated from the Faculty of Law in Belgrade in 1919 and received his doctorate in 1920. His academic career began at the Faculty of Law in Subotica (1920–1923), where he contributed to lectures on state law and participated in the work on the “Enciklopedija prava (*Encyclopedia of Law)”, and after that, he lived and worked in Ljubljana (1923–1930). In 1930, he became a full professor at the Faculty of Law in Belgrade, where he later served as dean. Tasić was a prominent educator who regarded his legal studies as a vocation rather than merely a professional obligation; his works, such as “Uvod u pravne nauke (*Introduction to Legal Sciences),” were published in multiple editions and laid the groundwork for professional legal education in Serbia. Ђорђе Тасић also founded the Society for Sociology and Social Sciences in 1935, which was a precursor to the Association of Sociologists of Serbia, and served as the chief editor of the journal *Sociološki pregleđ* (Sociological Review), thereby making a significant contribution to the development of sociology as an academic discipline in the Yugoslav region. His scholarly work included over 600 papers and studies, covering topics in constitutional law, legal philosophy, and sociology of law.²⁸³ With the arrival of the German occupation in 1941, he was removed from the university and persecuted as an intellectual whose progressive ideas were undoubtedly unwelcome to the occupying

²⁸³ Serbian Sociological Society, Ђорђе Тасић (1892-1943), Internet resource: Ђорђе Тасић (1892-1943) - Српско социолошко друштво, date of access: 13.01.2026.

идеје биле непожељне окупаторској власти. Тасић је ухапшен од стране Гестапоа 1941. и провео је одређено време у логору Бањица, потом је поново ухапшен 25. августа 1943. године и стрељан у логору Бањица 26. августа 1943.

др Милорад Ђорђевић

Рођен је у Шапцу 16. јуна 1896. године у породици Радојице и Наталије Ђорђевић. Био је рођени брат дивизијског генерала Косте Ђорђевића. Основну школу и гимназију завршио је у родном граду, а универзитет у Алжиру за време Првог светског рата, где је и докторирао тезом „О аграрном кредиту у Југославији 1919. године“. У Алжиру се оженио Марселом Дурант (1898, Алжир) и са њом имао два сина: Александра (1922) и Радивоја (1927). Убрзо по докторирању запослио се у Министарству финансија, где је радио до 1931, пењући се чиновничким степеницама, да би почетком 1931. краће време био вицегувернер Народне банке. У периоду од 1931 до 1934. године је био министар финансија. Предводио је југословенску делегацију 1940. године у преговорима после којих је склопљен први трговински уговор са СССР-ом, што је био почетак отопљавања односа. Ухапшен је 18. новембра 1941. године и спроведен у логор на Бањици. У оптужници је откривен као „масон III реда и члан ложе ‘Препород’“. Оптужен је за сарадњу са британском тајном службом и да за учествовање у афери са чеком од 10.000 фунти стерлинга, који је гласио на име британског агента на Балкану под именом Ханану. Оптужен је да је преко Београдске задруге донирао новац за

authorities. Tasić was arrested by the Gestapo in 1941 and spent some time in the Banjica camp, later being re-arrested on August 25, 1943, and executed in the Banjica camp on August 26, 1943.

Milorad Đorđević, PhD

He was born in Šabac on June 16, 1896, into the family of Radojica and Natalija Đorđević. He was the brother of divisional general Kosta Đorđević. He completed his primary education and high school in his hometown and pursued his university studies in Algeria during the First World War, where he earned his doctorate with a thesis on Agricultural Credit in Yugoslavia in 1919. In Algeria, he married Marcela Durant (1898, Algeria) and had two sons with her: Aleksandar (1922) and Radivoje (1927). Shortly after obtaining his doctorate, he took a job at the Ministry of Finance, where he worked until 1931, advancing through the ranks of civil service, and at the beginning of 1931, he briefly served as the Deputy Governor of the National Bank. From 1931 to 1934, he served as the Minister of Finance. He led the Yugoslav delegation in 1940 during negotiations that resulted in the signing of the first trade agreement with the USSR, marking the beginning of a thaw in relations. He was arrested on November 18, 1941, and taken to the Banjica camp. The indictment revealed him as a “Mason of the III degree and a member of the lodge ‘Rebirth.’” He was accused of collaborating with the British secret service and participating in an affair involving a check for 10,000 British pounds, made out to a British agent in the Balkans named Hananau. He was also accused of donating money through the Belgrade Cooperative for the printing of the book “Hitler Told Me This,” which

штампање књиге *Хитлер ми је рекао* која се у то време налазила на списку забрањене литературе у Трећем рајху. Означен је као велики пријатељ Јевреја. Неопростива грешка му је била то што је био у Москви приликом склапања првог трговинског уговора 1940. године. Због свих ових оптужби, стрељан је 7. маја 1943. године у Јајинцима.²⁸⁴

Михаило Илић

Михаило Илић је рођен 11. септембра 1888. године у Београду. У родном граду завршио је основну школу и гимназију. Након завршене гимназије уписао је Правни факултет Универзитета у Београду. Дипломирао је 1912. године на Правном факултету у Београду, а докторирао 1919. године на Правном факултету у Паризу, са дисертацијом „Општа разматрања о Друштву народа и његовом праву“. Био је професор Правног факултета у Суботици и Правног факултета у Београду. Био је проректор Универзитета у Београду (1932–1935), оснивач и истакнути члан Југословенске републиканске странке, уредник више часописа, листова и библиотека, писац запажених критичких и аналитичких чланака. Зла коб др Михаила Илића следи из извршења др Валтера Грубера, дописника Немачке новинске агенције (DNB) и хилеровог обавештајца из Београда о „британској пропаганди у Југославији и њеним последицама“. Грубер је, наиме, у овом извештају од децембра 1939. године, међу лицима која спроводе британску пропаганду поменуо и професора Илића, издавача недељног

was on the list of banned literature in the Third Reich at that time. He was marked as a great friend of the Jews. His unforgivable mistake was being in Moscow when the first trade agreement was concluded in 1940. Due to all these accusations, he was executed by firing squad on May 7, 1943, in Jajinci.²⁸⁴

Mihailo Ilić

Mihailo Ilić was born on September 11, 1888, in Belgrade. He completed his primary education and high school in his hometown. After finishing high school, he enrolled in the Faculty of Law at the University of Belgrade. He graduated in 1912 and obtained his doctorate in 1919 at the Faculty of Law in Paris, with a dissertation titled General Considerations on the League of Nations and its Law. He worked as a professor at the Faculty of Law in Subotica and the Faculty of Law in Belgrade. He held the position of prorector at the University of Belgrade from 1932 to 1935, was a founder and prominent member of the Yugoslav Republican Party, and editor of several journals, newspapers, and libraries, as well as a writer of notable critical and analytical articles. The misfortune of Mihailo Ilić, PhD, from the execution of Walter Gruber, PhD, a correspondent for the German News Agency (D.N.B.) and Himmler's informant from Belgrade on “British propaganda in Yugoslavia and its consequences.” In his report from December 1939, Gruber mentioned among those involved in British propaganda Professor Ilić, who was the publisher of the weekly newspaper for the people, “Napred.” He was not released from the

²⁸⁴ S. Begović, Logor Banjica 1941–1944, I, Beograd 1989, 160–161.

²⁸⁴ S. Begović, Logor Banjica 1941-1944..I, Beograd 1989. 160-161.

листа за народ *Найрег*. Није пуштен из логора са осталим интелектуалцима, пошто су његове брошуре и публицистички натписи имали за основу „идеје француске републиканске демократије и каснијег Народног фронта“. Према оцени истражитеља, Илићево негативно деловање огледало се у томе што се залагало за уске везе Југославије и Совјетског савеза и за споразумевање са хрватском опозицијом. Према накнадном извештају свог повереника „141“ који је Илића окарактерисао као вођу левичарских елемената предратног Београдског универзитета и оснивача удружења „Политика и друштво“, наклоњеног Енглезима, руководиоци београдског Гестапоа су решили да га погубе. Михаило Илић је погубљен 20. марта 1944. године на стрелишту у Јајинцима.²⁸⁵

²⁸⁵ S. Begović, Logor Banjica 1941–1944, I, Beograd, 1989, 161–162.

camp along with other intellectuals, since his brochures and publicistic inscriptions were based on “the ideas of French republican democracy and the later Popular Front.” According to the investigator, Ilić’s negative influence was reflected in his advocacy for close ties between Yugoslavia and the Soviet Union, as well as for negotiations with the Croatian opposition. According to a subsequent report from his commissioner, “141”, which characterized Ilić as the leader of leftist elements at the pre-war University of Belgrade and the founder of the pro-British association “Politics and Society”, the leaders of the Belgrade Gestapo decided to execute him. Mihailo Ilić was executed on March 20, 1944, at the shooting range in Jajinci.²⁸⁵

²⁸⁵ S. Begović, Logor Banjica 1941-1944..I, Beograd 1989. 161 – 162.

Др Милица Карић, кустоскиња у
Музеју жртава геноцида

СЕЋАЊЕ – БИОГРАФИЈЕ СТРАДАЛИХ

„Човек живи док год
му се помиње име“
Египатска пословица

Ако се спустимо на ниво човека, његовог имена и презимена, живота који је живео, надања, стрепњи, жеља, снови, свега онога што и ми данас проживљавамо, учинићемо добро дело за културу сећања чији је задатак да обратним процесом од онога што се током рата дешавало људима врати њихове идентитете, имена и животе. То је данас наша морална обавеза. Имена бораца, народних хероја, чланова Партије нису непозната. О њима сведоче улице, институције, спортски објекти, домови здравља, школе, споменици, бисте и спомен-плоче; они су свакодневно присутни до данашњих дана. Наш задатак јесте да се сетимо и оних који су намерно заборављени, чија су имена била неважна за социјалистичку државу у политичком и идеолошком смислу. У делу који следи навешћемо кратке биографије познатих и непознатих страдалника који су своје животе завршили на стратишту Јајинаца – као борци или цивилне жртве.

Ђорђе Ђура Ђурица Рајс (Велики Бечкерек, 1930 – Београд, 1942), дечак из Баната, пун живота и дечје радозналости. Страдао је у душегупки пролећа 1942. године заједно са мамом и баком са којима је био интерниран у Јеврејском логору

Dr Milica Karić, Curator,
Genocide Victims Museum

MEMORY – BIOGRAPHIES OF THE KILLED

“A person lives as long as
their name is mentioned”
Egyptian proverb

If we descend to the level of a person, their name and surname, the life they lived, their hopes, fears, desires, dreams, and everything that we are experiencing in life, we will do a good deed for the culture of remembrance, the task of which is to restore the identities, names, and lives of those who suffered during the war through a reverse process. This is our moral obligation today. The names of fighters, national heroes, and party members are not unknown. The streets, institutions, sports facilities, health centers, schools, monuments, busts, and memorial plaques testify to their presence; they remain a part of our daily lives to this day. Our responsibility is to remember those who have been deliberately forgotten, whose names were deemed insignificant by the socialist state in both political and ideological contexts. In the following section, we will present brief biographies of both well-known and lesser-known victims who lost their lives at the Jajinci execution site, whether as fighters or as civilian casualties.

Ђорђе Ђура Ђурица Рајс (Veliki Bečkerek, 1930 – Beograd, 1942) – a boy from Banat, full of life and childlike curiosity. He died in the spring of 1942 during a mass execution alongside his mother and grandmother, with whom he was interned in the

Земун на Старом сајмишту. Још док су били у сабирном логору у Бечкереку почео је да пише књигу *Лајер*, у којој би изнео своје разумевање ситуације и сведочанство, толико зрело да је прва помисао да је у питању запис одраслог човека све док у предговору не каже: „Читаоци ће видети како осећа и размишља ‘лагер’ један дечак од 11 година, јер ову књигу пишем када имам тек 11 година. Дакле почнимо... Петровград 11 август 1941 Ђура Рајс“²⁸⁶. Њу је сачувао једини преживели члан породице Јован Рајс (1933), Ђуричин млађи брат, који данас живи у Шведској и који је преживео пуком срећом јер је мама, не знајући где иду и шта их чека, повела само Ђурицу уз обећање да ће се њих двојица на пролеће заменити.

Бора Барух (Београд, 19. новембар 1911 – Београд, 4. јул 1942), академски сликар. Члан СКОЈ-а²⁸⁷ постао је 1935. и исте године примљен је у КПЈ²⁸⁸ и изабран у Студентско југословенско партијско руководство у Паризу. Учествовао је у прихвату југословенских бораца добровољаца шпанске републиканске армије за време Шпанског грађанског рата 1936. године и организовао њихово пребацивање у Шпанију. У Паризу је упознао своју будућу супругу Елвиру Жилија са којом је добио сина Жан-Клода Баруха 1937. године. Следеће године га је открила француска полиција и протерала назад у Југославију где је наставио са

²⁸⁶ Доступно на <https://perspectives.usmmm.org/item/diary-of-dura-rajs>, приступљено 19.2.2025.

²⁸⁷ СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије.

²⁸⁸ КПЈ – Комунистичка партија Југославије.

Jewish camp in Zemun at the Staro Sajmište. While still in the concentration camp in Bečkerek, he began writing a book titled *Lager*, in which he expressed his understanding of the situation and provided a testimony that was so mature that the first thought is that it is the writing of an adult, until he says in the preface: “Readers will see how a ‘lager’ is felt and thought of by a boy of 11 years, as I am writing this book at the age of just 11. So let us begin..... Petrovgrad, August 11, 1941, Đura Rajs.”²⁸⁶ The book was preserved by the only surviving family member, Jovan Rajs (1933), who is Đurica's younger brother. Jovan currently lives in Sweden and survived purely by chance, as their mother, not knowing where they were going or what awaited them, took only Đurica with the promise that the two of them would switch in the spring.

Bora Baruh (Belgrade, November 19, 1911 – Belgrade, July 4, 1942) – a painter. He became a member of SKOJ²⁸⁷ in 1935, and in the same year, he was accepted into the KPJ²⁸⁸ and elected to the Student Yugoslav Party Leadership in Paris. He participated in the reception of Yugoslav volunteer fighters of the Spanish Republican Army during the Spanish Civil War in 1936 and organized their transfer to Spain. In Paris, he met his future wife, Elvira Žilija, with whom he had a son, Žak-Klod Baruh, in 1937. The following year, he was discovered by

²⁸⁶ Available on <https://perspectives.usmmm.org/item/diary-of-dura-rajs>, accessed on 19. 2. 2025.

²⁸⁷ SKOJ – The League of Communist Youth of Yugoslavia.

²⁸⁸ KPJ – The Communist Party of Yugoslavia

илегалним радом. У више наврата је био хапшен и затваран, а 1940. године интерниран у логор Билећа. У НОВ²⁸⁹ је приступио августа 1941. као комесар Космајског одреда да би, по успостављању Ужичке републике, био задужен у Агитпропу за град Ужице. У току Прве непријатељске офанзиве повлачи се са партизанским јединицама за Санџак одакле је добио директиву да се врати у Србију са групом политичких радника са циљем активирања партизанских јединица. Прикључио се Суворорском партизанском одреду. Крајем јуна 1942. су га заробили четници и предали Немцима који су га стрељали.

Олга Алкалај (Београд, 23. новембар 1907 – Београд, 15. март 1942), адвокатица из Београда. Напредном покрету је приступила у гимназији, када је и примљена за члана СКОЈ-а, а члан КПЈ постаје за време студија на Правном факултету. У литератури се наводи да је била један од најактивнијих чланова Партије у Женском напредном покрету. Године 1935. иницирала је оснивање Омладинске секције Женског покрета чије су чланице биле средњошколке, студенткиње и раднице. Била је у првом уредништву феминистичког гласила *Жена данас*. По почетку рата наставила је да делује у илегалу. У септембру 1941. године именована је за члана Привременог месног руководства Комунистичке партије у Београду, а крајем октобра ју је Гестапо²⁹⁰ ухапсио и подвргао мучењу, али њен записник је остао празан. Почетком

²⁸⁹ НОВ – Народноослободилачка војска.

²⁹⁰ Гестапо (нем. Geheime Staatspolizei) – званична тајна полиција Трећег рајха.

the French police and deported back to Yugoslavia, where he continued his illegal activities. He was arrested and imprisoned several times, and in 1940, he was interned in the Bileća camp. He joined NOB²⁸⁹ in August 1941, as the commissioner of the Kosmaj detachment, and upon the establishment of the Užice Republic, he was assigned to the Agitprop for the city of Užice. During the first enemy offensive, he retreated with partisan units to Sandžak, where he received a directive to return to Serbia with a group of political workers to activate partisan units. He joined the Suvobor partisan detachment. At the end of June 1942, he was captured by Chetniks and handed over to the Germans, who executed him.

Olga Alkalaj (Belgrade, November 23, 1907 – Belgrade, March 15, 1942) - a lawyer from Belgrade. She joined the Progressive Movement during her high school years when she also became a member of SKOJ, and later, during her studies at the Faculty of Law, she became a member of the KPJ. Literature indicates that she was one of the most active members of the Party within the Women's Progressive Movement. In 1935, she initiated the establishment of the Youth Section of the Women's Movement, which included high school girls, female students, and workers. She was part of the first editorial board of the feminist publication *Žena danas*. Following the outbreak of the war, she continued her activities underground. In September 1941, she was appointed as a member of the Provisional Local Leadership of the Communist Party in Belgrade. At the end of October, she was

²⁸⁹ NOB – People's Liberation Army.

ноембра је пребачена у Концентрациони логор Београд на Бањици где је опет била изложена мучењу а затим и у Јеврејски логор Земун. Ране од мучења биле су такве да су морали да је одведу у Јеврејску болницу која се налазила у улици Високог Стевана бр. 2 на Дорћолу. Иако је партијска ћелија организовала њено бекство, она то први пут није прихватила како не би страдали други болесници у болници. По њу је дошао гасни камион „душегупка“ 15. марта 1942. године.

Једна улица у Београду носи њено име и она је једина Јеврејка којој је припала таква врста признања.

Милутин Ивковић Милутинац (Београд, 3. март 1906 – Београд, 25. мај 1943), доктор медицине и фудбалски репрезентативац. Његов деда по мајци био је војвода Радомир Путник. Фудбалом се бавио одмалена. Играо је у подмлатку београдског клуба „Југославија“ а за први тим је дебитовао са шеснаест година 1922. године. За овај клуб је одиграо 235 утакмица и освојио две шампионске титуле пре него што га је напустио крајем 1929. године. Године 1925. дебитовао је у репрезентацији, 1928. учествовао на Олимпијским играма у Амстердаму, а 1930. на првом Светском првенству у фудбалу које је одржано у Монтевидеу у Уругвају. Био је ожењен Елом Попс, ћерком Фридриха Попса, угледног београдског адвоката Мојсијевог вере, са којом је имао две ћерке, али која је преминула од последица туберкулозе пре рата. Медицину је уписао у Београду исте године када је и дебитовао за репрезентацију. Специјализирао је

arrested by the Gestapo²⁹⁰ and subjected to torture, yet her record remained blank. In early November, she was transferred to the Belgrade Concentration Camp at Banjica, where she again faced torture, and subsequently to the Jewish Camp in Zemun. However, the injuries from the torture were so severe that she had to be taken to the Jewish Hospital located at Visokog Stefana Street No. 2 in Dorćol. Although the party cell organized her escape, she initially refused to accept it to prevent harm to other patients in the hospital. A gas van, known as a ‘*dushegupka*’, arrived for her on March 15, 1942.

A street in Belgrade bears her name, and she is the only Jewish woman to receive such recognition.

Milutin Ivković–Milutanac (Belgrade, March 3, 1906 – Belgrade, May 25, 1943) – a physician and a national football player. His maternal grandfather was Field Marshal Radomir Putnik. He played football from a young age, for the youth team of the Belgrade club “Jugoslavija” and made his debut for the first team at the age of sixteen in 1922. During his time with this club, he participated in 235 matches and secured two championship titles before leaving at the end of 1929. In 1925, he made his debut for the national team, participated in the Olympic Games in Amsterdam in 1928, and in 1930, he took part in the first World Cup held in Montevideo, Uruguay. He was married to Ela Pops, the daughter of Fridrih Pops, a prominent Belgrade lawyer of the Moses faith, with whom he had two daughters; however, she passed

²⁹⁰ Gestapo (нем. Geheime Staatspolizei) - the official secret police of the Third Reich

дерматовенерологију и имао своју ординацију у Београду која је за време рата служила за преношење порука и илегални рад комуниста чији је симпатизер Милутинац био. Ту је крио и студента из Загреба Ладислава Сомерса који је касније ухваћен и стрељан. Гестапо га је ухапсио 24. маја и већ сутрадан извео на стрељање. Остало је неколико сведочанстава преживелих на његове последње тренутке у логору у којима је пружио отпор и ударио управника логора Светозара Вујковића који га је претходно лично везао.

Његово име носи једна улица поред стадиона Партизана, Дом здравља на Палилули као и један ресторан у Земуну. У парку код стадиона Партизана године 2013. подигнута је нова биста на месту старе која је вандализирана и однета са тог места.

Аврам Калеф (Београд ? – Београд, март 1942), отац чувене оперске диве Бреде Калеф (1930–2023), био је жртва нацистичке расне геноцидне идеологије. Поред тога што је био Јеврејин, био је и хендикепиран одмалена, што је значило дупли разлог за његово уништење. Био је ожењен Словенком католикињом Антонијом Ограњшек са којим је имао две ћерке Матилду и Бреду. Живели су у Београду у Господар Јовановој улици. Са окупацијом и дискриминаторним законима дошле су и интернације и затварања Јевреја како у логоре тако и у Јеврејску болницу на Дорћолу где су одведени Аврам и његова мајка Матилда. Почетком марта 1942. године, душегупка је одвезла заточенике путем без повратка. Матилда и Бреда су преживеле захваљујући мајчином

away from tuberculosis before the war. He enrolled in medical school in Belgrade in the same year he made his debut for the national team. He specialized in dermatovenereology and operated his own practice in Belgrade, which during the war served as a conduit for messages and illegal activities of communists, whose sympathizer Milutinac was. There, he also hid a student from Zagreb, Ladislav Somers, who was later captured and executed. The Gestapo arrested him on May 24, and the following day, he was executed. There are several testimonies from survivors of his last moments in the camp, where he resisted and struck the camp commander, Svetozar Vujković, who had previously bound him personally.

A street next to the Partizan Stadium, a health center in Palilula, and a restaurant in Zemun are named after him. In the park near the Partizan Stadium, a new bust was erected in 2013 to replace the old one, which had been vandalized and removed from that location.

Avram Kalef (Belgrade ? – Belgrade, March 1942) – the father of the famous opera diva Breda Kalef (1930–2023) was a victim of the genocidal ideology of the Nazis. In addition to being Jewish, he was also disabled from a young age, which provided a dual justification for his extermination. He was married to a Slovenian Catholic woman, Antonija Ograjnshek, with whom he had two daughters, Matilda and Breda. They lived in Belgrade on Gospodar Jovanova Street. With the occupation and discriminatory laws, internments and imprisonments of Jews ensued, leading to their confinement in concentration camps as well as in the Jewish hospital in Dorćol, where Avram and

нејеврејском пореклу и католичком свештенику оцу Тумпеју који их је крио у католичкој цркви на Бановом брду.

Хилда Дајч (Беч, 1922 – Београд, 1942), студенткиња из угледне ашкенаске породице која се из Беча доселила у Београд ради посла њеног оца Емила. Породицу су чинили још и мајка Августа и брат Ханс. Хилда је била одлична ученица и једна од најбољих у својој генерацији из Треће женске гимназије. Била је члан гимназијске литерарне дружине где је развијала љубав према књижевности. Уписала је Архитектонски факултет у Београду, али је због ограничења броја студената јеврејског порекла морала да прекине школовање и пријавила се да волонтирала у Јеврејској болници на Дорћолу. Хилда није морала да буде у Јеврејском логору Земун, макар не одмах када и други јер је њен отац постављен за потпредседника Представништва јеврејске заједнице у Београду пошто су укинуте обе јеврејске црквено-школске општине (сефардска и ашкенаска) па је оно вршило многе њихове послове као и послове социјалних и добротворних установа. Ипак је сматрала својом обавезом да буде уз оне којима је помоћ била потребна па је отишла сама да се пријави. Од ње су остала четири писма која је написала у логору и на различите начине доставила својим другарицама Мирјани Петровић и Нади Новак. На основу њих данас постоји драгоценост сведочанство о тешким условима у логору и борби са неизвесношћу живота. Прво писмо је написала 7. децембра 1941. године, дан очи одласка у логор, друго дан након уласка у логор 9. децембра, треће 11. децембра, а

his mother Matilda were taken. In early March 1942, a “dushegupka” arrived and transported the detainees on a one-way journey. Matilda and Breda survived thanks to their mother’s non-Jewish heritage and the Catholic priest Tumpej, who sheltered them in a Catholic church located on Banovo brdo.

Hilda Dajč (Vienna, 1922 – Belgrade, 1942) – a student from a prominent Ashkenazi family that moved from Vienna to Belgrade due to her father Emil’s job. The family also included mother Avgusta and brother Hans. Hilda excelled academically and was among the top students in her class at the Third Women’s Gymnasium. She was a member of the school’s literary society, where she nurtured her passion for literature. She enrolled in the Faculty of Architecture at the University of Belgrade, but due to restrictions on the number of students of Jewish descent, she had to discontinue her studies and volunteered at the Jewish Hospital in Dorćol. Hilda was not immediately required to enter the Jewish camp in Zemun, unlike others, as her father was appointed vice president of the Jewish Community Representation in Belgrade after both Jewish church-school communities (Sephardic and Ashkenazi) were dissolved, thus handling many of their affairs as well as those of social and charitable institutions. Still, she considered it her duty to be with those who needed help, so she went alone to register. Four letters remain from her, which she wrote in the camp and delivered to her friends Mirjana Petrović and Nada Novak in various ways. Based on these letters, there exists today a valuable testimony regarding the harsh conditions in the camp and the struggle with the uncertainty

четврто 6. фебруара 1942. године. Из њих сазнајемо о условима у логору, о пословима које тамо обавља као болничарка, о патњама људи који то више нису, о променама њеног расположења и колико јој помаже то што са собом има своје књиге и одржавање какве-такве хигијене у логорским неусловима. Када се данас помену писма Хилде Дајч, често можемо да чујемо њихово поређење са *Дневником Ане Франк*. То је први учинио новинар Јаша Алмули у својој књизи *Јеврејске џоворе* (2005) наводећи: „Жртва и очај Хилде Дајч нису смели да буду заборављени. Њена писма из логора на бившем београдском Сајмишту видим као наш мали дневник Ане Франк.“ Оваквим поређењем су Хилдино име и њена заоставштина задобили већу пажњу. Међутим, значај и вредност Хилдиних записа стоје самостално и треба их презентовати као такве.

Лепосава Стаменковић, ћерка народног хероја Косте Стаменковића, члан повереништва КПЈ за нишку област, ухапшена је 3. септембра 1942. године након злогласне Аћимовићеве²⁹¹ офанзиве која се десила у лето исте године. Ухваћена је приликом преласка из лесковачког краја у Ниш, одакле је из затвора пребачена у притвореничку болницу. У фебруару 1943. године у болници рађа мушко дете, Бошка, а након тога бива пребачена у логор на Бањици. Стрељана је у Јајинцима 1. октобра 1943. године после дужег истражног поступка.

²⁹¹ Милан Аћимовић (1989–1945) је био министар унутрашњих послова од 1941. до 1944. у квислиншкој влади Милана Недића.

of life. The first letter was written on December 7, 1941, the day before her departure to the camp; the second was written the day after she entered the camp on December 9; the third on December 11; and the fourth on February 6, 1942. From these letters, we learn about the conditions in the camp, the tasks she performs there as a nurse, the suffering of people who are no longer feeling like people, the changes in her mood, and how much it helps her to have her books with her and to maintain some semblance of hygiene in the unsanitary conditions of the camp. When the letters of Hilda Dajč are mentioned, it is common today to hear comparisons with the diary of Anne Frank. This comparison was first made by journalist Jaša Almulic in his book *Jevrejske govore* (2005), stating: “The sacrifice and despair of Hilda Dajč must not be forgotten. I view her letters from the camp at the former Beogradsko Sajmište as our own little version of Anne Frank’s diary.” (viii) Through this comparison, Hilda’s name and her legacy have gained greater attention due to the well-known story of Anne Frank and her fate. However, the significance and value of Hilda’s writings stand independently and should be presented as such.

Leposava Stamenković – The daughter of the national hero Kosta Stamenković, a member of the KPJ’s committee for the Niš area, was arrested on September 3, 1942, following the infamous Aćimović²⁹¹ offensive that occurred in the summer of the same year. She

²⁹¹ Milan Aćimović (1989–1945) served as the Minister of Internal Affairs from 1941 to 1944 in the collaborationist government of Milan Nedić.

Др Велизар Косановић (Београд, 11. јануар 1899 – Београд, 17. октобар 1941), лекар. За време Првог светског рата прелази Албанију, а затим бива евакуисан у Француску где завршава средњу школу и уписује студије медицине које завршава у Риму. Био је активан у комунистичкој омладини од 1920. године због чега губи стипендију за школовање у Француској одакле бива протеран. Био је један од оснивача издавачке куће „Нолит“ и један од покретача листа НИН. Његови политички текстови објављивани су у предратној штампи што га је јавно експонирало. Гестапо га је ухапсио 9. јула 1941. године и био је међу првим интернирцима логора на Бањици. Стрљан је 17. октобра исте године у Јајинцима.

Његово име носи једна улица у Београду.

Породица Естер Бајер – Естер (Олгица) Бајер (Јеврејски логор Земун, 31. јануар 1942) рођена је са непуних 900 грама. Њена мајка Естер била је удата за Александра Бајера, протестанта из Немачке чија се породица доселила у Србију ради посла на двору Обреновића. Због тога није била у обавези да се пријављује немачким окупационим властима. Међутим, чувши да су јој родитељи интернирани у Јеврејском логору Земун, била је решена да оде и да их посети, али је и она била задржана. Због тешких услова и свега што логорски живот носи породила се превремено у седмом месецу и родила девојчицу коју је спасио њихов рођак који је тамо био део медицинског особља. Девојчица је однета у сиротиште у Звечанској улици где су јој дали име Олгица како би сакрили њен идентитет. Мајка и њени родитељи су

was captured while crossing from the Leskovac region to Niš, from where she was transferred from prison to a detention hospital. In February 1943, she gave birth to a male child, Boško, in the hospital, and subsequently, she was moved to the Banjica camp. She was executed in Jajinci on October 1, 1943, after a prolonged investigative process.

Dr. Velizar Kosanović (Belgrade, January 11, 1899 – Belgrade, October 17, 1941) – a doctor. During the First World War, he crossed Albania and was then evacuated to France, where he completed his secondary education and enrolled in medical studies, which he completed in Rome. He became active in the communist youth movement starting in 1920, which led to the loss of his scholarship for studies in France, resulting in his expulsion. He was one of the founders of the publishing house “Nolit” and a key figure in the establishment of the newspaper *NIN*. His political writings were published in the pre-war press, which brought him into the public eye. The Gestapo arrested him on July 9, 1941, making him one of the first internees at the Banjica camp. He was executed on October 17 of the same year in Jajinci.

A street in Belgrade bears his name.

Esther Bayer family – Esther (Olgica) Bayer (Jewish Camp Zemun, January 31, 1942) was born weighing less than 900 grams. Her mother, Esther, was married to Alexander Bayer, a Protestant from Germany whose family had moved to Serbia for work at the Obrenović royal court. Therefore, she was not required to register with the German occupying authorities. However, upon learning that

страдали у душегупки. Након рата по њу је дошао деда по оцу који ју је одгајио. Из захвалности према мајци Олгица је касније узела њено име Естер. Естер Бајер живи у Београду.

Породица Бераха – Једна од архивских збирки Музеја жртва геноцида баштини сећање на Битија Бераху и његову породицу. Он је био интерниран у Јеврејском пролазном логору Београд (Топовске шупе) заједно са још неколико мушких чланова породице, мужевима својих сестара, од којих нам је познато име Израила Аруетија и презиме другог Бенвенисти. Одатле је одведен и убијен 20. новембра 1941. године на стратишту у Јабуци код Панчева. Његова сестра Ребека и њена ћерка Перла, затим сестра Маријета Мара са ћеркама Матилдом и Белом Бенвенисти биле су заточене у Јеврејском логору Земун одакле су душегупком одвезене у смрт на стратиште у Јајинцима.

her parents had been interned in the Jewish Camp Zemun, she was determined to visit them, but she too was detained. Due to the harsh conditions and the challenges of camp life, she gave birth prematurely in the seventh month to a girl who was rescued by a relative working as part of the medical staff there. The girl was taken to an orphanage on Zvečanska Street, where she was given the name Olgica to conceal her identity. Her mother and grandparents died in the gas van. After the war, her paternal grandfather came for her and raised her. Out of gratitude to her mother, Olgica later adopted her name, Esther. Esther Bayer currently resides in Belgrade.

The Beraha family – One of the archival collections of the Genocide Victims Museum preserves the memory of Bitija Beraha and his family. He was interned in the Jewish transit camp in Belgrade (Topovske Šupe) along with several male family members, including the husbands of his sisters, among whom we know the name of Israel Arueti and the surname of another, Benvenisti. From there, he was taken and killed on November 20, 1941, at the execution site in Jabuka near Pančevo. His sister Rebeka and her daughter Perla, as well as his sister Marijeta-Mara with her daughters Matilda and Bela Benvenisti, were imprisoned in the Jewish camp in Zemun, from where they were transported to death at the execution site in Jajinci.

Литература:

Almuli, Jaša. *Jevrejke govore*. Beograd: Signature, 2005.

Белић Корочкин Давидовић, Мирјана. Давидовић, Радивоје. *Бора Барух*. Београд. Интерпринт, 2001.

Дрча, Душан Д. *Бекстиво из окова*. Београд: Удружење за неговање револуционарних традиција и културно-историјског наслеђа „Вељко Влаховић“, 1985.

Rajs, Jovan. Hjertén Von Gedda, Kristina. *Opunomoćenik učutkanih*. Beograd: Partenon, 2004.

Romano, dr Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–194, žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Micković, Evica. Radojčić, Milena. *Logor Banjica – logoraši knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. Tom 1 i 2. Beograd: Istorijski arhiv Beograd, 2009.

Извори са интернета

Град Лесковац. „Откривена биста Косте Стаменковића и његове ћерке Лепше Стаменковић“. Доступно на <https://gradleskovac.org/36708/>

Аудио-визуелни извори

Centropa Cinema: digital storytelling and 20th century Jewish memory. *Matilda Kalef -- Tri obećanja*. Доступно на https://www.youtube.com/watch?v=vl_MjZoAWmI

Фондови

Музеј жртва геноцида, Збирка породице Бераха.

Literature:

Almuli, Jaša. *Jevrejke govore*. Beograd: Signature, 2005.

Belić Koročkin Davidović, Mirjana. Davidović, Radivoje. *Bora Baruh*. Beograd. Interprint, 2001.

Drča, Dušan D. *Bekstvo iz okova*. Beograd: Udruženje za negovanje revolucionarnih tradicija i kulturno istorijskog nasleđa “Veljko Vlahović”, 1985.

Rajs, Jovan. Hjertén Von Gedda, Kristina. *Opunomoćenik učutkanih*. Beograd: Partenon, 2004.

Romano, dr Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Micković, Evica. Radojčić, Milena. *Logor Banjica – logoraši knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*. Tom 1 i 2. Beograd: Istorijski arhiv Beograd, 2009.

Internet sources

Leskovac. “Otkrivena bista Koste Stamenkovića i njegove ćerke Lepše Stamenković”. Available on <https://gradleskovac.org/36708/>

Audiovisual resources

Centropa Cinema: digital storytelling and 20th-century Jewish memory. *Matilda Kalef -- Tri obećanja*. Available on https://www.youtube.com/watch?v=vl_MjZoAWmI, accessed 27. 4. 2025.

Funds

Genocide Victims Museum, Beraha Family Collection.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
ПУТ ЗЛОЧИНА: ОД САЈМИШТА ДО ЈАЈИНАЦА	8
ЈАЈИНЦИ 1941–1942.	9
ЈАЈИНЦИ – ЗАВРШНА ТАЧКА ГАСНИХ КАМИОНА СА САЈМИШТА И БАЊИЦЕ	19
ЈАЈИНЦИ 1943–1944. И „СПЕЦИЈАЛНА КОМАНДА 1005“ КРОЗ ПРИЗМУ СВЕДОЧАНСТАВА	33
МЕМОРИЈАЛ	54
МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА НА СТРАТИШТУ У ЈАЈИНЦИМА	55
ЈАЈИНЦИ У ШТАМПИ – <i>БОРБА</i> 1946–1978.	65
Меморијализација	76
Комеморација	99
Остало	105
СЕЋАЊЕ	114
ТРАГОМ ПОРОДИЧНЕ ФОТОГРАФИЈЕ: СЕЋАЊЕ НА СТРАДАЛЕ ЦИВИЛЕ У ЛОГОРИМА ТРЕЋЕГ РАЈХА	115
ЖИВОТНИ ПУТ ЖРТАВА	125
СЕЋАЊЕ – БИОГРАФИЈЕ СТРАДАЛИХ	161

CONTENT

PREFACE	7
THE PATH OF CRIME: FROM SAJMIŠTE TO JAJINCI	8
JAJINCI 1941–1942	9
JAJINCI – THE FINAL DESTINATION OF GAS VANS FROM SAJMIŠTE AND BANJICA CAMPS	19
JAJINCI 1943–1944, AND “SONDERAKTION 1005” THROUGH THE LENS OF TESTIMONIES	33
MEMORIAL	54
MEMORIALIZATION AT THE EXECUTION SITE IN JAJINCI	55
JAJINCI IN THE PRESS – <i>BORBA</i> 1946–1978.	65
Memorialization	76
Commemoration	98
Other	104
MEMORY	114
TRACING THE PATH OF A FAMILY PHOTOGRAPH: REMEMBERING THE CIVILIANS WHO DIED IN THE CAMPS OF THE THIRD REICH	115
LIFE PATH OF VICTIMS	125
MEMORY – BIOGRAPHIES OF THE KILLED	161

ЈАЗУИЊЦИ

СТРЕЛИШТЕ, СТРАТИШТЕ, МЕМОРИЈАЛ

Аутори каталожних текстова:

Јасмина Тутуновић – Трифунов,
др Милица Карић, Никола Милошевски,
Марко Мартиновић, Милица Мољски

Ликовно – графичко уређење:

др ум. Никола Радосављевић,
кустос у Музеју жртава геноцида

Издавач: Музеј жртава геноцида

Трг Николе Пашића 11, Београд,
Република Србија
www.muzejgenocida.rs

За издавача:

Бојан Арбутина, в. д. директора
Музеја жртава геноцида

Лектура:

Исидора Ињац

Превод:

Оливера Ристић

Извршни уредник:

Бојан Арбутина, в. д. директора
Музеја жртава геноцида

Уредник текстова:

Александра Мишић

Ликовно графички уредник:

др ум. Никола Радосављевић

Прелом текста:

Студио Архетип

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-82832-27-0

ЈАЗУИЊЦИ

SHOOTING RANGE, EXECUTION SITE, MEMORIAL

Author of the texts of the catalogue:

Jasmina Tutunović – Trifunov, PhD
Milica Karić, Nikola Miloševski, Marko Martinović,
Milica Moljski

Visual design

by Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Proofreading:

Isidora Injac

Translation:

Olivera Ristić

Executive editor:

Bojan Arbutina, Acting Director of Genocide
Victims Museum

Editor:

Aleksandra Mišić

Graphic editor:

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Book layout:

Studio Arhetip

Publisher:

Genocide Victims Museum
11 Trg Nikole Pašića Sq. Belgrade, Republic of
Serbia
www.muzejgenocida.rs

For the Publisher:

Bojan Arbutina,
Acting Director of Genocide Victims Museum

Print:

Intra.Net Centar, Belgrade

Circulation:

200

ISBN 978-86-82832-27-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5(497.11)''1943/1944''
316.75''1943/1944''(497.11)316

ЈАЈИНЦИ : стрелишта, стратишта, меморијал / [уредник Александра Мишић] ; [превод Оливера Ристић] = Jajinci : shooting range, execution site, memorial / [editor Aleksandra Mišić]. - Београд : Музеј жртава геноцида ; Belgrade : Genocide Victims Museum, 2025 (Београд : Intra.Net centar ; Belgrade : Intra.NetCentar). - 171 стр. : илустр. ; 20 X 20 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. -
Тираж 200. - Стр. 6-7: Предговор=Preface / Никола Милошевски. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-82832-27-0

а) Други светски рат 1939-1945 -- Јајинци б)
Култура сећања -- Јајинци

COBISS.SR-ID 182923529